

הצומח והחי במשנת הרמב"ם

לקסיקון לזיהוי הצמחים ובעלי החיים
שבפירוש המשנה לרמב"ם

זהר עמר

מכון התורה והארץ שבי דרום - כפר דרום ת"ו

שנת התשע"ה ליצירה
בשכ"ו למניין שטרות

המערכת :

הרב יהודה עמיחי, הרב יואל פרידמן, הרב יעקב אפשטיין,
הרב אביגדור לוינגר, הרב דוד אייגנר

עריכת הלשון : צבי יפה

עיצוב העטיפה : סטודיו ולדמן, עפרה

סדר ועימוד : שחרית

מסת"ב : 8-8-90818-965-978

כל הזכויות שמורות למכון התורה והארץ

בהוצאת מכון התורה והארץ

שבי דרום, ת.ד. 18, ד.ג. הנגב, 8536500

טל. 08-6847325 פקס' 08-6847055

אינטרנט : [www. toraland.org.il](http://www.toraland.org.il) דוא"ל : machon@toraland.org.il

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מנהל התרבות המחלקה למכוני מחקר תורניים

תוכן העניינים

5	פתח דבר
9	פרק ראשון: דברי מבוא
9	הקדמה
10	שיטת מחקרנו
16	מקורות זיהוי של הרמב"ם ושיטתו
22	היחס לשמות שב"מ שנה תורה" ולמסורת הזיהוי של רס"ג
24	סיווג איכויות הזיהוי בפירוש המשנה
27	שיטת המיון ותפיסה מדעית
30	שמות צמחים ובעלי חיים נוספים
34	ראליה וחי יום-יום
37	פרק שני: זיהוי הצמחים
	אבוב רועה, 37 • אבטיח, 38 • אגוזים, 38 • אגסים, 39 • אדן, 40 • אוג, 40 • אוז, 41 • אוזן, 42 • אזביון, 42 • אזוב, 43 • אטדים, 44 • אילום, 44 • אירוס, 44 • אלה, 45 • אלון, 46 • אסטס, 46 • אפונים, 47 • אפרסק, 48 • אצטרובלילין, 48 • ארז, 49 • אשכנז, 51 • אטרונג, 52 • בוטנה, 52 • בוכריה, 53 • בורית, 53 • בלוסין, 54 • בנות שבע, 55 • בנות שוח, 55 • בנות שקמה, 55 • בצל, 55 • בצלצול, 56 • ברושים, 56 • גופנן, 57 • גמי, 58 • גפן, 59 • גרגיר, 61 • גרגיר של אפר, 62 • דוחן, 62 • דלעת, 63 • דנדנה, 65 • דפנה, 65 • דקל, 65 • דרדרים, 68 • הדס, 68 • הרדפני, 69 • נרד, 70 • זונין, 71 • זית, 72 • חוורר, 76 • חוחים, 77 • חזרת, 77 • חזרת גלים, 78 • חטים, 78 • חלביוצין, 79 • חלוגלוגות, 79 • חלמית, 80 • חלף, 81 • חלתית, 82 • חמס, 83 • חצב, 84 • חצוב, 85 • חציר, 86 • חרדל וחרדל מצרי, 86 • חרוב, 87 • חרוב, 88 • חרובינה, 88 • חריע, 89 • טופיח, 91 • יבלית, 92 • יועור, 92 • יחנן, 93 • ירבוזין, 94 • ירוקה, 94 • ירקות חמור, 95 • כוסמת, כוסמין, 96 • כופר, 97 • כמן, 98 • כסבר, 98 • כסבר שדה, 99 • כרוב, 100 • כרישין, 101 • כרישי שדה, 101 • כרכום, 102 • כרפס שלנהרות, 103 • כרשינים, 104 • לבונה, 104 • לוטם, 105 • לוף, 107 • לעונין, 108 • לפסן, 109 • לפת, 109 • מגג, 110 • מילא, 110 • מינתה, 110 • מלפפון, 111 • מרור, 112 • מתיק, 112 • נפוס, 113 • נץ החלב, 114 • נצפה, 114 • נקליבס, 114 • סיאה, 115 • סיגירות, 115 • סירה, 116 • ספיר, 116 • עדל, 117 • עדשים, 117 • עוזרין, 118 • עולשין, 118 • עולשי שדה, 119 • עפכיות, 121 • ענבים, 122 • עקרבנין, 122 • ערבה, 123 • פואה, 123 • פול, 124 • פול הלכן, 125 • פול המצרי, 125 • פול החרוב, 127 • פורקדן, 128 • פטריות, 128 • פיגם, 129 • פלוסלוס, 130 • פלפל, 130 • פקועות, 131 • פרגין, 132 • פרישין, 132 • פרסיות, 133 • פרסקין, 133 • פחילת המדבר, 134 • פשתן, 134 • צלף, 136 • צמר גפן, 137

• צנון, צנונות, 137 • צפצפת, 138 • קדה לבנה, 139 • קוצה, 140 • קורנית, 140 • קושט, 141 • קטף, 141 • קינרס, 143 • קיסוס, 143 • קיק, 144 • קנבס, 144 • קנה, 145 • קפלוטות, 146 • קצח, 146 • קרבס, 147 • קרסטמלין, 148 • קרקס, 148 • קשות, 149 • רגילה, 149 • רימין, 150 • רכפה, 150 • רמון, 151 • שבולת שועל, 153 • שבת, 154 • שום, 155 • שושנים, שושנת המלך, 156 • שזפין, 157 • שחלים, 157 • שיפון, 157 • שיתין, 159 • שמנית, 159 • שמרקעין, 159 • שעועית, 160 • שעורים, 160 • שקדים, 161 • שקמה, 161 • שמשמן, 163 • שעם, 163 • תאנה, 164 • תורמוס, 167 • תותים, 167 • תינה, 168 • תלתן, 168 • תמכה, 169 • תמרה, 171 • תפוח, 171 • תרדן, 172 • תרבותור, 172

פרק שלישי: זיהוי בעלי החיים.....173

• אדני השדה, 173 • איל קמציא, 174 • אישות, 174 • אלתית, 175 • ארגמן, 175 • אריה, 177 • ארנבת, 177 • ברדלס, 177 • גוביי, 178 • גמל, 178 • גנינים, 179 • דבורים, 179 • דגה, 180 • דג המצרי, 180 • דירה, 181 • זאב, 181 • חגבים, 182 • חזירים, 182 • חלדה, 183 • חלדת הסננים, 185 • חליק, 185 • חפושית, 186 • חרגול, 187 • טרית, 187 • יונה, 187 • יעל, 188 • כבשים, 188 • כוי, 189 • כלב כפרי, 190 • כנה שבתבואה, 191 • כנימה, 191 • לבדקס, 191 • לטאה, 192 • נדל, 193 • נחש, 193 • נמיה, 194 • נמלים, 194 • נמר, 195 • נעמית, 196 • סוס, 196 • סייחים, 196 • עורב, 197 • עכבר, 197 • עכנאי, 198 • עלוקה, 199 • ערוד, 199 • פיל, 201 • פרד, 201 • פרוטיות, 201 • פשפש, 203 • צבי, 203 • צפרדע, 203 • צרעה, 203 • קוליס האספן, 205 • קוף, 206 • קפד, 207 • קורא, 207 • רודסיות, 207 • רמה, 208 • רמף, 209 • שועל, 209 • שור בר, 210 • שמיר, 210 • שפן, 211 • תולעת שני, 212 • תור, 213 • תרנגולין, 214

נספחים.....215

טבלה מס' 1: סיכום זיהוי צמחי המשנה על פי הרמב"ם.....215
טבלה מס' 2: שמות צמחים נוספים שנזכרים בפירוש המשנה.....223
טבלה מס' 3: שמות צמחים נוספים שנזכרים ב"משנה תורה".....224
טבלה מס' 4: רשימה מסכמת של בעלי החיים שנזכרים במשנה והרמב"ם זיהה אותם.....227

ספרות נבחרת.....231

מקורות לאיורים.....235

מפתח כללי.....237

מפתח שמות מדעיים

א. הצמחים.....256
ב. בעלי החיים.....259

פתח דבר

הַלְלוּהָ אֱלֹהֵי אֹרֶז ה' בְּכָל לַיְלָה בְּסוֹד יְשָׁרִים וְעֵדָה (תהלים קיא, א)

רבנו משה בן מימון, מענקי האומה היהודית, הותיר לנו מורשת עשירה, אשר לא נס לחה. כל חיבוריו נעשו נכסי צאן ברזל בשדה ההלכה, האמונה והמדע, ובהם ניכרת דרכו כעמוד אש בלילה, שמאיר לבני ישראל את הדרך אשר ילכו בה. אחד מהם – פירושו למשנה – נכתב בצעירותו, והוא ביאור המשנה השלם הקדום ביותר שיש בידינו. פירושו השיטתי מצטיין בתמציתיותו ובבהירותו, ועד היום הוא מהווה מקור חשוב לחוג לומדי התורה והחוקרים בניסיונם להבין את דברי המשנה לאשורם.

הרמב"ם פנה בראש ובראשונה לקהל דוברי הערבית, שפה שרוב קהילות ישראל באותם ימים דיברו בה, ואת פירושו למשנה כתב בשפה זו. כבר בימי הביניים, כאשר הכירו את חשיבותו הרבה, הוא תורגם לעברית בידי מחברים שונים, ושיבושים רבים נפלו בדבריו. הפצתו של החיבור בכל קהילות ישראל יצרה למעשה פרשנות משנית לפירושו של הרמב"ם למשנה, ורבים נסמכו עליו גם בפסיקת הלכה למעשה. בשל מעמדו הבלתי מעורער והרצון להסתמך על דבריו, נעשה הרמב"ם אספקלריה שכל אחד ואחד ביקש לראות בה את בבואתו. ברבות הימים נמצא לעתים הצורך לנסות להבין למה 'באמת' התכוון רבנו בפירושו ובאוצר המונחים שהשתמש בהם. במקצת ממונחים אלה – מונחים מתחום זיהוי הצמחים ובעלי החיים שבפירוש המשנה לרמב"ם – אנו מבקשים לעסוק בחיבור זה.

מחקר זה מציג לראשונה זיהוי שיטתי במידת האפשר לכל הצמחים ובעלי החיים שהזכיר הרמב"ם בפירושו למשנה. בדברי המבוא סקרנו בין היתר את שיטתו הפרשנית של הרמב"ם, מקורות המידע שעמדו לפניו, היחס למסורת הזיהוי של רס"ג ולדברים שכתב בחיבור "משנה תורה", ועוד. מן המחקר מתברר שפירושו של רבנו מבוסס כמובן על התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, על זיהויים שונים שרווחו בימי הביניים, ובעיקר ניכרת השפעתה של המסורת הספרדית על פירושו, הן בתחום הפרשנות הן בתחום עולם המדעים. בדרכו מבקשת האמת הוא בוחן את הפירושים השונים שעמדו לפניו, בורר ביניהם ובוחר בפירוש הסביר ביותר בעיניו. בייחוד עמדנו על זיהוי הצמחים ובעלי החיים שזיהה הרמב"ם, זיהויים שחלקם נובעים מידע בוטני וזואולוגי שרכש בהכשרתו הרפואית, וחלקם מהכרת התרבות החומרית וחיי היום-יום בימיו.

מחקרנו מראה כיצד פירושו משקפים לעתים מסורות זיהוי מקומיות, מסורות שנחשף אליהן במחוזות חייו השונים: ספרד וצפון אפריקה, וגם בעת שבתו במצרים.

כתיבת פירוש המשנה ארכה שבע שנים, אך גם לאחריה לא פסק הרמב"ם מלעדכן אותו, אם בחזרתו מפרטים מסוימים אם בהוספותיו או במחיקותיו ותיקוניו לפי הצורך. עובדה זו עולה מן הטיטות ומנוסח הפירוש שנותר בידנו בכתב ידו, ולמעשה – גם מעדותו המפורשת. כך הסביר את ביקורתו על אלו שטוענים שיש לעתים שיבושים וחוסר אחידות בפירושו: "וזה הגמגום שהם מגמגמים על פירוש המשנה - הוא פלו מפני שתקנתי בו מקומות, בורא הכל יודע שרבים הטעני בהם המשכי אחר הגאונים ז"ל... ואפילו הייתי אני המשתבש אין אני טוען שהגעתי אל שלמותי האחרונה בתחלה, ולא שאני לא טעיתי מעולם, אדרבה: כל מה שנתבאר לי חלופו חזרתי ממנו תמיד, בכל דבר מחבורי ומטבעי" (אגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, עמ' שה-שו). דרך עבודה זו מאפיינת את דרכו הכללית של הרמב"ם, שנמצאת בתנועה ובחתימה מתמדת לקראת בירור האמת. מתוך מגמה זו הוא לא היה מחויב לקו פרשני מסוים, ובמידת האפשר הכריע על פי מה שנראה בעיניו אמת, נכון וישר.

החלק השני והחלק השלישי של החיבור מהווים מעין מילון עזר קצר ללומדי משנתו של הרמב"ם. כדרכנו בחרנו בדרך התמצות: ערכים קצרים של שמות הצמחים ובעלי החיים בסדר אלפביתי. הגבלנו את מחקרנו לשיטת הזיהוי של הרמב"ם בלבד, ולא עמדנו בהרחבה על כל המסורות והצעות הזיהוי שהוצעו בעולם הפרשנות והמחקר לדורותיו. פירושנו מבוסס בעיקר על דברי הרמב"ם במקור הערבי, לרוב בתרגומו הנאמן של הרב יוסף קאפח זצ"ל, ובהשוואה לשאר חיבוריו ולספרי הרפואה והטבע שנכתבו בימי הביניים, ספרים שהיוו את התשתית המדעית שנסמך עליה, כפי שהעיד פעמים רבות.

אנו ערים למטען התורני רב המשקל שנכתב לפנינו, למשל, "מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח" (תשנ"ה), שזכיתי להזהיר אותה. עם זאת, אפשר שבחיבורנו הזה ימצא הקורא לפעמים קו פרשני עצמאי, שונה מעט ממה שנכתב עד כה. וחשוב להדגיש שאין אנו מתיימרים לטעון שאנו חכמים מרבותינו ושהצלחנו תמיד לקלוע להבנת דברי הרמב"ם; נודה על האמת: לעתים העלינו פרשנות אפשרית בלבד. מרחק הזמן והבדלי התרבויות והשקפות העולם, ובייחוד התמורות שחלו בהן בין תקופת ימי הביניים ובין העת החדשה, מהווים לטעמנו את הקושי הגדול ביותר להבנת דברי רבנו ותמיד יש

לחשוש לאמרה ש"אין משיבין את הארי לאחר מיתה" (גיטין פג ע"א). קושי נוסף נובע מדרכו המתמדת של הרמב"ם לתקן ולעדכן את פירושו, כפי שנתגלה בטיטות חלקיות ובכתב היד השלם יותר שנכתב בכתב ידו. בכמה מקומות גם אין התאמה לכאורה לדברים שכתב מאוחר יותר בחיבור "משנה תורה". ומי יודע כמה טיטות מכתבי רבנו אבדו, ומה הייתה דעתו הסופית בערוב ימיו?

גם הניסיון לדעת עד כמה זיהויו של הרמב"ם משקפים נאמנה את המציאות ההיסטורית האותנטית של המשנה אינו ניסיון קל: לפעמים מסורות הלשון והתרבות החומרית נשמרו או לא השתנו באופן ניכר, לפעמים מסורת הזיהוי משוערת או מסופקת, ולפעמים הרמב"ם מכריז במפורש שהזיהוי כבר אינו ידוע. לא נעלמו מעינינו המקרים שבהם פרשנותו קשה ואינה מתיישבת לכאורה עם פשט דברי המשנה. לעתים התייחסו גם לקשיים בשיטתו, אם מפני שקוצר דעתנו לא השיגה את עומק דבריו אם מפני שבימיו לא עמדו לרשותו נתונים מספקים או מידע מעודכן. הרמב"ם היה ער למגבלות אלו, ובחירתו להגיע לידיעת האמת לא היסס להודות בטעותיותיו. אף אני לא חף ממשגה, ואודה לכל מי שיאיר את עיניי, כפי שכתב הרמב"ם בתשובתו להשגות על "משנה תורה": "... ידעתי שאין זה רחוק שאטעה ויעלם ממני עיון או לשון, ואין זה דבר גדול. ואני שמח מאד בזאת הבדיקה אחרי, ופועלה ראוי לשכר ולתודה, לפי שהוא – או שיצדק בתפישתו, ואקבל אני תועלת בזה, או שיטעה, ויקבל תועלת הוא וזולתו" (אגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' רפו).

לבסוף, ברצוני להודות לכל אלה שהעירו והוסיפו ותרמו ברוחב ובעומק ידיעותיהם לחיבור זה: הרב דוד אייגנר, גב' אלישבע דיין, ד"ר אורי מלמד, ד"ר ירון סרי, הרב ד"ר דרור פיקסלר וד"ר משה רענן – ה' ישלם שכרם.

שלמי תודה למכון התורה ובארץ שבאכסנייתו יצא הספר לאור, לכל צוות המכון ובהם חברי המערכת: הרב יהודה עמיחי, הרב יעקב אפשטיין, הרב דוד אייגנר, הרב אביגדור לוינגר, ובמיוחד לרב יואל פרידמן שיזם את ההתקשרות ולמנהל המכון עמי גיאת, לצבי יפה שעמל רבות ובמסירות על מלאכת העריכה הלשונית, לרב יוסף בן שחר על העריכה וההכנה לדפוס, ואחרונים חביבים רעייתי היקרה תמר וילדיי שמלווים אותי כל העת במחקר תורת ארץ ישראל.

פרק ראשון: דברי מבוא

הקדמה

בששת סדרי המשנה נזכרים כמאה ושבעים שמות צמחים וכמאה שמות בעלי חיים. פרשני המשנה לדורותיהם, החל באמוראים וכלה בחוקרי ימינו, עסקו בזיהוי הצמחים ובעלי החיים האלה כדי להבין את הראליה של תקופת המשנה והקשר הדברים שנזכרים בה. את אחד מפירושי המשנה החשובים ביותר כתב הרמב"ם (1138-1204), ובו גם זיהה חלק מבעלי החיים והצמחים שנזכרו בה. הפירוש נכתב בלשון הערבית, והוא היה ודאי נהיר לבני דורו, שפעלו במרחב דוברי הערבית. עם זאת, מסתבר שלאחר מכן כבר לא הובנו דבריו של הרמב"ם כראוי, אם משום שחלו שיבושים בהעתקות ובתרגומים של חיבורו אם בשל הזמן שחלף ושינויים או שכחתם של מושגי הראליה והתרבות שהוא מזכיר בפירושו.

חוקרים רבים הסתמכו על דברי הרמב"ם או ניסו לבאר את הזיהויים שהציע לבעלי החיים שנזכרים במשנה. בין הראשונים והבולטים שבהם הם לודוויג לוויזון (1819-1901)¹ ועמנואל לב (1854-1944)². סקירה מקיפה על הנושא סקר ישראל אהרוני (1882-1946): הוא העריך את ידיעותיו הזואולוגיות של הרמב"ם, שהתאפיינו בדרך כלל בדיוק רב בפירוש המשנה וב"משנה תורה". עם זאת, אהרוני לא זיהה זיהוי שיטתי את כל בעלי החיים, והוא הסתמך על גרסת החיבורים שבדפוסים המשובשים ועל זיהויו האישיים, ולעתים ייחס אותם בטעות לרמב"ם.³

גם בזיהוי הצמחים הסתמכו רבים מן החוקרים על הרמב"ם, וחלק מהתייחסויות אלו נביא בערכים השונים. עמנואל לב הנזכר הביא רשימה מרוכזת של צמחים אלה.⁴ ייזכר

1. L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmud*, Frankfurt 1858 (להלן: לוויזון).

2. I. Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, Hildesheim 1969 (להלן: לב, פלורה).

3. ראו י' אהרוני, "הרמב"ם - זואולוג", בתוך: רבנו משה בן מימון: למלאת שמונה מאות שנה להולדתו, הארץ, ערב פסח תרצ"ה, עמ' 106-110 (להלן: אהרוני). דוגמה לבעייתיות בייחוס זיהוי בעלי החיים לרמב"ם, ראו: שם, עמ' 106: "בכלים פי"ז י"ד מזהה הרמב"ם ביושר הגיוני 'עוד' ר'עזניה' (*Aegyptius monachus*) שבויקרא י"א ודברים י"ד. הוא עוף כביר דומה לנשר (*Gyps fulvus*); מדת כנפיה הפרושות - שלשה מטרים, ועד היום עושים הרועים חלילים משתי עצמות זרועה". על אף שמדובר בהצעת זיהוי אפשרית, היא פרי סברתו של אהרוני בלבד.

4. לב, פלורה, ד, עמ' 201-208.

לטוב הרב יוסף קאפח זצ"ל על הצגתו נוסח מתוקן לחיבורו של הרמב"ם עם תרגום בהיר, ובמקרים רבים הוא גם הציע ביאור להבנת דברי רבנו. הרב קאפח גם כתב טיוטה לספר על צמחי המשנה וגם זיהה את חלקם בהערות למהדורתו לפירוש המשנה. פרסמנו חיבור זה בשנת תשס"ה וקראנו לו "מחברת הצמחים", על אף שאין בו את כל שמות הצמחים. שיטתו של הרב קאפח מבוססת בין היתר על מסורת הגאונים – בעיקר רס"ג – ועל רבים מן הפרשנים והבלשנים מימי הביניים, וכאשר הייתה סתירה ביניהם הוא ביכר את הרמב"ם וקיבל את דבריו כמעט בלא עוררין.⁵ בניסיונו להבין את דברי הרמב"ם ניכרת בכתיבתו כמה פעמים השפעת המסורת והראליה התימנית על זיהויו.⁶

שיטת מחקרנו

במחקרנו נציג לראשונה באופן שיטתי ומקיף את כל הצמחים ובעלי החיים שהרמב"ם מזכיר בפירושו למשנה ואת זיהוים. רשימת הערכים של הצמחים ושל בעלי החיים מובאת בשני חלקים נפרדים. הערכים מובאים בסדר אלפביתי, ולרוב הם כוללים את אלה שהרמב"ם התייחס אליהם באופן ישיר ומפורש.⁷ סקירה כוללת מובאת בטבלאות מסכמות בסוף הספר. מטרת חיבורנו היא בראש ובראשונה לשמש מעין מילון עזר ללומדי משנתו של הרמב"ם, וכדרכנו בחרנו בדרך הקיצור והתמצות.⁸ לכן, בלקסיקון זה ציטטנו רק את הציטוטים הרלוונטיים מפירוש המשנה שבהם הרמב"ם התייחס לזיהוי הצמחים ובעלי החיים, והתמקדנו באלה שלעניות דעתנו הוא ביאר אותם בביאור

-
5. ראו: ז' עמר, **מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח**, תל אביב תשס"ה, עמ' 13–22 (להלן: מחברת הצמחים).
  6. ראו מחברת הצמחים, עמ' 22–27. גם ספרות המחקר המודרנית לא הייתה תמימה דעים עמו, ולעתים לא היסס לחלוק בחריפות על דעת החוקרים. לעיון נוסף ראו מאמריי: "על עקרונות אחדים בשיטתו של הרב יוסף קאפח בזיהוי צמחים וענייני ריאליה", בתוך: ז' עמר וח' סרי (עורכים), **ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח**, רמת גן תשס"א, עמ' 68–73 (להלן: ספר הזכרון); "צמחי תימן בכתבי הרב יוסף קאפח", בתוך: ז' מדר ו' ריעאני (עורכים), **תזונה ורפואה עממית**, תל אביב תשס"ה, עמ' 157–168.
  7. לא הקדשנו ערכים נפרדים למוצרי לוואי שהופקו מצמחים, למשל: עפצים, עטרן או חוסן, או למוצרי לוואי שהופקו מבעלי חיים, למשל: צמר, דבש או כלך (משי), למעט מקרים מיוחדים בערכים "זית" ו"ארגמן", מפני שראינו חשיבות לבארם בהרחבה.
  8. השוו מחברת הצמחים, עמ' 19; ומאמרי, "משיקוליו של מהדיר - תגובה למאמרו של דרור פיקסלר", בתוך: י' פרחי (עורך), **מסורה ליוסף**, ה, נתניה תשס"ח, עמ' 300–302.

להביא את שמות הערכים המנוקדים, במקרים רבים הם מובאים בלשון רבים כנוסח המשנה – למשל: אָטְדִים, יָרְבוּזִין – אלא אם כן השם מובא בלשון יחיד והרמב"ם ניקד אותו. עם זאת, מסתבר שגם הרמב"ם עצמו לא היה עקיב לחלוטין בניקודו, ולעתים יש במילים מקבילות שינויים בין כתיב מלא לכתיב חסר, בין קמץ לפתח, סגול לצירי, שורוק לקובוץ, ועוד.¹⁵ למעשה, הרמב"ם כתב במפורש שאין נוסח מבורר למשנה,¹⁶ וכנראה הוא עצמו השתמש בכמה כתבי יד. אפשר שלא תמיד חש רבנו לחשיבות ניסוח אחיד של המילים.¹⁷ לדעת פיקסלר, הסיבה להיעדר אחידות בניקוד ובאיות בפירוש הרמב"ם היא רצונו לתעד נוסחים שונים.¹⁸ מכל מקום, את נוסח הכתיב שהביאו הרמב"ם כלשונו בפירושו, מבלי לשנותו ולתקנו (לפחות לפי חלק מן המובאות), אפשר לראות בטבלאות המסכמות שבסוף חיבור זה. כך נוכל להתוודע למסורת ההגייה הספרדית של הרמב"ם, מסורת שלא נכתבה תמיד באופן 'תקני', ופעמים שהיא שונה מן ההגייה המקובלת בימינו.¹⁹ במקומות שאין בידינו את ניקודו של הרמב"ם (למשל מסכת שבת וסדר טהרות) או במקומות שלא ניקד בהם את שמות הצמחים ובעלי החיים, הניקוד יובא בדרך כלל לפי מהדורת אלבק-ילון.²⁰

15. ראו בהרחבה: צורבל, עמ' 23 ואילך. קשה לדעת מה הנחה את הרמב"ם בניקוד השמות. דומה שאם מדובר בשם מקראי, הוא מנקד בדרך כלל לפי הניקוד במקרא, והשינוי בניקוד השמות הוא בשמות שמופיעים לראשונה במשנה, מלבד מקרים יוצאי דופן כמו בערך "כמן" (=כמון). דוגמאות לשמות צמחים שבהם אפשר לראות חוסר עקיבות בכתיב ובניקוד: אוג - אוג, אוז - אוז, אָפוּנִים - אָפוּנִין, בוּטָנָה - בוּטָנָה, בְּנוֹת שָׁנָה - בְּנוֹת שָׁנָה, חֲדָל - חֲדָל, קָסָר - קָסָר, קָסָר - קָסָר, לֹף - לֹף, סִיָּא - סִיָּא, פִּלְסָלוּס - פִּלְסָלוּס, קוֹרְנִית - קוֹרְנִית, קִיסָס - קִיסָס, פִּיגָם - פִּיגָם, פִּשְׁתָּן - פִּשְׁתָּן, שְׂבוּלָת שׁוּעַל - שְׂבוּלָת שׁוּעַל, שְׁמִשְׁמִין - שְׁמִשְׁמִין, תִּלְתָּן - תִּלְתָּן.
16. "בלאו, חֲשׁוּבוֹת הַרְמַבְ"ם, ב, ירושלים תשמ"ו, תשובה תמב, עמ' 721.
17. ראו בהקדמת הרב יוסף קאפח לפירושו לסדר זרעים בעניין חילופי נוסח: "כי למי זה משנה אם כתוב אגוזין או אגוזים וכיוצא, בפרט בראוית שרבינו עצמו אינו שם לב לדברים כאלה, ובלי ניד עפעף כותב פעמים כך ופעמים כך, קשות, קישות. קסוס קיסוס. חבלי, חבילי. חברו, חבירו. עגול, עיגול. ואף במשנה אחת פעם כך ופעם כך. אך אמרתי רבינו רשאי לנהוג כך בשל היותו הרמב"ם ולא אנחנו".
18. ראו **מסכת ברכות עם פירוש רבי משה בן מימון** (מהדורת ד' פיקסלר), ירושלים תשס"ד, עמ' תמז-תנ. עוד על הכרעתו של הרמב"ם בענייני נוסח, ראו: ה' גרשוני, "יחס הרמב"ם לחילופי נוסחאות במקורות שקדמו לו", **מסורה ליוסף**, ח (תשע"ד), עמ' 535-578.
19. דוגמאות לנוסח ייחודי של שמות בעלי חיים: בְּרָדְלָס (בְּרָדְלָס), תִּלְקִיק (תִּלְקִיק). דוגמאות לניקוד והגייה ייחודית של שמות צמחים: אָסְטָס, אָסְטְרוֹבִילִין, אָשְׁפָרָע, בְּצִלְצוֹל, גְּמִי, דְּקָל, תְּלוּלָגוֹת, טוֹפִיחַ, כְּמֶן, כְּסָבֶר, כְּרָפֶס, לֹף, פּוֹאָה, קוֹרְנִית, קֶטֶף, קִיסָס, קָרָס, צֶלֶף, צִפְצָפֶת, רְכָפָה, שְׂבִית, קֶשׁוֹת, שְׁפִין, שְׁחִלִים, שְׁעוּעִית.
20. **ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון**, ירושלים תל אביב תשי"ב.

השתדלנו לציין בפני הקורא את המקומות שבהם יש לזיהוי הצמחים כמה נוסחאות, ואת החשיבות העיקרית צריך לייחס לזו שנכתבה בתקופה המאוחרת ביותר; ראו למשל את הערכים: אסטס, לוף וקיק. אפשר להניח שגם התיאור המובא ב"משנה תורה", חיבור שנכתב לאחר כתיבת הפירוש למשנה, משקף נוסח מעודכן יותר.

סקירתנו מוגבלת לזיהוי של הרמב"ם, ופעמים שהוא ייחודי לו ומתבאר על פי המציאות בימיו. ניתוח כל המידע שעמד לפנינו הראה ששיטת הזיהוי שלו אינה עולה תמיד בקנה אחד עם הזיהויים של פרשנים אחרים בימי הביניים, ואף לא עם הזיהוי המקובל במינוח העברי המודרני. מטרתנו אפוא היא לנסות להבין ולקלוע לדעתו של הרמב"ם, ואין היא מתיימרת ליישב את כל הקשיים שלפעמים עולים ממנה בנוגע להתאמת המציאות ההיסטורית שהמשנה – שנכתבה כאלף שנים לפני פירוש הרמב"ם לה – התכוונה אליה.²¹ להשוואה שיטתית עם שאר מסורות הזיהוי של הצמחים ובעלי החיים שבמשנה, ובחינת רמת סבירות התאמתן לראליה של ימי המשנה, דרוש מחקר מקיף נפרד.²²

אי אפשר בלקסיקון מקוצר זה לפרוס את כל מערכת השיקולים שעמדה בפנינו בקביעת זיהוי הצמחים ובעלי החיים בפירוש המשנה לרמב"ם, אך ראוי להזכיר את הנחת היסוד שעמדה בפנינו בכתיבת חיבור זה: לא ניתן להבין את פירוש המשנה בלא הכרת הרקע התרבותי והמדעי בחייו של הרמב"ם, ובייחוד ספרות הטבע והרפואה הערבית בתקופתו; נדגים זאת בהמשך דברנו ובערכים השונים. לכן, את המונחים שמזכיר הרמב"ם בפירוש המשנה יש להשוות בראש ובראשונה לחיבורים אחרים שחיבר, כגון: "ביאור שמות הרפואות"²³ והספר "סמי המות והרפואות כנגדם".²⁴ גם יש להשוות את פירוש המשנה לספרות הלקסיקוגרפיה הרפואית שנכתבה בעיקר במגרב (אנדלוסיה וצפון

21. על קשיים אחדים עמדנו בכמה ערכים, למשל: דנדנה ופול המצרי.

22. בנוגע לצמחים ראו את עבודתו החשובה של ח"צ אלבוים, **מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח (להלן: אלבוים); הנ"ל, מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה – היווצרותה ומסירתה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ג.

23. במחקרנו העדפנו בדרך כלל להשתמש במקור הערבי על פי מהדורת מאיירהוף, שכן התרגום בעברית במהדורת מונטנר אינו מדויק תמיד.

24. משה בן מימון, **כתבים רפואיים, חלק ב: סמי המות והרפואות כנגדם** (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תש"ב. בחיבור זה השתמשנו במהדורת בוס, ובה המקור בערבית: Maimonides, *On Poisons and the Protection against Lethal Drugs* (G. Bos ed.), Provo. Utah 2009 (להלן: רמב"ם, סמים).

אפריקה)²⁵ וממנה ינק הרמב"ם בצעירותו בלימודיו ובהכשרתו הרפואית.²⁶ מבין המשכילים הבולטים שעסקו בספרות זו נזכיר את אבן ג'נאח,²⁷ אבן בכלארש,²⁸ אלע'אפקי,²⁹ אלאדריסי,³⁰ אבו אלח'יר אלאשבילי,³¹ ואבן אלביטאר.³²

ספרות זו חשובה בייחוד על רקע ריבוי השפות שהשתמשו בהן המשכילים בימי הביניים ומגוון הדיאלקטים של השפה הערבית במחוזות השונים ובתקופות הזמן השונות, כפי שהעיר הרמב"ם בהקדמתו לחיבור על שמות הרפואות: "כי רפואה אחת יכולה להקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה, בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה המדינה".³³ יש להעיר שזו תופעה אופיינית כללית בעולם הקדום, וכבר לשמות הצמחים שבמשנה יש שמות נרדפים.³⁴

25. ראו בעיקר: י' סרי, **הלקסיקוגרפיה הרפואית הערבית למן המאה ה-9 ועד המאה ה-13: התפתחותה, מאפייניה, מקורותיה והשתקפותה בחיבוריהם של אבן בכלארש ואבן אלסודי**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ז (להלן: סרי, לקסיקוגרפיה).
26. ראו מאמרי: ד' עמר, "היבטים רפואיים בהקדמת הרמב"ם למשנה: מראשית דרכו הרפואית של הרמב"ם", בתוך: י"א מובשוביץ (עורך), **קובץ הרמב"ם, במלאת שמונה מאות שנה לפטירתו**, ירושלים תשס"ה, עמ' תכח-תלט (להלן: עמר, היבטים).
27. ד' עמר וי' סרי, "ליקוטים ממילון שמות הרפואות של ר' יונה אבן ג'נאח", **לשונונו**, לג (תש"ס-תשס"א), עמ' 279-291.
28. י' סרי וד' עמר, "אבן בכלארש: מגדולי רופאי ספרד", **קורות**, טו (תשס"א-תשס"ב), עמ' עט-צא; הנ"ל, "חומרי רפואה מאלשאם על-פי אלמסתעיני", בתוך: ב' אברהמוב (עורך), **מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם**, א, תל אביב תשס"א, עמ' 61-77.
29. M. Meyerhof, & G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs" of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghafiqi by Gregorius Abul-Farag (Barhebraeus)*, I-IV, Cairo 1932-1940.
30. Al-Idrisi, *Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs*; (F. Sezgin ed.), Frankfurtam Main 1995.
- ד' עמר וי' סרי, "שקיעים של מסורת לשון עברית במילון התרופות של אלאדריסי", **לשונונו**, סז (תשס"ה), עמ' 179-194 (להלן: עמר וסרי, שקיעים).
31. אבו אלח'יר אלאשבילי, **עמדת אלטביב פי מערפת אלנבאת** (מהדורת מ"ח אלח'טאבי), בירות 1995 (להלן: אבו אלח'יר).
32. אבן אלביטאר, **אלג'אמע למפרדאת אלאדויה ואלאע'דיה**, קהיר 1874 (להלן: אבן אלביטאר).
33. התרגום מובא מרמב"ם, **ביאור שמות הרפואות** (מהדורת ד' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 15. דוגמאות לשמות נרדפים (סינונימים) בערבית בפירוש המשנה, ראו למשל בערכים: יְרָקוֹת חֲמֹר, לֶפֶת, נֶצֶפֶה, עֶפְבִּיּוֹת וקִשּׁוֹת.
34. דוגמאות לכך, על פי זיהויו של הרמב"ם, ראו בערכים: אלה-אלון, דנדנה-מינתה, חציר-כרישין-קפלוטות, נצפה-צלף, פקועות-מתיק, עכביות-קינרס, דקל-תמר.

אפשרות נוספת להבנת דברי הרמב"ם היא עיון בפרשנים ובנושאי כליו שחיו כמה דורות ספורים אחריו והושפעו ממנו, למשל: רבי אשתורי הפרחי, בעל "כפתור ופרח";³⁵ רבי תנחום הירושלמי, בעל "אלמרשד אלכאפי";³⁶ ורבי עובדיה מברטנורא בפירושו למשנה.³⁷ עם זאת, בדיקה מדודקדת מוכיחה שפרשנים אלה לא היו נאמנים תמיד לפירושו והוסיפו נופך משלהם או הסבר אחר לדבריו.³⁸ בייחוד ראוי לציין את הפרשנים ומחברי המילונים התימניים,³⁹ שלעתים ביארו את מונחי הבוטניקה לפי המציאות שהכירו בזמנם ובמקומם. הדוגמא המובהקת ביותר לדרך פרשנותם היא הפירוש למשנה שכתב רבנו נתן אב הישיבה, פירוש שערכו מחברים תימניים מאוחרים. מסתבר שהטקסט שלפנינו הוא 'לבוש' תימני לפירוש ארץ ישראלי, ולכן יש להתייחס אליו בזהירות בכל הנוגע לשחזור מסורות פרשנות ארץ ישראליות קדומות.⁴⁰ בשל קשיים אלה ניאלץ להודות שבמקרים מסוימים יישארו דברי הרמב"ם סתומים או שפרשנותם תהיה פרשנות אפשרית בלבד, המבוססת על הבנת פרשנים מאוחרים. וזאת מלבד המקומות שבהם הרמב"ם אינו מזהה כלל או שאינו מזהה זיהוי קונקרטי, אלא רק מתאר תיאור כללי או מתרגם מילולית לערבית. דוגמא לכך היא פירושו ל"שבולת שועל", וכבר בנו, רבנו אברהם, העיר על הקושי בהבנת פירושו.⁴¹

35. ז' עמר, "הרב אשתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל", סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב.
36. תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם (מהדורת ה' שי), ירושלים תשס"ה (להלן: תנחום הירושלמי).
37. על הזיקה בזיהוי הצמחים בין פירוש רבנו עובדיה מברטנורא לפירוש הרמב"ם, ראו: לב, פלורה, ד, עמ' 208.
38. מילונו של תנחום הירושלמי למונחים שב"משנה תורה" תורמים בהחלט לביאור דברי רמב"ם, אך כבר הוכחנו שלפעמים אין הוא דק בפירושו של רבנו אלא מציע פירוש משלו, למשל בערכים: רמך, רודסיות.
39. מילון עברי-ערבי "אלג'אמע" - המאסף (מהדורת שלום בן סעדיא גמליאל), ירושלים תשמ"ח (להלן: אלג'אמע); י' טובי, "מילון עממי עברי-ערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל", בתוך: י' גלוסקא וצ' קיסר (עורכים), ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, רמת גן תשנ"ב, עמ' 77-121 (להלן: טובי).
40. ראו בהרחבה: ז' עמר וא' קאפח, "הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה", בתוך: א' אטינגר וד' בר-מעוז (עורכים), משוב יוסף, ספר היובל לכבוד יוסף טובי, ב, חיפה תשע"א, עמ' 11-22 (להלן: עמר וקאפח); אלבוים, עמ' 182-183.
41. ראו: ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם (נ' דנה מהדיר), רמת גן תשמ"ט, עמ' 220 (להלן: ראב"ם, המספיק); "ושבולת שועל - סנב"ל אל תעל"ב, עד כמה שידוע לי, איני זוכר מהרופאים מי שהזכירו, אולם זולתם היה מי שהזכיר מין זה ואמר שהוא ראה אותו".

בנוגע לזיהוי בעלי החיים, מחקרנו מתבסס בין היתר על השוואה לחיבורים ערביים מימי הביניים ולחיבורים ערביים מאוחרים יותר, בייחוד חיבורים שעוסקים בזואולוגיה, למשל חיבוריהם של אלג'אחט' (775-868) או אלדמירי (1341-1405), והמילון המודרני החשוב של אמין מעלוף (1871-1943). בכמה מקרים השתמשנו באנציקלופדיה של אבן פצ'ל אללה אלעמרי (מת ב-1349),⁴² ובה נלווים לתיאור בעלי החיים איורים שמסייעים לזהותם (ראו למשל בערכים חולדה ועכנאי). לבסוף נעיר שההסתמכות שלנו גם על מקורות חיצוניים כדי להבין את דברי הרמב"ם ולא רק על מקורות פרשנות והלכה יהודיים, תואמת את דרכו של הרמב"ם: בכמה מקרים הוא לא היסס להסתמך על חכמי אומות העולם (אריסטו למשל) בזיהוי (ראו להלן), בבחינת "שמע האמת ממי שאמרה".⁴³ ויש להוסיף שלחכמי הטבע והרפואה הייתה ספרות ענפה שהתייחדה לנושאים אלה ונערכה באופן סדיר ושיטתי.⁴⁴

רשימת המקורות הבסיסית ששימשה אותנו במחקרנו מובאת בסוף החיבור, ובערכים השונים יש הפניות למקורות נוספים לפי הצורך.

מקורות זיהוי של הרמב"ם ושיטתו

פרשני ימי הביניים שעסקו בזיהוי הצמחים ובעלי החיים הנזכרים בתנ"ך ובמשנה אינם מציניים בדרך כלל את מקורות המידע שלהם, כלומר, אם קיבלו את המסורת הפרשנית מרבותיהם או שהיא פרי של לימוד תאורטי.⁴⁵ בחינה מדוקדקת של הפירוש שמביא הרמב"ם לזיהוי הצמחים ובעלי החיים במשנה מראה שהוא מסתמך על כמה מקורות מידע עיקריים: התרגום הארמי, התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, מסורות מתקופת

42. עמרי, אבן פצ'ל אללה, **מסאלכ אלאבצאר פי ממאלכ אלאמצאר** (מהדורת פואד סזכין), כ, פרנקפורט-מיין 1989.

43. הקדמת הרמב"ם ל"שמונה פרקים" (מהדורת י' שילת), עמ' רכז; שם, עמ' רנז-רסא; ראב"ם, המספיק, עמ' 71.

44. וכן כתב ר' אשתורי הפרחי, **כפתור ופרח** (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תרנ"ט, עמ' תריח (להלן: אשתורי הפרחי): "מסתברא שבקיאות זאת החכמה היא בידיעת ספרי הגוים שהם אתנו היום בספרי אבוקרט וגלינוס וזולתם, ואף על פי שיש עמנו הרבה מענייני הרפואה בחכמת התלמוד כמו בפרק ח' שרצים... והוצרכנו לאותם הספרים מפני שהם מסדרים אותם חכמה תחלה בנתוח אברי האדם ומתכונתם ובמזגיהם והסבות והמקרים והחלים וההוראות והרפואות, הכל בסדר נכון מהם תצא חכמה מפוארה, וכזה הזכיר הר"ם ז"ל בענין הראייה פרק י"ז מקידוש החדש".

45. ראו בהרחבה: ז' עמר, **מסורת העוף**, תל אביב תשס"ד, עמ' 18-19 (להלן: עמר, מסורת העוף).

הגאונים, פרשנויות מימי הביניים או היסק עצמאי על פי המציאות שנחשף אליה במחוזות חייו.⁴⁶ כתיבת פירוש המשנה ארכה שבע שנים, ובמהלכה – ואף לאחר שסיימה – הרמב"ם לא פסק מלעדכן את פירושו: הוא חזר בו בפרטים מסוימים, הוסיף פרטים אחרים ומחק ותיקן לפי הצורך. כך עולה מטיוטות הפירוש ומנוסח הפירוש שבכתב ידו, ולמעשה גם על פי עדותו המפורשת.⁴⁷ דרך כתיבה זו מאפיינת את דרכו של הרמב"ם: תנועה וחתירה מתמידות לבידור ידיעת האמת. מתוך מגמה זו הוא לא היה מחויב לקו פרשני מסוים, וכשהתאפשר הוא הכריע על פי מה שנראה בעיניו אמתי, נכון וישר.

הפירוש של הרמב"ם מיועד לקהל קוראים דוברי ערבית, ולפיכך זיהוי המונחים הוא בשפה זו. בתחילת תרגומו של הרב קאפח לפירוש המשנה, תרגום שהוא נר לרגלנו, הוא עמד על הקשיים 'לקלוע' לדברי הרמב"ם ועל השיבושים שנוספו לדבריו בעקבות חוסר הבנתם של מתרגמים אחרים.⁴⁸ טעויות בתרגום עשויות לנבוע גם בשל העובדה שלכמה מילים בערבית יש משמעויות שונות, וייתכן שריבוי המשמעויות ישפיע על ההבנה הנכונה שלהן. מנקודת המבט המצומצמת של תחום הבוטניקה, נוכל להצביע כאן על תופעה אחת הראויה לציון.⁴⁹ הרמב"ם מבחין בשיטתיות הבחנה לשונית ברורה בין צמחים שמכונים בערבית "בריי" (بري) ובין צמחים שמכונים "פחצי" (فحصى). התרגום הרגיל של שני מיני צמחים אלו הוא צמחי בר, אך למעשה אלו שתי קטגוריות שונות. דיוק בלשון הרמב"ם מגלה שהמונח "בריי" בחיבור זה הוא למעשה כינוי לצמח תרבותי

46. הרמב"ם נהג פעמים רבות להזכיר בפירושו את המציאות באזורים הגאוגרפיים שחי בהם, ולעתים הוסיף את המילה "אצלנו", למשל: "וענדנא פי אלאנדלס... ופי מצר... ופי אלשאם... ופי אלמגרב". על משמעות זו ראו: ד' פיקסלר, "ספרד, ארץ ישראל ומצרים בפירוש המשנה לרמב"ם", **נטועים**, ח (תשס"ב), עמ' 48-50 (להלן: פיקסלר).

47. כך הסביר את הביקורת נגד אלו שטענו שיש לעתים שיבושים וחוסר אחידות בפירושו (אגרות הרמב"ם [מהדורת 'שילת], עמ' שה-ש): "וזה הגמגום שהם מגמגמים על פירוש המשנה - הוא פלו מפני שתקנתי בו מקומות, בורא עולם יודע שרובם הטעני בהם המשכי אחר הגאונים ז"ל... ואפילו הייתי אני המשתבש, אין אני טוען שהגעתי אל שלמותי האחרונה בתחלה, ולא שאני לא טעיתי מעולם, אדרבה: כל מה שנתבאר לי חלופו חזרתי ממנו תמיד, בכל דבר מחבורי ומטבעי". והשוו: שם, עמ' רפו.

48. "פיקסלר סבור שהר"י קאפח היה צריך להותיר חלק ממילות המשנה בתרגומו הקולע של הרמב"ם לערבית ולא לתרגמן לעברית, ודרך תרגום זו כשלעצמה עלולה ליצור שיבושים; ראו מאמרו: "לשון וסגנון בפירוש המשנה להרמב"ם", **מעליות**, כה (תשס"ה), עמ' 203, הערה 12.

49. ראו גם הערתנו בערך "כרוב".

שערכו נחשב פחות⁵⁰. לעומת זאת, במונח "פחצי" הוא משתמש לציון צמח בר או "שדה" בלשון חז"ל.⁵¹

כמקובל בערבית-יהודית פירושו משובץ במונחים העבריים מן המקרא ומלשון חז"ל. כשיהוי הצמחים ובעלי החיים ברור, הוא מביא לעתים את שמותיהם בעברית עם ה"א היידוע – למשל אלעֶרְכָּה⁵² – כנהוג בעברית המשווערת.⁵³ הוא מקפיד בדרך כלל לזהות את המונח או לתרגם אותו באזכורו הראשון. לאחר מכן הוא נוהג לפי העניין והצורך: לעתים הוא סומך על זיכרוננו של הקורא ולעתים הוא חוזר על זיהויו, ולא פעם הוא מוסיף: "כבר פירשנו".⁵⁴

הרמב"ם כתב בלשון מליצית בהקדמתו לפירוש המשנה, שפירושו מיוסד על התלמודים, התוספתא והספרי ועל דברי הגאונים, ושהוא ניפה, עיבד ופירש מקורות אלו, ואף הוסיף להם נופך משלו: "ככסף הצרופ זקקתיהו, ובמעבה לבי יצקתיהו".⁵⁵ להלן נמנה כמה מן המקורות ששימשו לו בסיס בזיהוי הצמחים ובעלי החיים:

א. תרגומים: על השימוש בתרגומים הארמיים למקרא, ראו בערכים: אשכרע, חציר, עכביות, קדה לבנה ורכפה.

ב. תלמודים: אין ספק שהתלמודים היו הבסיס העיקרי לפירושו של הרמב"ם. בזיהוי הצמחים שבסדר זרעים התבסס כמובן על התלמוד הירושלמי, ובסדרים אחרים התבסס גם על התלמוד הבבלי. כשיש מחלוקת ביניהם הכריע בה לפי הבנתו: לעתים הכריע לפי הבבלי,⁵⁶ ובמחלוקת בנוגע לזיהוי צמחים שנזכרים בסדר זרעים הכריע בדרך כלל לפי זיהוי הירושלמי.⁵⁷ לעתים שילב בין שני זיהויי התלמודים, למשל בערך "יחנון".

50. ראו ערכים: בצלצול, כוסמת, שבולת שועל, שיפון, שְׁמִנִית, שְׁקָמָה ותְּרִיבִית.

51. ראו בכל הדוגמאות שמובאות בפירוש המשנה, כלאים א, ב, וכן בערך: גרגיר שלאפר.

52. פהמ"ש סוכה ג, ג. וראו גם "אלעכברים" (פהמ"ש בבא מציעא ג, ז); "אלצפרדע" (טהרות ה, א), ועוד.

53. עוד על תופעה זו בקרב הכותבים בימי הביניים, ראו: א' ממך, "העברית המושפעת מן הערבית", **מחנים**, 1 (תשנ"ב), עמ' 106-115.

54. והעיר לי הרב ד"ר ד' פיקסלר שלדעתו אין הרמב"ם חוזר על דבריו, אלא אם כן יש לו סיבה מיוחדת לכך.

55. הקדמה למשנה (מהדורת י' קאפח), עמ' א.

56. למשל בערכים: ארנים, יועזר וברדלס (צבוע).

57. למשל בערכים: אשכרע, גופנן, דלעת רמוצה, זונין, חריע, לוף, שעועית ותרובתור.

ג. פירוש כללי: בערכים רבים הרמב"ם מפרש פירוש כללי בלבד על פי דברי חז"ל, למשל בערכי הצמחים: חצוב, יחנן ופול החרוב, ובערכי בעלי החיים: איל קומציא, חליק, כוי וסייחים.

ד. תרגום מילולי: כמה פעמים אין הרמב"ם מזהה זיהוי מסוים, והוא מתרגם מילולית את שמות הצמחים שבמשנה לערבית, למשל בערכים: דלעת מצרית, חרדל המצרי.

ה. בלשנות: בפירושו למשנה הרמב"ם מתייחס לספרי בלשנות.⁵⁸ הוא הפעיל בזיהוי שיקולים בלשניים, לדוגמא: שימוש בדמיון אטימולוגי; ראו למשל בערכי בעלי החיים: חולדה, פרוטיות וקוליס האספנן. בכמה מקרים, למשל בערך דגה, פירושו מבוסס על הקשר דברי המשנה.

היבט מעניין אחר הוא זיהוי צמחי המשנה על פי דמיון השם העברי לשמות צמחים בערבית; ראו בערכים: אבוב רועה, אירוס, חצב ולוטם.

ו. זיהויים שמובאים בספרות הגאונים: כאמור לעיל, הרמב"ם אינו מציין במפורש את מקורותיו, אך השוואת פירושו לפירושיהם של פרשנים אחרים מעידה שהיו לנגד עיניו מסורות שונות מתקופת הגאונים, למשל מסורתו של רס"ג.⁵⁹ עם זאת, לפעמים הוא מציג קו פרשני עצמאי, ולפעמים הוא מביא את דבריהם של מפרשים אחרים, מסתפק בהם או חולק עליהם.⁶⁰

ז. מסורות פרשנות ומציאות שנחשף אליהן בארצות נדודיו: כפי שכתבנו לעיל, חלק מן הזיהויים שבפירוש הרמב"ם מעידים על התמורות שחלו בכתיבתו של חיבור זה במהלך כתיבתו משנת 1161 במהלך נדודיו בארצות אחרות: צפון אפריקה, ארץ ישראל ומצרים, ובמהלך הפלגותיו הממושכות בים התיכון. בסופו של דבר, הושלמה מלאכת הכתיבה בשנת 1168, כפי שהעיד במפורש בסוף חיבורו. באותם ימים כבר ישב במצרים יותר משנתיים, והוא כבר התוודע למציאות החיים בארץ זו ולמסורות פרשניות שרווחו בה.

דוגמא לזיהויים שהושפעו מן המסורת הפרשנית הספרדית אפשר להדגים מן הערך שפן: עקבותיה הברורים מצויים בחיבורו של ר' יונה אבן ג'נאח. בערך קוליס האספנן

58. ראו פהמ"ש תרומות א, א; שוטה ה, ה.

59. למשל בערכים: בצלזול, גופן ולוטם.

60. ראו בהמשך על היחס למסורת הזיהוי של רס"ג.

הראנו שהמילים "ידוע אצלנו במערב בשם 'אלשבוט'" ⁶¹ מתייחסות למין דג שנקרא עד היום בספרד *japuta*. זו רק דוגמא אחת לשימוש של הרמב"ם בשפה הספרדית, והיא סותרת את הסברה שהרמב"ם לא הכיר כלל לשון זו. ⁶² כידוע, הרמב"ם נולד והתחנך בצעירותו בקורדובה שבספרד, וחלק מהכשרתו במדעים רכש בצפון אפריקה (עד תחילת שנות העשרים לחייו), ורופאיה נמנו על אסכולה אחת. ⁶³ לאחר מכן הוא כתב בחיבורו "ביאור שמות הרפואות" לעזים רבים, ובהם עשרות שמות בדיאלקטים ספרדיים (נוסף על הערבית האנדלוסית), ובהקדמה לחיבורו הוא נוקב בשמות כמה מחברים ספרדיים שהסתמך עליהם. ⁶⁴ כרבים ממלומדים אלה, גם הרמב"ם, שברוב ימי חייו פעל במזרח, לבו היה במערב, ⁶⁵ שכן לפחות בתחום הלקסיקוגרפיה הרפואית – תחום שבו זיהוי שמות הצמחים ובעלי החיים הוא חלק מרכזי – המשכילים הספרדיים הפגינו תחושת עליונות מדעית על פני עמיתיהם שבמזרח. ⁶⁶

השפעת ה'מערב' בולטת מאוד בזיהוי הצמחים שזיהה הרמב"ם, וכמה פעמים הוא מזכיר במפורש את הזיהוי המקובל בספרד או בצפון אפריקה; ⁶⁷ נראה שכן משמע באופן מובלע גם מערכים אחרים. ⁶⁸ דוגמא מובהקת לכך היא זיהוי הערך "ארוז" עם עץ הערער הספרדי (*Juniperus thurifera*): "והוא המין המפורסם בארץ המערב, שמשמשים בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון אלשפין. ואני לא ראיתי מין זה,

61. פהמ"ש מכשירין ו, ג.

62. כך סבר הרב י' קאפח; ראו בהקדמתו לפירוש המשנה לרמב"ם, א, עמ' 19.

63. ראו אברהם בן מראד, *בחזות' פי תאריח' אלטב ואלצידלה ענד אלערב*, בירות 1991, עמ' 43-47; סרי, לקסיקוגרפיה, עמ' 104-107.

64. רבינו משה בן מימון, *ביאור שמות הרפואות* (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 16.

65. "בלאו, "אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב", *מסורות*, ז (תשנ"ג), עמ' 43-50.

66. ראו בהרחבה: סרי, לקסיקוגרפיה, עמ' 107-110. ונראה שכן היה גם בתחומי מדע נוספים. בפהמ"ש ערכין ב, ב, הרמב"ם מזכיר חיבור בענייני אסטרונומיה שחובר בספרד, וחשיבותו גדולה מחשיבות חיבורים שנכתבו בתחום זה במזרח. הרמב"ם עצמו העדיף לרפא בשיטת הרקיעה שנהגו בה במערב ולא בשיטת הרקיעה שנהגו בה במזרח, וכפי שכתב באחת מאגרותיו הרפואיות: "מה שהעבד מיעץ כנחוץ הוא עשית מי חלמות, אולם של קליפות שורשיו ולא של עליו כמנהג סוריה וארץ ישראל ומצרים, וכך ראינו כל חכמי אנדלוסיה ובכל ארץ מגרב המצוים לקחת מקליפות שרשיו ולא מן עליו", ראו תשובות רפואיות, בתוך: רמב"ם, *ביאור*, עמ' 139.

67. ראו בערכים: אגס, בצל, חלף, עכביות, פטריות, קינרס ושומשמין.

68. ראו בערכים: אלה, זית, טופית, עקרבנין ותמכה.

אשר ראיתי שם, לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה".⁶⁹ מקור זה מוכיח שחלק זה של פירושו נכתב או עודכן כשישב במצרים.⁷⁰

ח. השפעת מדע הרפואה: הכשרתו הרפואית של הרמב"ם ניכרת במקומות רבים בפירושו של הרמב"ם למשנה. הוא מרבה לשבץ בדבריו משלים ודוגמאות מעולם הרפואה,⁷¹ והוא מזכיר את שמות הצמחים שמקובלים בפי הרופאים, למשל: "השמן שקורין אותו הרופאים 'זית אלנפאק'".⁷² על חלתית כתב: "הרופאים מזכירין אותן בספרי המזונות",⁷³ ובנוגע לַיֵּץ הַקֶּלֶב: "הוא צמח ידוע מאד אצל הרופאים".⁷⁴

תורת הרפואה בימי הרמב"ם הייתה מבוססת על תורת היסודות, המזגים והלחיות. בבסיס תורה זו ההנחה שהעולם וברואיו בנויים מארבע יסודות מנוגדים – אש, אוויר, מים ואדמה – המתקיימים באיזון מיוחד שמאפשר להם לקיים את גוף הברואים בהרמוניה מלאה. ארבעת היסודות האלה מגולמים בארבע תכונות – חום, יובש, קור ולחות – הערוכות בזוגות ויוצרות את 'טבעו' של היסוד, למשל: כוח האש הוא חם ויבש. תפיסה זו מוטמעת גם בזהויו צמחי המשנה. בנוגע לטופיח הוא מזכיר את דעת הרופאים שהוא דומה ב"טבעו לטבע השעורים".⁷⁵

הדוגמא המובהקת ביותר היא זיהויו של החצוב, שכן הסבר המשנה לדעת הרמב"ם – וגם זיהויו החצוב שנגזר ממנה – מתבסס על התפיסה המדעית שרווחה בימים ההם: "אין נוטעין יחור של תאנה בתוך החצוב שיהא מקירו – כדי שיקרר אותו ויאזן מזג פרוי לפי שהוא חם".⁷⁶

69. פהמ"ש פרה ג, ט. ואילו בפהמ"ש בבא בתרא ב, יג, הוא מזהה את הארו עם עץ אחר שגדל בספרד ונקרא בערבית "זאן", הוא אשור היערות (*Fagus silvatica*), ולא "ברוש", כפי שתרגם הר"י קאפח.

70. דוגמאות נוספות לזיהויי בעלי חיים שמבוססים כנראה על המציאות שהרמב"ם הכיר בימי שהותו במצרים, ראו בערכים: דג המצרי, חולדה, כבשים, עכנאי וקוף.

71. לסיכום המקורות ראו: עמר, היבטים.

72. פהמ"ש מנחות ח, ג.

73. פהמ"ש עקצים ג, ה.

74. פהמ"ש שביעית ז, א; שם ח, ג; עקצים ג, ב.

75. פהמ"ש כלאים א, א.

76. פהמ"ש כלאים א, ח; וראו בהרחבה בערך "חצוב".

ט. ספרי זואולוגיה: אין ספק שכדי לתאר כמה מתיאורי בעלי החיים שהרמב"ם מתאר בפירושו, הוא הסתייע במילונים ובספרי זואולוגיה שנכתבו בימי הביניים, למשל בערך "אדני השדה". דוגמא לחיבור כזה היא תרגומו הערבי של "ספר החיות" שכתב אריסטו, ספר שגם בימי הרמב"ם היה מקור מידע מהימן, ורמזים לשימוש בו אפשר למצוא בערכים "דבורה" ו"קורא". אין לשכוח שבתור רופא בעל שיעור קומה, הרמב"ם היה בקי בסגולותיהם הרפואיות של בעלי החיים כפי שתיארן פעמים רבות בחיבוריו, וגם מלומדים שחיו לאחר חייו מצטטים את דבריו, למשל: דמירי מצטטו בשני ערכים על פרוקי רגליים בחיבורו על בעלי החיים.⁷⁷

היחס לשמות שב"משנה תורה" ולמסורת הזיהוי של רס"ג

חשיבות זיהוי צמחים ובעלי החיים שבפירוש למשנה רבה גם לצורך זיהוי שמותיהם בחיבורו ההלכתי "משנה תורה", שכן בחיבור זה הם נזכרים בשמותיהם העבריים בלבד, ורבנו נמנע כמעט לגמרי מלזהותם בלשון הערבית.⁷⁸ פעמים שדווקא תיאורם ב"משנה תורה" מסייע לבאר ולהבהיר את המונחים שנזכרים בפירוש המשנה, למשל בערכים "שור הבר" ו"תולעת השני".

לפעמים שינוי בתיאור הצמחים או השמטת פרטים מסוימים ב"משנה תורה" עשויים להבהיר את דעתו של הרמב"ם, למשל בערכים "דלעת" ו"בלית". כבר הזכרנו שהרמב"ם חזר בו כמה פעמים מפירושו ועדכן אותם. לכן, במקרים שיש בהם חוסר בהירות בנוגע לזיהוי או לפירוש בפירוש המשנה,⁷⁹ בדרך כלל יש להעדיף את הפירוש שמובא בחיבור "משנה תורה", שכן הוא נכתב מאוחר יותר.⁸⁰ עם זאת, יש לנסות ליישב

77. דמירי מצטטו בערך "רתילא" (עכשוב) ו"ג'דארה" (מין עקרב) מתוך "ספר הסמים" שכתב הרמב"ם; ראו: רמב"ם, סמים, עמ' 30-31.

78. למעט שמות סממני הקטורת שהובאו בערבית בהלכות כלי המקדש ב, ד. דוגמא נוספת לכך יש בכתיבת שם צמח הנרקיס בתעתיק הערבי: "נֶרְגֵס שְׁלֶגְנָה וְשֶׁלֶשְׁה" (הלכות ברכות ט, ו). אין כאן המקום לעמוד על לשונו העברית המשוערבת, למשל בביטוי "ים המלח" (=אלבחר אלמאלח) בתור כינוי לים התיכון; ראו הלכות ציצית ב, ב, ופירוש הר"י קאפח (עמ' תנב, הערה ז).

79. למשל בערכים: ארגמן, דלעת, חריע וכרכום.

80. ראו שו"ת רדב"ז, א, סימן רד: "וכבר ידעת שאין אנו סומכין על מה שכתב בפ"י המשנה אלא על מה שכתב בחיבור לסיבות הרבה אין זה מקומן"; והשוו: בית יוסף, יורה דעה, סימן רצד; ר"מ הכהן, יד מלאכי, כללי הרמב"ם, סעיף א.

ככל האפשר את הסתירות שבין שני החיבורים או ב"משנה תורה" גופו.⁸¹ אין זו משימה קלה, שכן פעמים נראה שהרמב"ם מביא דוגמאות ב"משנה תורה" שהעתיק ישירות מן המשנה או מן התלמוד, ומבלי ליצור התאמה עם פירושו למשנה.⁸²

מאחר שמצאנו בפירוש הרמב"ם גם זיהויים ייחודיים שאינם נזכרים בכתבי פרשני ימי הביניים אחרים, עלינו לנקוט משנה זהירות בבואנו לנסות לזהות את שמות הצמחים ובעלי החיים שנזכרים ב"משנה תורה", שכן הרמב"ם לא זיהה אותם זיהוי מוחלט. להסתייגות זו יש חשיבות למי שסבור שהרמב"ם היה עקיב לכאורה בדרך הפרשנית של רס"ג לתורה ולמשנה, ושעל סמך הנחה זו אפשר לשחזר את דעת הרמב"ם במקומות שבהם לא גילה את דעתו.⁸³ ולא זו בלבד שלהנחה זו אין שום אסמכתא, אלא שבכמה מקומות חלק הרמב"ם על רס"ג, וכפי שהעיר כמה פעמים רבנו אברהם בן הרמב"ם.⁸⁴ בדיקה שיטתית של זיהוי צמחי המשנה מצביעה רק על כשני שליש מן הזיהויים שבהם יש התאמה בין פירוש רס"ג – ובידינו רק זיהוי שמות חלקי שלו⁸⁵ – ובין פירוש

81. יד מלאכי, כללי הרמב"ם, סעיף כו. על סיכום השינויים במשנת הרמב"ם ועל ההתמודדות עם הסתירות שבפירושו, ראו: י' סיני, "פירוש המשנה לרמב"ם", בתוך: צ' הבר וז' כהן (עורכים), **מברכת משה - קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ**, א, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 200-208.

82. דוגמאות לכך אפשר למצוא בערכים: אלה, דלעת, לוטם ופול המצרי.

83. הרב יוסף קאפח אימץ גישה יסודית זו, וכך גם הבינו אותה תלמידיו; ראו למשל: ספר הזכרון, עמ' 71. ובפירושו ל"משנה תורה", ח, עמ' מ, הערה כד, כתב על זיהוי העופות הטמאים שהזכיר הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות א, יד-טו: "ראה פירושי רס"ג לתורה מהדורתי ויקרא יא יג-כ. תמצא זהויהן לפי רס"ג" (וכן כתב בהקדמתו לסדר טהרות, הערה 10). ושם (עמ' לב, הערה יב) גילה שרצה להביא את כל ציורי בעלי החיים הטהורים לפי הרמב"ם על סמך התרגום של רס"ג - שלדעתו נאמרו בקבלה - אך לבסוף חזר בו, "שמא לרבנו מסורת אחרת במקצתן" (עמ' לג).

84. ראו **פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות** (מהדורת נ' שרגא וא"י ויזנברג), לונדון תשי"ח, בראשית א, כד, על ההבדל בין חיה לבהמה (להלן: ראב"ם, פירוש); על זיהוי ה'כסמת' בשם מאמר המפרש (שמות ט, לא); 'שש' (שם כה, ד, רב סעדיה); וכן שם בעניין 'תולעת השני' שהצביעה בקרמז צריכה להיות בצמר ולא במשי, בניגוד לדעת רס"ג ('יש אומרים'). גם בזיהוי אבני החושן (שם כה, ז-כ) ראב"ם כותב שזיהוי רס"ג משוערים בלבד, ושלמעשה אין אנו יודעים לזהותם. לא ברור אם דבריו אלה משקפים גם את דעתו של אביו. בעניין זה ראו: י' ינון-פנטון, "הרמב"ם ובנו הראב"ם - המשכיות ושוני", בתוך: א' רביצקי (עורך), **הרמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות**, ירושלים תשס"ט, עמ' 17-42.

85. רוב הזיהויים מובאים בקטע גניזה של פירוש המילים לסדר זרעים שפרסם נ' אלוני, **מחקרי לשון וספרות**, א, פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 175-198 (להלן: אלוני). זיהויים נוספים מובאים בחיבורו "האגרון" ובתפסיר במקומות שבהם יש זהות בין שמות הצמחים במקרא ובמשנה.

הרמב"ם.⁸⁶ למשל: בשני ערכים – גופנן ולוף – הדגמנו שהרמב"ם העדיף בסופו של דבר את פירוש הירושלמי על פני זיהויו של רס"ג.

יש אי-הסכמה של הרמב"ם עם פירושי רס"ג גם בנוגע לכמה זיהויי בעלי חיים; ראו בערכים: חולדה, לטאה, עכבר ושפן. זיהויים אלה משמעותיים, שכן יש להם השלכות הלכתיות משמעותיות, כמו בזיהוי רשימת העופות הטמאים שהתורה הזכירה והרמב"ם כתב אותם בשמותיהם המקראיים. כך גם ברשימת "שמונת השרצים", אם כי שם הוא מביא דוגמאות לבעלי חיים שאינם מטמאים, כגון צב השריון (אלסלחפאת).⁸⁷ מתוך כך אנו למדים שהוא אינו מזהה את הצב והחומט המקראי כדעת רש"י והפרשנים שהושפעו ממנו.⁸⁸

סיווג איכויות הזיהוי בפירוש המשנה

הרמב"ם לא זיהה באופן מסוים את כל שמות הצמחים שנזכרים במשנה. בדרך כלל הסיבה היא, שלא עמדה לפניו מסורת זיהוי או שהוא הסתפק בפירושים האחרים שהוצעו, למשל הצעותיהם של הגאונים. על חֲלִיץִין ועל בֹּכְרִיָה כתב במפורש שזיהוים אינו ברור;⁸⁹ קציעה – "לא ידוע",⁹⁰ סִינְרִיּוֹת – "ואין אנו מכירים אותו".⁹¹ על זיהוי החלמית כתב: "מין ירק לא ידענו פירושו".⁹² לשמות כמה עצים, למשל ברושים⁹³

86. הנתונים מבוססים על עבודתו של אלבוים. לדעתו, יש 24 התאמות ו-12 אי-התאמות בערכים האלה: אלה, בוטנה, גופנן, חלמית, חצוב, כוסמת, לוף, נפוס, רגלה, שיפון, שיתין ותרובתור.

87. הקדמה לפהמ"ש לסדר טהרות.

88. רש"י לויקרא יא, כט. בכתבי היד בגרסאות שונות מוזכרים בדרך כלל הקרפדה וגם צב השריון; ראו מ' קטן, **אוצר לעזי רש"י: המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התנ"ך**, ירושלים תשנ"א, סע' 3172. לדיון נרחב על הזיהויים השונים, ראו: ד' טלשיר, "הצב, החרדון והקרפדה", **לשוננו**, סה (תשס"ג), עמ' 351-373. לדעת הרמב"ם לכל השרצים יש עצמות וצרפניים (הלכות אבות הטומאות ד, ח) ולכן אינו סבור כרש"י שה"חמט" הוא החלזון.

89. פהמ"ש שביעית ז, ב.

90. פהמ"ש כרתות א, א.

91. פהמ"ש שביעית ט, ה.

92. פהמ"ש כלאים א, ח.

93. פרה ג, ח.

ועץ שמן,⁹⁴ לא התייחס כלל, והם נכללו באופן כללי במיני ארזים. מונחים אחרים, כגון מור⁹⁵ או שרפון וירקון, לא נחשבו צמחים.⁹⁶

כבר כתבנו לעיל שבכמה מקרים הרמב"ם מתרגם מילולית את שמות הצמחים שבמשנה לערבית, והעובדה ששמות מתורגמים אלה אינם מוכרים בספרות הערבית מאפשרת להניח שאין מדובר בזיהוי קונקרטי.⁹⁷ כך הוא גם כשהרמב"ם מתאר תיאור כללי שנשמך על דברי חז"ל או שהוא תיאור כללי ביותר, למשל בערכים "אדן" או "אורן".

כאמור, הרמב"ם הכיר כמה מסורות זיהוי לצמחי המשנה, כגון זו של רס"ג, והוא הבחין בין זיהויים ודאיים, זיהויים שהיו נתונים במחלוקת, וזיהויים שכבר בתקופות קדומות אבדה מסורת זיהויים, כפי שציין בנוגע לזיהוי סממני הקטורת: "אבל בפירוש שמות הללו, הרי יש מהם שהוא מפורסם ומהם שיש בהם מחלוקת. וכבר באר התלמוד שהצמח הזה הידוע בשם מעלה עשן לא היו מכירין אותו אלא בית אבטינס בלבד".⁹⁸

כשהזיהוי ודאי, הרמב"ם כותב את השם בערבית בלא הסתייגות, וכשהוא רוצה לחזק את דעתו – אולי בניגוד לגישות אחרות – הוא מוסיף את המילים "בלא ספק" (ראו ערכים: לוף וקטף). בזיהוי צמחים שהיה מסופק בהם התנסח הרמב"ם בלשון "יש אומרים" (ראו ערכים: בלוסין, ירקות חמור, קרבס ותיה) או בשם "קצת מפרשים" (ראו ערכים: בצלצול וקוצה). כשעמדו לפניו שתי מסורות זיהוי, בדרך כלל הוא מזהה תחילה את הזיהוי המסתבר ביותר, ולזיהוי המסופק הוא משתמש בלשון "יש אומרים" (ראו ערכים: גופנן, חלמית וכופר).

כמאפיינים שהצבענו עליהם בסיווג רשימת הצמחים, כך הם גם מאפייני סיווג בעלי החיים.

94. ראש השנה ב, ג; תמיד ב, ג.

95. הרמב"ם מזהה את המור עם הבושם שמופק מאיל המושק (*Moschus moschiferus*); ראו הלכות כלי המקדש א, ג. פרשנים אחרים השיגו על זיהוי וסברו שזהו עץ המור (*Commiphora myrrha*); ראו: ר' יונה אבן ג'נאח (מהדורת A. Neubauer), אוקספורד 1875 (להלן: אבן ג'נאח), שרש מור; פירוש אבן עזרא לשמות ל, כג.

96. משנה, תענית ג, ב; ערכים ט, א. יש מפרשים שמדובר במחלות צמחים שנגרמות על ידי פטריות. לפי תנחום הירושלמי (ערך ירק) זהו כינוי לגידולים שהצהיבו בשל יובש או בצורת.

97. לדוגמאות אפשריות ראו בערכים: חרדל המצרי, דלעת מצרית, דלעת יוונית ושכולת שועל.

98. פהמ"ש כרתות א, א.

בחיבור זה יוצגו רק בעלי החיים שנזכרו במשנה ושהרמב"ם זיהה אותם באופן מפורש (66 ערכים), בדרך כלל בציון שמם בערבית. עם זאת, פעמים רבות הרמב"ם אינו מזהה זיהוי ישיר בערבית או בעברית כלשון המשנה בעלי חיים שכיחים שזיהוים ברור לגמרי, בייחוד בזיהוי חיות בית או חיות בר ידועות. בקבוצה זו נכללים בעלי החיים האלה או ולדותיהם: אוז, אֵיל, אפרוח, ארבה, אריה, אתון,⁹⁹ גדי, דוב, זבוב, חזיר, חמור, חסיל, טלה, כבש, כלב, נשר, עגל, עז, עקרב, פרה, צאן, צפור, רמה ותולעה.

למרות זאת, לעתים כשבעלי החיים נזכרים רק בשמם העברי, זו עדות שככל הנראה לרמב"ם לא הייתה מסורת זיהוי ברורה, ויש לכך חשיבות משמעותית להלכה בזיהוי שמות בעלי חיים. דוגמא לכך היא סוגיית 'שמונת השרצים' (ויקרא יא, כט-ל): הרמב"ם לא זיהה את האנקה, החומט והכוח.¹⁰⁰ גם בנוגע ל'כנף העוז' הוא כתב רק שהיא העזניה שנזכרה בתורה,¹⁰¹ אך לא הוסיף את זיהויו של רס"ג,¹⁰² שסובר שזו "ענקא" (عقلاء), עוף אגדי שרבים פקפקו בקיומו.¹⁰³ בעלי חיים נוספים שהרמב"ם לא זיהה בפירושו למשנה מסיבות שאינן ברורות לנו, הם למשל: יבחושים אדומים,¹⁰⁴ כלב המים¹⁰⁵ ונץ.¹⁰⁶

בקבוצה אחרת נמנים שמות בעלי חיים שהרמב"ם לא זיהה אותם זיהוי קונקרטי, אלא רק תיאר אותם תיאור כללי, ולעתים הוא מבוסס על דברי חז"ל, כגון בערכים: אישות, אלתית, חרגול, חגבים, חילק, טרית, כוי ושמיר. לעתים הרמב"ם מתרגם מונחים תרגום

99. פהמ"ש אבות ה, ה. בנוגע לפי האתון, נקרא בעל חיים זה "אלאתון". אמנם השם הערבי של האתון דומה לשם הערבי "אתאן", אך כאן כתב הרמב"ם את השם העברי בתוספת ה"א היידוע, כפי שנהוג לעתים בערבית יהודית.

100. פהמ"ש חולין ט, ב.

101. פהמ"ש חולין יז, יד.

102. ראו פירוש רס"ג לויקרא יא, יג; שם, דברים יד, יב.

103. ראו פירוש אבן עזרא לויקרא יא, יג. להרחבה על הדיון בין מלומדי ימי הביניים על עוף זה, ראו: י' סרי, "מסורת התרגום של רב סעדיה גאון לשמות העופות הטמאים שבתורה (ויקרא יא ודברים יד), בתוך: ז' עמר, **מסורת העוף**, תל אביב תשס"ד, עמ' 264-269 (להלן: סרי, מסורת).

104. נדה ג, ג. ותנחום הירושלמי פירש בערך "יבחוש": "תולעים קטנות".

105. חולין יז, יג. בשם "כלב המים" (كلب الماء), היוצא מן המים לחפש אוכל על היבשה, הוא מכנה את הבונה (*Castor fiber*); ראו רמב"ם, ביאור, מס' 79.

106. חולין ג, א.

מילולי מעברית לערבית, ונראה שזו עדות שלרמב"ם לא הייתה מסורת זיהוי ברורה; ראו בערכים: איל קומציא ושור הבר.¹⁰⁷

שיטת המיון ותפיסה מדעית

שיטת המיון (סיסטמטיקה) של הצמחים ובעלי החיים בפירוש הרמב"ם למשנה הייתה בדרך כלל כשיטת המיון המקובלת בעולם הקדום. שיטת מיון זו איננה חופפת לזו המודרנית. לפעמים שם צמח או בעל חיים משמש שם קיבוצי הכולל כמה מינים, לעתים מסוגים שונים או ממשפחות רחוקות. לדוגמא, הרמב"ם מזהה לפי עיקרון זה את החלדה שמוזכרת במשנה עם כמה בעלי חיים.

לעתים נקבע השם הקיבוצי של צמחים לפי דמיון המבנה המורפולוגי של הצמחים, בית גידולם או החומרים שמופקים מהם.¹⁰⁸ דוגמא לכך היא המונח "אלגאסול" (غاسول), שנזכר בנוגע לערך "בורית". שם זה הוא שם קיבוצי למיני מלחה. ברקמותיהם יש כמות גבוהה של חומרים מלחי אשלגן ונתרן, ומהם הפיקו חומרים אלקליים לניקוי וכביסה. למעשה, שם הצמחים אחיד בשל דמיון התוצר שמתקבל מהם ולא בהכרח בשל המראה המורפולוגי שלהם לפני שנשרפו. גם השם "נילג" (بيلج) הוא שם משותף לשני צמחים שונים לחלוטין: "איסטיס הצבעים" (*Isatis tinctoria*) ו"ניל הצבעים" (*Indigofera tinctoria*), והוא מתייחד בצבעו הכחול ובהרכבו הכימי שזהה לשניהם.

ניל הצבעים (מימין) ואיסטיס הצבעים (משמאל)

לפעמים שם צמח אחד משמש גם שם קיבוצי וגם פרטי, לדוגמא: השם "פורנג" (فودنج). שם זה הוא שם קיבוצי לכמה צמחי תבלין ורפואה, לרוב ממשפחת השפתניים

107. דוגמא מפורסמת לתרגום מילולי שיש לו השלכה להלכה היא סוגיית זיהוי "שבולת שועל"; ראו ספרי, **חמשת מיני דגן**, הר ברכה תשע"א, עמ' 62 (להלן: עמר, חמשת).

108. ראו רמב"ם, ביאור, מס' 178, בשם "יתוע" (يتوع), שם כולל לכמה מיני צמחים, וברקמות כולם יש שרף חלבי.

(*Lamiaceae*). יש בהם שמנים אתריים ברקמותיהם, והם מדיפים ריח אופייני. כפי שהרמב"ם ציין, יש בקבוצה זו מינים רבים, כגון מיני צעתר ומיני נענע.¹⁰⁹ בשם הקיבוצי השתמש הרמב"ם בערך "יועזר" ובשם הפרטי בערך "סיאה".¹¹⁰

גם בעולם החי אפשר להבחין שאחד העקרונות המנחים של שיטת המיון המסורתית היה מיון בעלי החיים לקבוצות כלליות לפי סימנים מורפולוגיים חיצוניים בולטים ולפי קווי דמיון של דפוסי התנהגות בעלי החיים, בלא קשר הכרחי לקרבה גנטית או לדמיון אנטומי. הבחנה זו מובילה אותנו לאחת הסוגיות הקשות ביותר בהבנת הבסיס למיון המינים בדברי חז"ל, ויש לה השלכה ישירה ומעשית לדיני כלאיים. כפי שציינו, השיטה הסיסטמטית הקדומה הייתה שונה מזו המקובלת במדע הבוטניקה בימינו, ולא תמיד אפשר למצוא קו ברור וחוקיות לעיקרון שמנחה אותה, לכל הפחות כפי שהיא משתקפת בספרות חז"ל. דומני שהרמב"ם היה הראשון שניסה להתמודד עמה, לנסח לה כללים מנחים ולהדגים אותם.¹¹¹

לעתים ההבחנה בין מינים (*Species*) קשה מאוד גם בימינו למי שאינו מומחה בה, וספק אם בעולם העתיק ניתן לכל אחד מן המינים שם מסוים כנהוג בימינו, למשל, בזיהוי מיני החלף (גמאים) ומיני החרדל (צמחים ממשפחת המצליבים). לכן, הניסיון להגדיר את הצמחים ולזהותם באופן חד וברור כמקובל בימינו הוא לפעמים בלתי אפשרי. מסיבה זו נקטנו לשון זהירה, ולפעמים שמות הצמחים מוזכרים רק בתור אפשרות או רק בתיאור הסוג. בדרך זו הלכנו בדרכו של הרמב"ם: הוא עמד על תופעה זו בנוגע לשמות עשרת בעלי החיים הטהורים שנזכרו בתורה (דברים יד, ה), שמות שמהווים למעשה שמות קיבוציים, הכוללים מינים רבים יותר מאלה שפורטו, ובלשונו: "הן ומיניהן, כגון שור הבר והמריא שהן ממין השור".¹¹²

הרמב"ם לא היסס לצאת נגד כמה מוסכמות שהיו מקובלות בימיו, לדוגמא: ה"אלמוג" (Coral) נכלל בממלכת החי רק מן המאה השמונה עשרה, והרמב"ם מגדירו בתור

109. פהמ"ש ערלה ב, י; רמב"ם, ביאור, מס' 309.

110. עוד דוגמאות לשמות קיבוציים ופרטיים, ראו בערכים: אבטיח, אזוב, ארוז, חלף, סירה וקיסוס.

111. הלכות כלאים ג, א-ו. ראו גם: הרב אלחנן בן נון, "הגדרת 'מין' כלאים על פי שיטת הרמב"ם", תחומין, א (תש"מ), עמ' 207-219.

112. הלכות מאכלות אסורות א, ח.

צמח.¹¹³ נאמן להשקפתו הוא יוצא נגד האמונה שרווחה בימיו, האמונה שאלמוג-האבן המסועף שבונה את השונית בים הוא מין אבן: "ואלמוג – אלמרג'אן והוא צמח בקרקעית הים, לא יסתפק בכך אלא מי שלא ראה את האלמוג בעת הוצאתו מן הים כשהוא רך לפני שישלוט בו האויר ויעשהו דומה לאבן".¹¹⁴

אלמוג אבן מסועף כעץ

בנוגע לתפיסתו המדעית, הרמב"ם כדרכו השתדל להימנע מזיהויים שמבוססים על פולקלור ואמונות עממיות או

שהסתייג וצמצם את הנופך האגדי שנקשר בהם; ראו בערכים: אדני השדה, שועל ושמיר. בזהירות התייחס גם לתופעות שנראו לו מופלאות – תופעות שעל מציאותם קרא או שמע רק ממקורות אחרים – ולא מצא להן הסבר שהניח את דעתו.¹¹⁵ כך גם התייחס למידע בוטני שנזכר במשנה ולא ידע כיצד להסבירו, וכפי שכתב על הלוף: "ואיני יודע היאך אלה עושות לשלש שנים".¹¹⁶

בהקשר הזה מעניינת דעתו בנוגע לכללים שהובאו במשנה על כמה מסימני טהרת בעלי החיים: "כל שיש לו קשקשת יש לו סנפיר, ויש שיש לו סנפיר ואין לו קשקשת. כל שיש לו קרנים יש לו טלפים, ויש שיש לו טלפים ואין לו קרנים".¹¹⁷ לדעת הרמב"ם, סימנים אלה לא נמסרו במסורת אלא בתצפית ולימוד, "מתוך התחקות במיני בעלי החיים".¹¹⁸

113. ראו רמב"ם, ביאור, שמות הרפואות, מס' 45: "בסד הוא אלמרג'אן (=אלמוג). אותו הצמח שמו היווני קורליון. לאנשים ישנן דעות שונות בנוגע להגדרת אלבסד ואלמרג'אן... צמח זה נמצא בקרקעית הים". וכן שם, מס' 227.

114. פהמ"ש כלים יג, ח.

115. וראו גם את דבריו בנוגע ל"שרץ שחציו בשר וחציו אדמה" בפהמ"ש חולין ט, ו. גם האפשרות שלאחר ניתוח קיסרי תחיה האישה נראתה לו אפשרות מופלאה ומפליאה; ראו פהמ"ש בכורות ח, ב. מדע הרפואה בתקופה הרומית אפשר לנתח ניתוח קיסרי בהצלחה, אם כי אין בידינו מידע על אחוזי ההצלחה. בימי הביניים התנוונה מיומנות זו, וכפי שהרמב"ם משקף מציאות זו, ורק בראשית המאה העשרים נעשה הניתוח הקיסרי שיטת לידה בטוחה. באופן כללי, הרמב"ם לא סמך על תאוריות וידיעות ששמע מאחרים, גם מאנשים ברי סמכא, אלא רק על דברים שבדק באופן ביקורתי; ראו דבריו בפרקי משה ברפואה (מהדורת ז' מונטנר), עמ' 391.

116. פהמ"ש כלאים ב, ה.

117. משנה, נדה ו, י.

118. פהמ"ש שם. למעשה, כך עולה גם מפשט דברי המשנה, חולין ג, ו.

את דין שילוח הקן הוא מסביר בין היתר לפי איסור צער בעלי חיים, שכן גם לחיות יש חוש רחמים טבעי ואינסטינקטיבי על בניהם כמו לבני אדם.¹¹⁹

הרמב"ם גם החזיק בתפיסת "הבריאה הספונטנית", תפיסה שהייתה מקובלת בעולם המדע עד המאה השבע עשרה. כך אפשר לבאר את תיאור התהוות התולעים המתהווים בזרעונים ובפירות (ערך "כנימה") או בבשר המת (ערך "רמה").¹²⁰

שמות צמחים ובעלי חיים נוספים

פירוש המשנה

מעבר להתייחסות ישירה לזיהוי צמחים ובעלי חיים שנזכרים במשנה, הרמב"ם גם מזכיר בפירושו מינים רבים נוספים כדי להדגים את דבריו. צירופם לרשימת השמות הכוללת שבפירוש המשנה בלבד מעמיד את מספר המינים על כמאתיים ושישים. להערכתנו, המספר הכולל של שמות הצמחים ובעלי החיים שנזכרים בכל חיבוריו, ובהם "משנה תורה" וכתביו הרפואיים, הוא כחמש מאות מינים. מתיאוריו אפשר להסיק בוודאות שהוא עצמו הכיר את רובם ולא מלימוד בספרות התאורטית בלבד.¹²¹ ודאי שהכשרתו הרפואית בספרד ובצפון אפריקה תרמה להכרתו זאת, וכן אילוצו לאחר מכן להקדיש את זמנו לרפואה מעשית, אילון שחייב אותו להכיר את סממני המרפא שנמכרים בשוקי הבשרים והרוקחים (עטארין)¹²² ולהכיר את מצאי סממני המרפא המגוון שהיה בבית המרקחת המלכותי, כששירת בתור רופא החצר של השליטים האיובים.¹²³

-
119. מורה הנבוכים, ג, מח. ולדעת הרמב"ם צער בעלי חיים הוא איסור דאורייתא; ראו שם, ג, יז.
120. ראו ספר המצוות, מצוה לא תעשה קע"ט; הלכות מאכלות אסורות ב, יג. לדעה זו כמה השלכות להלכה. המפורסמת שבהן היא סוגיית הריגת תולעים וכינים בשבת (הלכות שבת יא, ב-ג), סוגיה שנכתב עליה רבות, ואכמ"ל. ההסבר המקובל לדעתנו לתיאום בין הידע המדעי בימינו ובין תפיסת ההלכה מובא במאמרו של הרב משה צארום, "תולעת שבפירות במשנת הרמב"ם", **מסורה ליוסף**, ו (תשס"ט), עמ' 255-260; ובמאמרו של הרב יהונתן שמחה בלס, "טפילים בבשר דגים: שיטות מדעיות בקביעת 'שם שרץ'", **תחומין**, לב (תשע"ב), עמ' 393-402.
121. על הפער בין הרפואה המעשית לרפואה התיאורטית בימיו של הרמב"ם, ראו: E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Brill & Sir Henry Wellcome Series, 7, Leiden 2008.
122. למשל ראו: רמב"ם, ביאור, מס' 301; שם, מס' 324.
123. רמב"ם, סמים, עמ' 4.

- את רשימת הצמחים הנוספים שהוא מזכיר בפירוש המשנה¹²⁴ אפשר לסווג לכמה קבוצות:
- א. ירקות ופירות: גזר, שומר ושזיף הכרו (או דובדבן).¹²⁵
- ב. תבלינים ובשמים: אגוז מוסקט (פרי ומעטה הפרי), גלנה, נרד,¹²⁶ פרונוס מחלב, קנה בושם,¹²⁷ קנמון הכסיה וקנמון המלבתרום.
- ג. סממני מרפא ורעל מובהקים: אלוי, אקוניטון, חבלבל רפואי, לוטם השרף, עץ הבושם ההודי,¹²⁸ 'עשב הדם',¹²⁹ קנבוס הודי¹³⁰ ושכרון.
- ד. שימושים אחרים: אשור היערות, דבקון הזית, כשות¹³¹ וסמר.¹³²

124. למראי המקום ולזיהויים ראו טבלה מס' 2 בנספחים.
125. פהמ"ש עקצים ב, ב. בערבית: "קראציא", ונראה שלדעת הרמב"ם אין הוא הדובדבן; ראו רמב"ם, ביאור, מס' 330, ומאמרי: "על תרומת המקורות בערבית ובסורית לזיהוי מיני השזיפים בארץ ישראל הקדומה", **לשוננו**, עא (תשס"ט), עמ' 233-235.
126. בטיוטה לפהמ"ש שבת ט, ה (הופקנס, עמ' 60-61) הזכיר את הפלפל, הזנגביל, הנרד (אלסנבל), הקינמון והכרכום (זעפראן), ואחר כך השמיט את הנרד והכרכום והוסיף תבלינים אחרים, אולי מפני שהם סממני בושם ידועים ולא תבליני מאכל מובהקים; השוו לזיהוי הרמב"ם לסממני הקטורת במקדש בפהמ"ש כרתות א, א; הלכות כלי המקדש ב, ד.
127. פהמ"ש כרתות א, א. בערבית: "קצב אלד'ירה" (قصب الزيرة), הוא (Andropogon = Cymbopogon או Acorus calamus); ראו רמב"ם, ביאור, מס' 8; שם, מס' 329.
128. לדעת הרמב"ם זהו הקינמון (הלכות כלי המקדש א, ג; שם ב, ג-ד), הוא נקרא בערבית "עוד" ומזוהה עם עץ הבושם ההודי (*Aquilaria agallocha*).
129. הקדמה לפהמ"ש. במקור הערבי: "חשישת אלדם". אבו אלח'יר, עמ' 192, מציין שהוא שם קיבוצי לצמחים שונים שיש להם תכונה של עצירת דם, כגון "עצא אלראעי", צמח מן הסוג ארכובית (*Polygonum*), שמזוהה עם אבוב רועה במשנה (ראו בערכו). בפירושו להקדמת המשנה, הערה 100, הציע המהדיר ר"י קאפח שאולי מדובר בצמח הדרקוניית (למשל: *Dracaena draco*), שנקרא בערבית "דם אלאח'וין". תיאור צמח זה מובא **בצרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה** (מהדורת ד' עמר וי' בוכמן), תל אביב תשס"ד, עמ' 177: "הוא עצירת צמח אדום. חם בראשונה, יבש בשנית, יעצור וימנע עריפת הדם" (להלן: צרי הגוף).
130. פהמ"ש שבת יד, ג. במקור הערבי: "חשישה סרור" (בטיוטה: חשישה אלסרור), כלומר "עשב השמחה", כנראה קנבוס הודי (ראו לב, פלורה, ד, עמ' 203), ויש בו חומרים נרקוטיים שגורמים להזיות ולהתמכרות; ראו מאמרי, "חשיש וחשישיים בארץ-ישראל וסוריה בימי הביניים", **אריאל**, 120 (תשנ"ז), עמ' 277-282.
131. פהמ"ש חולין ג, ב. בערבית: אלכשות'א. לסינונימים נוספים ראו: רמב"ם, ביאור, מס' 186. הכשות היא צמח טפיל מן הסוג קוסקוטה (*Cuscuta*). גבעוליה הדקים והצהבהבים נכרכים על פונדקאי, ובעבר האדם כרך לפעמים את גבעוליה במכוון. בכשות השתמשו כדי להכין שֶׁכֶר, וגם ייחסו לה תכונות ריפוי (משנה תורה, הלכות שבת ח, ג; שם כא, כב; עירובין א, יא; שביית יום טוב ח, י; שאלה ופיקדון ד, ט).

בקבוצת בעלי החיים שלא נזכרו באופן ישיר במשנה, נזכרו צב השריון (אלסלחפאת), כל מיני הנחשים (אלאפאעי ואלחיאת)¹³³ והחתול (הר).¹³⁴ דוגמא אחרת היא אזכור "אלבזאה" – כינוי לעופות הדורסים מן הסוג נץ (*Accipiter*);¹³⁵ ציידים נהגו להניח אותו על סוסיהם ולצוד בעזרתו.¹³⁶ בייחוד הוא מרבה להזכיר בעלי חיים בהקדמתו לפירושו.¹³⁷ לדבריו, כל בעלי החיים נבראו לתועלת האדם, ואגב קביעתו זו הוא מתאר את תכונותיהם המיוחדות "למן הפיל ועד התולעת": "כמו החמורים לשאת עליהם מה שלא יוכל לשאתו בידו, והסוסים לעבור בהם מרחק גדול בזמן מועט... וכן החיות, נמצא מהם מה שיארוג בלבד כעכביש (ענכבות),¹³⁸ ומה שיבנה כסנונית (סנונו),¹³⁹ ומה שיאגור כנמלים".¹⁴⁰

עכביש בתוך רשת קורים, מחיבור ערבי מן המאה הארבע עשרה

- ואין לבלבל בין שם צמח זה ובין הכשות שקשורה ל"קשות" ולמיני דלועיים אחרים, כלומר, לפלומת שיער (צמרירית) שמכסה את הפירות הצעירים (פהמ"ש מעשרות א, ה; מקוות ט, ד).
132. על השימוש בדבקן הזית ובסמור להכנת מלכודת ציד לציפורים, ראו בסעיף הבא: רְאִלִיָּהּ וְחַיִּי יוֹם-יוֹם.
133. הקדמה לפהמ"ש לסדר טהרות.
134. פהמ"ש חולין ג, א.
135. ראו בהרחבה: סרי, מסורת, עמ' 287-289.
136. פהמ"ש פסחים ד, ג; עבודה זרה א, ו. ייתכן שזו לדעת הרמב"ם "דרוסת הנץ" (חולין ג, א), אלא שהוא לא ציין זאת במפורש.
137. **הקדמות הרמב"ם למשנה** (מהדורת י' שילת), ירושלים תשנ"ז, עמ' נו-נז (להלן: הקדמות הרמב"ם).
138. וכן ראו פירושו למילים: "סג של רצפית - האבק הנארג על צמח מסוים והוא רצפית כעין קורי העכביש" (פהמ"ש עקצים א, ב).
139. במה"ק נכתב: "אלוטואט", ממיני העטלפים, ורבנו תיקן מפני שהם אינם בונים קן. על זיהוי ה"סנונו" ראו: סרי, מסורת, עמ' 284-285; ועל זיהוי ה"וטואט", ראו: שם, עמ' 313.
140. במה"ק נכתב: "ומה שיטרוף כאריה".

משנה תורה

ב"משנה תורה" נזכרים שמות צמחים שאינם נזכרים במשנה או שמות שהרמב"ם מזהה אותם בתור שמות נרדפים, לדוגמא:

א. אמיתא¹⁴¹ – הוא שם נרדף למינתה שנזכרת במשנה.

ב. השמות "אפרסמון"¹⁴² או "צרי"¹⁴³ הם למעשה שמות נרדפים לקטף שנזכר במשנה.

ג. הקנים המתוקים¹⁴⁴ הוא שם נרדף לקצב שנזכר במשנה.

הרמב"ם מביא את שמות הצמחים ובעלי החיים¹⁴⁵ מספרות חז"ל (תוספתא ותלמודים) או בתור דוגמאות לצמחים שהיו שכיחים בתרבות החקלאית בימיו. הוא לא זיהה כמה מן הצמחים, ועל אלו שזיהויים עשוי להיות מסופק נעמוד בהערות.¹⁴⁶

מורה הנבוכים

בחיבור זה נזכרו כמה צמחים, ורובם קשורים לעבודה זרה שנכרכה בהם לפי הציטוטים מן הספר של אבן וחשיה על החקלאות הנבטית. חלק מן התיאורים דמיוניים: עצים שענפיהם מתנועעים כנחשים או כאלה שעשויים להשמיע קולות או להעלים בני אדם. צמחים מסוימים שייחסו להם כוחות מגיים הם ה"כ'טמי" (خطمي), כנראה חטמית רפואית (*Althaea officinalis*) או מין שדומה לו (השוו לערך חלמית), והצמח דודא רפואי (*Mandragora autumnalis*), הידוע בשם

אדמונית רפואית בפריחה (מימין)
ופקעיות השורש (משמאל)

141. הלכות שבת כו, יח.

142. הלכות ברכות ט, ג.

143. פהמ"ש כרתות א, א; הלכות כלי המקדש ב, ד.

144. הלכות ברכות ח, ה.

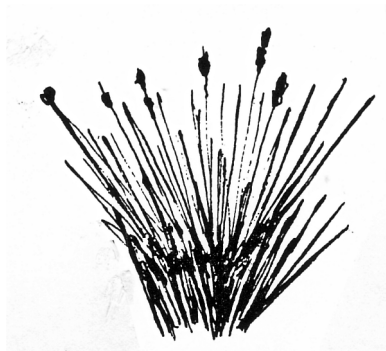
145. דוגמא לבעלי חיים: "אוז עם אוז בר כלאים זה בזה" (הלכות כלאים ט, ה).

146. להלן (טבלה מס' 3 בנספחים) נביא שמות צמחים אלה: אהלה, אהלים, אלוי, אספסתא, אפסנתין, דורמסקין, הזמא והגא, זנגביל, חזין, חלפי הים, חלבנה, יסמין, לענה, מלוחים, מעלה עשן, מצטיכי, נטף, נרגס (נרקיס), נרד, סלקא, סנה, קרץ-קוצים, קלופה, קנה-בשם, קנמון וקציעה.

"יברוח" (يبروح).¹⁴⁷ הרמב"ם מזכיר גם את הצמח "פאוניא" (فاونية), אדמונית רפואית (*Paeonia officinalis*), ששימש קמע והקדמונים ייחסו לו סגולות בריפוי חולי הנכפה (אפילפסיה).¹⁴⁸

ראליה וחיי יום-יום

לאורך פירושו במשנה הרמב"ם מרבה להמחיש את הראליה שבמשנה על פי המציאות בימיו, וזו תופעה אופיינית לכל פרשני ימי הביניים.¹⁴⁹ עם זאת, יש להניח שבמקרים רבים המציאות המתוארת לא הייתה שונה בהרבה מזו שבתקופת המשנה. עמדנו על תופעה זו לעיל ובערכים השונים.¹⁵⁰ להלן נביא עוד שתי דוגמאות אופייניות: אחת מעולם הצומח ואחת מעולם החי.

סמר ימי

במשנה במסכת שבת (ח, ד) נאמר: "דבק כדי ליתן בראש השבשבת". ומבאר הרמב"ם: "דבק – 'אלעלך' ונקרא גם בערבית 'אלדבק'. ושבשבת – והוא 'אלסמאר' וכיוצא בו, נותנים בקצותיו דבק וקושרין אותם לקנה, ומכניסין אותו בקיני העופות ונלקחין בהם אפרוחיהם".¹⁵¹ למעשה, הרמב"ם מתאר טכניקה ידועה ללכידת צפורים. ה"דבק" (دبق) הוא אכן שם כולל למיני דברים מדבקים,¹⁵² אך

147. מורה הנבוכים, ג, כט.

148. מורה הנבוכים, ג, לו; רמב"ם, ביאור, מס' 304; רבינו משה בן מימון, פרקי משה ברפואה (מהדורת ז' מונטר), ירושלים תשכ"א, עמ' 276 (להלן: רמב"ם, פרקי משה). הרחבה על נושא זה ראו במאמרי: "האדמונית ותרופת הנכפה בתקופות הקדומות", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כא (תשס"א), עמ' 147-162.

149. ז' עמר, "פירושים ריאליים בפרשנות ימי הביניים לצומח של ארץ-ישראל" סיני, קטז (תשנ"ה), עמ' פו-צו.

150. ראו בייחוד בערך "זית".

151. פהמ"ש שבת ח, ד.

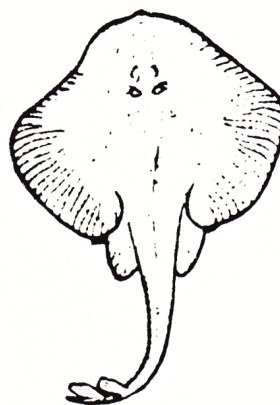
152. הוא מזכיר את "עלק אלנבאט", שרף של מיני האלות (*Pistacia*, בערבית: "פסתק" או "בטס"), שהיה ידוע בימיו כמצרים בתור מוצר שנמכר בקרב הבשמים; ראו רמב"ם, ביאור, מס' 301.

כפי שהרמב"ם מבהיר גם שם מסוים לצמח דבקון הזית (*Viscum cruciatum*)¹⁵³, צמח טפיל הגדל על עצי זית ובעל פירות בעלי ציפה דביקה. ה"סמאר" הוא שמו של צמח הסמר (*Juncus*), צמח בעל עלים גליליים ארוכים וגמישים, והוא הובא רק בתור דוגמא אפשרית להכנת השבשבת, שאפשר לעשותה מענפים שונים.¹⁵⁴

בחיבור שכתב אבן מנכלי (במאה הארבע עשרה) על הציד, הוא מציין הרכבים שונים של דבק לציד עופות, ובייחוד את פירות הצמח הכדוריים של הדבקון הגדל על עצי הזית. הצייד, שמכונה ה"מדביק", מניח על ענפי עצים שונים מקלות שבקצותיהם מרוח הדבק, והציפורים שנוגעות בהם נלכדות, ולא נותר לצייד אלא לאסוף אותן.¹⁵⁵ טכניקה זו הייתה מוכרת באזור הים התיכון עד העת החדשה.¹⁵⁶

דוגמא נוספת מובאת בדברי המשנה: "המטה והעריסה משישופם בעור הדג",¹⁵⁷ ומבאר הרמב"ם: "והוא עור דג מסוים שיש בו גבשושיות ונקרא אלספן (سفن), משפשים בו את הכלים ומחליקם ומצחצחם".¹⁵⁸ דג זה מזוהה עם התריסנית (*Pastinachus sephen = Raja sephen*).¹⁵⁹ זהו דג סחוס שטוח, ועורו מכוסה שיניים זעירות וקשות, ששימשו לשיוף עצה כמו שמשמשים בנייר זכוכית בימינו.

תריסנית

153. רמב"ם, ביאור, מס' 89.

154. ראו תנחום הירושלמי, ערך שבש. ובטיוטה הזכיר הרמב"ם את ה"חלף" במקום הסמר (הופקנס, עמ' 58).

155. אבן מנכלי, כתאב אנס אלמלא בוחש אלפלא, עמאן 1993, עמ' 150.

156. ראו מ' כסלו, "ציד ציפורים, מקלות דבק והערף הדביק, ריאליה ומקורות", על אתר, א (תשנ"ו), עמ' 7-20.

157. כלים טז, א.

158. פהמ"ש, שם.

159. א' מעלוף, מעגים אלחיואן, בירות 1975, עמ' 202 (להלן: מעלוף); אהרונ, עמ' 106.

פרק שני: זיהוי הצמחים

אבוב רועה

הצמח "עצא אלראעי" (ארכובית),
מתוך חיבור ערבי מן המאה הארבע עשרה

אבוב רועה נזכר במשנה בתור
דוגמא לצמח בעל סגולות
רפואיות, ובדרך כלל אנשים
בריאים נוהגים לאוכלו.
הרמב"ם מבאר שהוא "עצא
אלראעי" (עצא الراعي)¹,
ופירושו המילולי הוא "מקל
הרועה". זיהוי הצמח נסמך
אפוא על דמיון השם העברי
במשנה לשם צמח זה
בערבית.²

הכוונה היא לצמחים מן הסוג
ארכובית (*Polygonum*)³,

צמחי בר בעלי ענפים ארוכים המשתרעים על פני האדמה. גבעול הצמח על פרקיו
הבולטים לעין נדמו לקדמונים כאבוב, והפרקים – למעין ארכובה, ומכאן הוראת השם
המדעי: רב-ברך. צמחים אלו ידועים בתור צמחי רפואה, ולפי הרמב"ם השתמשו בהם
במצרים להסקת תנורים.⁴

1. פהמ"ש שבת יד, ג.

2. זיהוי אחר שמבוסס על דמיון השם מובא בספר הערוך, ערך אבוב רועה: "פי' עשב הוא ונקרא
אבוב אלראעי בלשון ישמעאל". במהדורת קוהוט מובא הנוסח "אנבוב אלראעי"
(انبوب الراعي), שמזוהה עם הצמח נצחה שיחית (*Sempervivum arboretum* = *Aeonium*)
A. Issa, *Dictionnaire des noms des plantes*, 162; מס' 162; ביאור, מס' 162; Cairo 1930, p. 167
(להלן: עיסא). עם זאת, אצל רס"ג (אלוני, עמ' 186) מובא ש"אנבוב
אלראעי" הוא שם נרדף ל"עצא אלראעי".

3. ולא כפי שזיהה הר"י קאפח: כסית האבוב (*Cassia fistula*); ראו ספר הזיכרון, עמ' 72-73.

4. רמב"ם, ביאור, מס' 298.

אֲבִטִיחַ⁵

את האבטיח הרמב"ם מזהה עם "אלבטיף" (بطيخ).⁵ למעשה, זהו שם קיבוצי ל"אבטיח הירוק" (*Citrullus lanatus*) ולמלון, שנקרא בערבית "אבטיח צהוב" (*Cucumis melo*).⁶ עם זאת, זיהויו של הרמב"ם לדלעת שבמשנה עם "האבטיח הירוק" מאפשר להניח שכאן מדובר במלון (ראו גם בערך "דלעת").

אֲגוּזִים⁷

אגוז המלך:

ענף בפריחה (מימין) ופרי פתוח (משמאל)

במשנה מוזכר האגוז בלשון רבים, והרמב"ם תרגם אותו "ג'וז" (جوز).⁷ סתם אגוז במקורותינו הוא תמיד אגוז המלך (*Juglans regia*),⁸ עץ פרי גבוה ונשיר בעל נוף רחב. עליו גדולים ומנוצים, ותפרחת פרחיו הזכריים דומה לעגילים. הפרי הוא בית גלעין עטוף בקליפה עבה. בתוך בית הגלעין יש זרע מקומט שדומה למוח אדם על ארבע אונותיו.

גידול עצי אגוז המלך מוגבל בדרך כלל למקומות גבוהים וקרירים ביחס למקומות

אחרים, והוא לא תפס מקום נרחב בארץ ישראל. לפיכך, אגוזי המלך הובאו בתור דוגמא לגידולים "שחזקתם תדיר מחוצה לארץ", ולכן הם פטורים ממעשרות ומדמאי.⁹

5. פהמ"ש כלאים א, ח (הניקוד במקור); תרומות ח, ו; מעשרות א, ד.

6. רמב"ם, ביאור, מס' 54.

7. פהמ"ש פאה א, ד, ובמקומות אחרים.

8. מוצאו של אגוז הפקאן הוא מדרום מזרח אמריקה הצפונית, והוא נכנס לחקלאות הארץ ישראלית רק בעת החדשה.

9. הלכות מעשר יג, יא. כמובן שאגוזים הגדלים בארץ חייבים בדיני תרומות ומעשרות.

לדעת הרמב"ם, "אָגוזי פֿרֿוך"¹⁰ נקראו כך על שם מקומם,¹⁰ והם נחשבו בעלי ערך חשוב.¹¹

"חליקי אגוזים – הם 'ג'וז אלפרך', מין ממיני האגוזים, שעצו גבוה".¹² פירוש המונח "פרך" הוא פריך, שביר, דהיינו – אגוזים בעלי קליפה דקה ושבירה. על משמעות המונח "חליקי" רבו הפירושים, וייתכן שיש כאן תיאור תכונותיהם של פירות אגוז הפרך שנזכרו לעיל.¹³

אָגָסִים¹⁴

שוֹיף הגֵן

הרמב"ם ביאר את האגסים כך: "אל אָג'אין (אג'א) וידוע בפי ההמון אצלנו בשם 'אלברקוק (ברקוק)".¹⁴ כבר בימי הביניים שימשו השמות הללו בערבית כינויים לכמה פירות: אגס, משמש ועוד.¹⁵ עם זאת, בחיבורו על שמות הרפואות הרמב"ם מבאר למה התכוון באומרו "אצלנו":¹⁶ "אג'אין שמו הידוע אצלנו במערב הוא אלברקוק, תושבי ספרד קוראים אותו גם עיון אלברק (עיני הבקר). זה השאהלוק, אומרים גם

10. פהמ"ש ערלה ג, ז, וכן ראו פירוש רש"י לביצה ג ע"ב. יש המזהים את המקום עם בית פורץ, מדרום מזרח לשכם ומצפון לעקרבא.
11. פהמ"ש ערלה ג, ז; הלכות מאכלות אסורות טז, ג.
12. פהמ"ש פאה ד, א.
13. הרב קאפח קשר בין שני הפירושים והציע שהכוונה לאגוזים שנשברים ונפרכים ביד (השוו שיר השירים רבה, ו, יא), וש"חליקי אגוזים" נקראים כך משום שהם נחלקים ביד; וראו בהרחבה: מחברת הצמחים, עמ' 31-32, הערה 11. נראה לנו להציע שאכן "חליקי אגוזים" הם אותם חלקיקי אגוזים שנזכרים לאחר אגוזי פרך במשנה, ערלה ג, ח: בעקבות התפרקותם – "נתפצעו האגוזים". בהמשך הרמב"ם משתמש בפועל "נתפרכו" ("אמא אד'א תפרקת"). אגוזים דקי קליפה שנפרכים ביד נמצאו בחפירות מצדה.
14. פהמ"ש כלאים א, ד. והשוו: מעשרות א, ג; עקצים א, ו.
15. ראו בהרחבה: ז' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס, עמ' 231-232 (להלן: עמר, גידולי ארץ). בשם "ברקוק" נקרא המושם בתימן; ראו מחברת הצמחים, עמ' 32.
16. ראו בהרחבה: י' בלאו, "אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב", מסורות, ז (תשנ"ג), עמ' 43-50; פיקסלר, עמ' 48-50.

אלשאהלוג".¹⁷ הבאתם של השמות הנרדפים הנוספים אינה מותירה ספק שהרמב"ם התכוון לפרי שמכונה בימינו "שזיף הגן" (*Prunus domestica*) ולא לפרי האגס (*Pyrus communis*); ראו בערך "קְרֶסְטָמְלִין". ה"אגסים" (=שזיפים) נזכרים אצל הרמב"ם בין הפירות "המשלשלין את בני המעים".¹⁸

אֶדָן

במשנה במסכת שבת נאמר שאין מדליקין נר שבת בפתילת האֶדָן.¹⁹ הרמב"ם לא זיהה זיהוי מסוים, אלא כתב: "צמר המתהווה במין ממיני העשבים".²⁰

אוֹג^ו

אוֹג או אוֹג.²¹ הרמב"ם מבאר שהוא: "אלסמאק אלשאמי (سماق الشامي) והוא אשכולות, כאשכולות הענבים ונאכל".²² במקום אחר הוא מוסיף: "והוא פרי המופיע באשכולות, צבעו אדום ונאכל".²³ ה"סמאק אלשאמי", כלומר הארץ ישראלי, מזוהה בוודאות עם הצמח אוג הבורסקאים (*Rhus coriaria*). זהו שיח גבוה, שנושא עלים מורכבים, שעירים ומשוננים.²⁴ הפרחים

אוג הבורסקאים

© האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.
האיור מתוך: Flora Palaestina, II, pl. 440

17. רמב"ם, ביאור, מס' 13.
18. הלכות דעות ד, ו.
19. שבת ב, א.
20. פהמ"ש שם. על הזיהויים השונים שהוצעו לאידן, ראו: ד' עמר וא' שוויקי, במה מדליקין, תל אביב תשס"ג, עמ' 47-50 (להלן: עמר ושוויקי).
21. אוֹג - כך הרמב"ם מנקד את המשנה בדמאי א, א, וכך בהגיית יהודי תימן, אבל בהמשך פהמ"ש שם הוא מנקד אוֹג, וכן בפהמ"ש למעשרות א, ב; פאה א, ה.
22. פהמ"ש פאה א, ה, והשוו: מעשרות א, ב; כלים כו, ג.
23. דמאי א, א.
24. הצמח אינו נשיר חורף מובהק, ובקצות חלק מענפיו נשארים עלעלים. לכן, בתלמוד הירושלמי

קטנים, ירקרקים וערוכים במכבדים צפופים. הפירות אדומים, והם מופיעים באשכולות בדמות עדשים. טעמם חמוץ, ובדרך כלל הם משמשים תבלין למאכל ולמשקה, ולא מרכיב מזון בפני עצמו; לכך התכוון הרמב"ם בכותבו "ונאכל". בעלים יש אחוז גבוה של טאנין, והם משמשים לעיבוד עורות. הצמח גדל בר, אך גם פליט תרבות. בעבר הוא טופח לצורך פירותיו ועליו, ובעת העתיקה ארץ ישראל הייתה מפורסמת באיכות האוג (סמאק) המשובח שלה.²⁵

אורז

בערבית אַרְז (ارز)²⁶ הוא אורז (*Oryza sativa*). מין דגן חשוב, ויש לו כמה זנים. מן האורז הכינו תבשילים ודברי מאפה. מבחינת ההלכה הוא אינו נמנה בין חמשת מיני הדגן, והוא מוגדר בתור קטנית.²⁷

הרמב"ם מבאר ש"שעורה של אורז" היא שכולת האורז.²⁸ בארץ ישראל בעבר גודל האורז בבתי גידול מוצפי מים, מתקופת המשנה ועד המאה התשע עשרה.²⁹ הרמב"ם מתאר לשבח את הזן הארץ ישראלי: "זן מזני האורז בתכלית הלובן לא ימצא כמותו אלא שם".³⁰ בשנת שביעית מותר לְמַרְס באורז, והרמב"ם מפרש במשנה: "וממרסין – בערבית: ימרס".³¹ אולי כוונתו לפעולת בחישת הבוצה שבה נתון האורז (כפעולת העדירה בגידולי קרקע).

אורז

- מובא שאין להם ביעור, "מפני שאין מינן כלה" (שביעית פ"ט ה"ו, לט ע"א). וראו מ' צארום וז' עמר, "עלי האוג - אין מינן כלה", **אמונת עיתך**, 75 (תשס"ח), עמ' 31-33.
25. ראו ז' עמר, "אוג הבורסקאים בעת העתיקה", **ישראל - עם וארץ**, ז-ח (תש"ן-תשנ"ג), עמ' 198-191.
26. פהמ"ש דמאי ב, א; שביעית ב, ז; חלה א, ד; שם, ו.
27. פהמ"ש חלה ג, ז; הלכות כלאים א, ח.
28. פהמ"ש פאה ח, ג. בניגוד לפירוש שמדובר באורז שאינו קלוף (ירושלמי, תרומות א ב, מ ע"ד). ולהרחבה ראו: י' פליקס, "האורז בספרות חז"ל", **בר-אילן**, א (תשכ"ג), עמ' 181-182.
29. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 74-76.
30. פהמ"ש דמאי ב, א.
31. פהמ"ש שביעית ב, י; הלכות שמיטה ויובל א, טו. הרב קאפח בפירושו למשנה מעלה את הקושי בהבנת פעולה זו; ראו שם כמה אפשרויות לפירוש.

אֶרֶן

ה"ארנים" נזכרים בין עצי המערכה שהביאו לצורך שרפת פרה אדומה. הרמב"ם מבאר: "ריבוי אורן, והוא ממיני הארז וכן ברוש, כמו שאמרו שבעה מיני ארזים הם וכו'" ³². הרמב"ם אפוא אינו מזהה זיהוי מסוים לאורן אלא מסתמך על דברי התלמוד הבבלי. ³³ מסתבר שבימי הביניים כבר לא נשמרה מסורת הזיהוי של ה"ארן" (ישעיהו מד, יד), ורבו הפירושים על כך. ³⁴

אֶזְבִּיב

האזבוב נזכר במשנה בתור צמח רפואי שאין להשתמש בו לריפוי ביום שבת, "לפי שאינו מאכל בריאים". ³⁵ הרמב"ם מפרש שהוא אֶלְאֶסְטוֹכְדוֹס (اسطوخودوس), ³⁶ מעיד שהרופאים משתמשים בו במערב ובמצרים, ושהוא גם גדל באזור טולדו בספרד. ³⁷

השם הערבי אֶסְטוֹכְדוֹס נגזר מן השם היווני, והוא מזוהה עם בן שיח שמכונה בימינו: "אֶזְבִּיב דָּגוּל" (*Lavandula stoechas*). בעל עלים צרים וארוכים. בקצות הענפים יש תפרחות צפופות, ובראשן חפים סגולים. בצמח יש שמן אתרי בעל ריח חריף, ששימש בעבר להרחקת חרקים מזיקים, לטיפול באפילפסיה ועוד. מין זה אינו ראוי לשמש לטהרת המצורע, ³⁸ ושמם אזוב-יון (שם לוואי) מעיד על כך. בשעת שרפת פרה אדומה היו מוסיפים חבילי אזוב ואזוביון כדי להרבות את האפר. ³⁹

אזוביון דגול

32. פהמ"ש פרה ג, ח.
33. בבלי, ראש השנה כג ע"א.
34. ראו ד' עמר, **צמחי המקרא**, ירושלים תשע"ב, עמ' 158 (להלן: עמר, מקרא).
35. משנה, שבת יד, ג.
36. פהמ"ש שם. בטיוטה מופיע הגרסה: איזביון (הופקינס, עמ' 68).
37. רמב"ם, ביאור, מס' 6.
38. נגעים יד, ו; פרה יא, ז.
39. הלכות פרה אדומה ד, טז.

אָזוּב⁴⁰

אזוב מצוי

את האזוב זיהה הרמב"ם עם אלצעתר (صعتر).⁴⁰ מונח זה זה עשוי להיות שם קיבוצי למיני "אזובים" (צעתר) שונים, אך בתור שם פרטי הוא מתייחד לאזוב המצוי (*Majorana syriaca*). בן-שיח אפרפר, גבעוליו זקופים, ועליו דמויי ביצה ושעירים. יש לו פרחים לבנים קטנים, שמופיעים בתפרחת צפופה. כל חלקי הצמח מדיפים ריח חזק טיפוסי.

בנוגע לדין המצורע הסביר הרמב"ם את דברי המשנה, שמדובר במין זה בלבד ולא במיני אזוב הנושאים שם לוואי, כגון אזוב כוחלי, אזוב רומי ואזוב מדברי: "הוא 'אלצעתר' שמשתמשין בו בני אדם במאכליהם. וענין שם לווי שם נספח, שלא יהא מיוחס למקום כדרך שאומרים במיני

העשבים של נהר של גנה, של מדבר או יתיחס לעיר מסוימת או הר, אלא יאמרו עליו אזוב בסתם. וכבר באר התלמוד שהאזוב הזה לא יהא בארכו פחות מטפח".⁴¹ בהלכות פרה אדומה כתב: "והאזוב האמור בתורה הוא האזוב שאוכלין אותו בעלי בתים ומתבלין בו הקדרות".⁴² הוא גם מבאר מהו השלב שבו האזוב כשר להזאה: "אין מזין לא ביונקות האזוב ולא בתמרות אלא בגבעולין. אלו הן היונקות? גבעולין שלא גמלו... ומאמתי מזין באזוב? משינץ".⁴³ בפירוש המשנה הוא מציין ש"היונקות" הם הפרחים (נואר) שעדיין לא נפתחו כשהם מקובצים ומכונסים בגוש סגור אחד. בנוגע ל"תמרות" אין הוא מפרש את הפירוש הרגיל, שמדובר בפרחים, ובלשונו: "הוא קורא כאן ל'מיכל' (ועא) שבו הזרעים נתונים בקצות הענפים".⁴⁴ כלומר, תחילה הרמב"ם מדבר על החלק של ענף האזוב שבו אפשר להשתמש (כלומר – בגבעול), ומוסיף שבקצה הענף לבדו, ובו נמצאת התפרחת או הזרעים, אין להשתמש. אחר כך הרמב"ם מדבר על השלב שבו ראוי לקטוף את האזוב – שלב הפריחה ('משינץ'). למעשה, שלב הפריחה אצל האזוב המצוי הוא ארוך ביותר – כל עונת הקיץ. בתחילת הקיץ אפשר לראות ניצני פרחים שעדיין לא נפתחו לצד פרחים שנפתחו, ובשלהי הקיץ יש שלב ביניים של סוף פריחה

40. פהמ"ש שביעית ח, א; מעשרות ג, ט. הרמב"ם מנקד: אָזוּב.

41. פהמ"ש נגעים יד, ו.

42. הלכות פרה אדומה ג, ב.

43. הלכות פרה אדומה יא, ה. נראה שהרמב"ם פסק כדברי המשנה (פרה יא, ז) ולא כדברי התוספתא:

"איזוב אימתי כשר להזות בו? משישיר את ניצו" (פרה יב, א).

44. פהמ"ש פרה יא, ז.

אשחר ארץ ישראלי

עם זרעים. ייתכן שהרמב"ם מתכוון לשלב שיא הפריחה, ובו האזוב נראה במיטבו. רבנו לא ביאר את זהות שאר מיני האזובים (למעט האזביון, ראו בערכו), אולי משום שאין לכך חשיבות להלכה,⁴⁵ שהרי אינם יכולים לסייע לטהרת המצורע.

אֲטָדִים^ו

הרמב"ם לא הביא את שמו הערבי של האטד, אלא רק תיאור שמאפשר להציע זיהוי אפשרי:

"אטדים – רבוי אטד, והוא מין קוצים שמניב גרגרים שחורים קשים דומה לחמצה (חמץ) והם נאכלים".⁴⁶ הרב קאפח נטה לזהותו בעקבות זיהוי של רס"ג עם האטד המקראי, כלומר, עם צמח שנקרא בערבית "עוסג" (عوسج).⁴⁷ שם זה מתייחד לכמה עצים קוצניים, ואפשרויות זיהוי סבירות שלו הן אשחר ארץ ישראלי (*Rhamnus lycioides*), עץ שפירותיו נאכלים, או *Lycium europaeum*, עץ שנקרא בימינו "אטד אירופי", ואת ענפיו הצעירים אפשר לאכול. ונראה שתיאורו של הרמב"ם מתאים יותר לעץ הראשון, שמאופיין בפירותיו השחחרחרים.⁴⁸

אֵילֹם

ראו: חֶלְתִּית

אֵירוֹס^ו

האֵירוֹס נזכר פעמיים במשנה, והרמב"ם זיהה אותו עם ה"סיסנבר" (سيسنبر) – והיא הנענע רחבת העלים".⁴⁹ אפשר שזיהוי משקף מעתק שנעשה בשל הדמיון בין שם

45. לכד מן האזוביון, שנזכר במשנה בשבת, וראו בערכו.

46. פהמ"ש שביעית ז, ה.

47. ראו בהרחבה: מחברת הצמחים, עמ' 34.

48. כבר צלסיוס הביא את הרמב"ם בתור אסמכתא לדבריו שהאשחר הוא האטד המקראי:

O. Celsius, *Hierobotanicon, sive, de plants Sacre Scripturae*, Amsterdam 1748, p. 204.

49. פהמ"ש כלאים ה, ח; אהלות ח, א. מדויק בדברי הרמב"ם נראה שאין הוא מזהה את האירוס עם הדנדנה (כפי שתרגם הר"י קאפח בכלאים), ושמדובר במיני נענע שונים.

נענע ריחנית

הצמח "אירוס" (*Iris*), שנקרא בארמית "שושן-ברא (בר)",⁵⁰ ובין צמח הנענע, שנקרא "סיסנ-בר". מכל מקום, הרמב"ם סובר שזהו מין נענע (*Mentha*), אם כי כך נקראו בימי הביניים צמחים נוספים ממשפחת השפתניים.⁵¹ אפשרות זיהוי סבירה היא המין נענע ריחנית (*Mentha suaveolens*), צמח בר שגדל בבתי גידול לחים בארץ ישראל, בספרד ובצפון אפריקה. האירוס נחשב מין זרעים, ובדרך כלל הוא אינו מתורבת, ולא חל עליו איסור כלאי הכרם.⁵²

זיהויו של הרמב"ם אינו תואם את הזיהוי שהאירוס שבמשנה הוא ה-*Iris*.⁵³ ההסבר הוא כנראה, שהנצר העילי של צמח זה מתקיים בעיקר בימות החורף, ואילו הרמב"ם סובר שהאירוס ושאר הצמחים שנמנו באותן משניות מתקיימים גם בימות החורף וגם בימות הקיץ.⁵⁴

אלה

אלון מצוי

עץ האלה מוזכר במשנה כמקום שתחתיו ניהל רבי הורקנוס טקס חליצה.⁵⁵ עם זאת, הרמב"ם מזהה עץ זה רק בדיני שביעית, כשיש לזיהוי משמעות להלכה. לפי פירושו האלה היא ה"בלוט" (بلوط), ובימינו

שם זה מתייחס לעצים מסוג אלון (*Quercus*).⁵⁶

זיהוי זה קשה, שכן לדברי המשנה לולבי האלה ראויים לאכילה,⁵⁷ ותכונה זו אינה

50. ז' מונטנר, "ספר אסף הרופא", קורות, ד (תשכ"ז-תשכ"ט), עמ' 389.

51. רמב"ם, ביאור, מס' 255.

52. הלכות כלאים ה, ט.

53. ז' עמר, "האירוס כ- *iris*", על אתר, יג-יד (תשס"ו), עמ' 221-229.

54. פהמ"ש אהלות ח, ה; הלכות טומאת מת יג, ג.

55. יבמות יב, ו.

56. פהמ"ש שביעית ז, ה.

מתאימה לאלון אלא לעץ שנקרא בימינו אלה (*Pistacia*), וזהו הזיהוי המקובל בדרך כלל לאֵלֶה שבמשנה.

יתרה מזו, גם את האלון שבמשנה הרמב"ם מזהה עם ה"בלוט",⁵⁸ כלומר, עם עץ האלון (*Quercus*). דומה שזיהוי מושפע מן הפרשנות הספרדית, שרואה לעתים באלון ובאלה שמות נרדפים לאותו עץ או שם קיבוצי לעצים גדולים במיוחד.⁵⁹

אלון

המשנה מביאה דוגמאות לכמה פירות שמהם נהגו הילדים להתקין כלים: "הרמון והאלון והאגוז שחקקום תינוקות למוד בהם את העפר או שהתקינם לכף מאזנים".⁶⁰ הרמב"ם בפירושו מכנה את האלון "בלוט" (بلوط),⁶¹ והכוונה היא לספלולי עצים מסוג אלון (*Quercus*), שיש להם בית קיבול שעשוי לקבל טומאה.

אֶסְטִס

האֶסְטִס נזכר במשנה כמה פעמים בתור צמח שהשתמשו בו לצביעה, ובכל אזכוריו זיהה אותו הרמב"ם עם "אלנילג" (بيلج).⁶² צמח זה נכלל ב"ממין הצובעים", מין שחייב בדיני שביעית. הרמב"ם מסביר ש"ספיחי אסטס" הם "אלנילג ונקרא כן לפי שנקצץ וצומח שוב ונמצא שהוא לעולם ספיח".⁶³

לפעמים באותו שדה גידלו לסירוגין גם את אסטס הצבעים וגם תבואה, וכך צמחו מאליהם ספיחים שהחקלאי לא היה מעוניין בהם באותו זמן.⁶⁴ האסטס הוא צמח תרבות

57. פהמ"ש שביעית ז, ה; הלכות שמיטה ויובל ז, טו.

58. פהמ"ש כלים יז, טו.

59. אבן ג'נאח, שרש אילן; ר' משה אבן ג'קטילה, בתוך: נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, ג, ירושלים תשמ"ט, עמ' 133; עמר, מקרא, עמ' 82.

60. משנה, כלים יז, טו.

61. פהמ"ש כלים יז, טו.

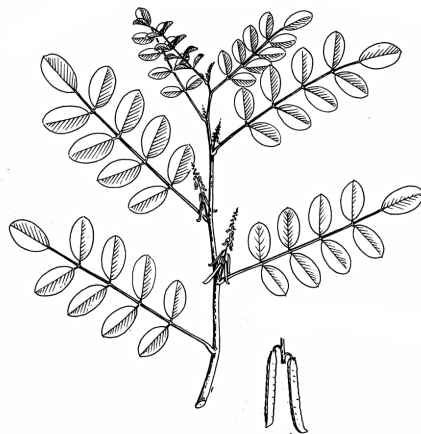
62. פהמ"ש כלאים ב, ה; שביעית ז, א; שבת ט, ה; מגילה ד, ז; מכות א, ה. בטיוטה לפהמ"ש שבת ט, ה (הופקנס, עמ' 60-61) גרס תחילה "בקם", כלומר, עץ ה'ברזיל' (*Caesalpinia=Brazil*). (wood)

63. פהמ"ש שביעית ז, א.

64. פהמ"ש כלאים ב, ה.

שאינו ראוי לאכילה, ולכן אינו חייב בפאה ובמעשרות, שלא כשאר סממני הצביעה.⁶⁵

ידועים שני צמחים שנקראים בערבית "נילג": איסטיס הצפעים (*Isatis tinctoria*) וניל הצפעים (*Indigofera tinctoria*). מן העלים של שני הצמחים האלה הפיקו בעת העתיקה צבע כחול כהה (שהרכבו זהה מבחינה כימית), והשתמשו בו בעיקר לצביעת אריגים. הצמח הראשון הוא צמח חד-שנתי שהיה נפוץ בימי חז"ל, והצמח השני הוא שיח

ניל הצבעים

רב-שנתי שהיה שכיח יותר בימי הביניים, ונראה שבדרך כלל הרמב"ם מתכוון אליו.⁶⁶

האיסטיס מזוהה עם הקלא אילן,⁶⁷ זיוף ה"תכלת" מחלזון-הדג, והבאתו בתיאור גוון התכלת ב"משנה תורה" אינה מקרית.⁶⁸ הרמב"ם מתאר כמה פעמים את הגוון שמתקבל ממנו כגוון שנוטה לשחרות.⁶⁹ הוא גם מזכיר שיטת צביעה כפולה של סממן צהוב וסממן כחול, שיטה שאפשרה להפיק גוון ירוק: "שנתן אסטיס לתוך מי כרכום שנעשה הכל ירוק".⁷⁰

אפונים°

ה"אפונים" נזכרו רבות במשנה, והרמב"ם תמיד מזהה אותם בשם הערבי: "חמץ"

65. פהמ"ש פאה א, ד; מעשרות א, א.

66. רמב"ם, ביאור, מס' 249. הצמח שנזכר בהלכות שמיטה ז, יג - "אינו מתקיים בארץ" - מתאים לאיסטיס הצבעים, שכן הוא צמח חד-שנתי, וברור שהרמב"ם הביא את הדוגמא ישירות מן המשנה, שביעית ז, א.

67. בבלי, מנחות מא ע"ב; בבא מציעא סא ע"ב. הזיהוי מקובל על פי מסורת הגאונים, פרשנים וחוקרים רבים; ראו למשל: L. Ginzberg, *Geonica*, New York 1909, II, p. 333; הערוך, ערך קלא אילן. והשוו לדברי הרדב"ז, ח"ב, תשובה תרפה.

68. הלכות ציצית ב, א.

69. מורה הנבוכים, א, עג; רמב"ם, ביאור, מס' 126. ולהרחבה ראו מאמריי: "גוון התכלת על פי הרמב"ם", *המעין*, נב/2 (טבת תשע"ב), עמ' 77-87; "צביעת תכלת על פי הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים", *המעין*, נג/ד (תמוז תשנ"ג), עמ' 35-53 (בשיתוף עם ד' אילוז).

70. הלכות שבת ט, יד.

חמצה תרבותית

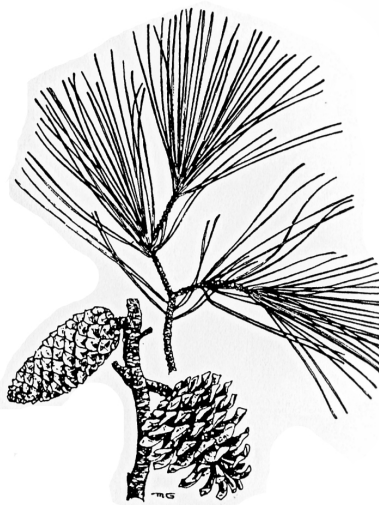
(חֲמֶס),⁷¹ בלשוננו חומוס, ושמה המדעי הוא "חֲמֶצָה תְּרֻבּוּתִית" (*Cicer arietinum*). זהו צמח חד-שנתי בעל עלים מנוצים. בתרמיל יש שני זרעים בעלי ערך מזין, והצמח אינו זהה לצמח שמכונה כיום אפונה.⁷²

מבחינת ההלכה האפונים נחשבים מין קטנית.⁷³ הרמב"ם מבאר מהם שני זני האפונים הנזכרים במשנה: "אפונין השופין" הם החלקים, ואילו ה"אפונין הגמלונין" הם האפונים הגדולים.⁷⁴ "שער של אפונין" הם קליפות החֲמֶצָה.⁷⁵

אַפְרִסְק

ראו: פֶּרֶסְקִין

אַצְטְרוּבִּילִין

אורן ירושלים

האַצְטְרוּבִּילִין הוא לפי הרמב"ם "ה'צנובר הקטן' והוא הנקרא 'קצ'ם קריש'" (قضم قريش).⁷⁶ הוא עורך הבחנה בין הצנובר הגדול, אורן הַגֶּלְעִין (*Pinus pinea*), ובין הצנובר הקטן,⁷⁷ שמכונה בימינו "אורן ירושלים" (*Pinus halepensis*). זרע האורן

71. למשל, פהמ"ש פאה ג, ג; טבול יום א, ה. הכתיב והניקוד של הרמב"ם אינו עקיב, למשל: אַפּוֹנִים-אַפּוֹנִין-אַפּוֹנִים.
72. הזיהוי עם האפונה (*Pisum sativum*) מופיע במילון התימני אלג'אמע (עמ' 15) בריאקט התימני, ויש טעות בפירושו: "אפונין - אלחמץ והו אלעתר".
73. פהמ"ש כלאים, ב, ב; מכשירין ג, ב.
74. פהמ"ש כלאים ג, ב; שביעית ב, ח.
75. פהמ"ש שבת כא, ג.
76. פהמ"ש עבודה זרה א, ה.
77. רמב"ם, ביאור, מס' 317.

מכוסה בקליפה דקה חיצונית ובקליפה פנימית קרומית.⁷⁸

בימי הביניים טיפחו החקלאים בארץ ישראל גם את אורן ירושלים, וצנובריו הקטנים היו בין מוצרי הייצוא מאזור ירושלים,⁷⁹ ואפשר שכך היה גם בימי חז"ל. אורן הגלעין הוא ה"צנובר", ובפירוש המשנה הוא מזוהה בשם "יש אומרים" עם ה"לוטם".⁸⁰

אַרְז

בלשון הערבית השם "אַרְז" (أرز) הוא שם כללי לעצי סרק מחטניים או ירוקי-עד,⁸¹ ושם מיוחד לאַרְז הַלְבָנוֹן (*Cedrus libani*). עצת ארז הלבנון שימשה חומר הבנייה החשוב ביותר בעולם העתיק, והעץ היה סמל לחוסן וליופי. גם מדברי הרמב"ם עולה שהארז הוא שם קיבוצי. בחיבורו על ביאור שמות התרופות הוא מבאר שהאַרְז הוא ה"צנובר הזכרי"⁸² שאי אפשר לאוכלו, ושהברוש (سرو = *Cupressus*) הוא אחד ממיני האַרְז.⁸³ בפירושו למשנה הוא מגדיר את העצים "ארנים וברושים"⁸⁴ וה"אשכרוע"⁸⁵ (*Buxus*) בתור מיני הארז.⁸⁶ הקורות שתמכו את קורת בית הבד (בתולות בית הבד) נעשו מעץ ארז.⁸⁷ ברור ש"כלונסאות שלארז"⁸⁸ הם דוגמא וכינוי לקורות עצים שונים. לדבריו, ה"לכש", שנזכר בין הפתילות שאין מדליקין בהן נר שבת, הוא "הצמר המתהווה בעצי הארז".⁸⁹

78. הלכות מעשר ב, ה.

79. ז' עמר, "עדויות על נוף הצומח הטבעי ביהודה ובשומרון בתקופת ימי-הביניים", בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, ג, עמ' 114-118.

80. פהמ"ש שביעית ז, ו. וראו גם פהמ"ש עדיות ג, ב.

81. השם "ארזים" בתור שם קיבוצי לכלל עצי הסרק נזכר גם בספרות חז"ל: הם מנו ארבעה מיני ארזים, עשרה מיני ארזים ואף עשרים וארבעה מינים; ראו: בבלי, ראש השנה כג ע"א; שם, בבא בתרא פ ע"ב; שמות רבה, לה, א.

82. לפי עיסא (עמ' 43) זה שמו של ארז הלבנון.

83. רמב"ם, ביאור, מס' 2.

84. פהמ"ש פרה ג, ח.

85. בערבית: בקס (بقس) ושמשאר (شمشار).

86. כלים יב, ח; נגעים ב, א.

87. פהמ"ש בבא בתרא ד, ה. לפי בבלי, שם סז ע"ב.

88. הלכות שבת יא, ז.

89. פהמ"ש שבת ב, א; הלכות שבת ה, ה. על פירוש זה ראו: עמר ושוויקי, עמ' 37-39.

בנוגע למרכיבי אפר פרה אדומה יש חשיבות מיוחדת לדיוק בזיהוי המסוים של עץ הארז, ולפיכך כתב הרמב"ם: "לפי שמיני הארז שבעה כמו שאמרו, ואמר ה' ארז, לפיכך מכריז שזה הוא המין האמור. והוא המין המפורסם בארץ המערב, שמשמשים בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון אלשפין. ואני לא ראיתי מין זה, אשר ראיתי שם, לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה".⁹⁰ במקום אחר הוא מזכיר את

ה"ארז" עם עץ אחר שגדל בספרד ונקרא בערבית "זאן",⁹¹ הוא אשור היערות (*Fagus silvatica*). זהו עץ יער גבוה ונשיר, ועצתו היא הבוק המפורסם.

ה"שפין" הוא כנראה עץ הערער הספרדי (*Juniperus thurifera*) שגדל גם בצפון אפריקה ונקרא בספרדית Sabina. הרמב"ם הכיר עץ זה בראשית דרכו, בהיותו בספרד ובמרוקו, וכשהגיע לארץ ישראל ולמצרים הוא אכן לא ראה אותו, שכן הוא לא גדל שם. ונראים דבריו של הר"י קאפח, שכנראה הרמב"ם חזר ופקפק בזיהוי הראשון, כי לא ייתכן שבני ישראל נצטוו על דבר שאינו מצוי בסביבתם הקרובה, בבחינת "ולא מעבר לים היא". ייתכן שהוא לא ידע על הימצאותו בלבנון.⁹²

אשור היערות

90. פהמ"ש פרה ג, ט.

91. פהמ"ש בבא בתרא ב, יג, ולא כפי שתרגם הר"י קאפח בשם ברוש.

92. פהמ"ש פרה ג, ט.

אֶשְׁכְּרֵעַ⁹³

אשכרוע ירוק-עד

האֶשְׁכְּרֵעַ לפי הרמב"ם הוא עץ ה"בקס" (بقس).⁹³ בפירוש למשנה במסכת כלים הוא חוזר על זיהוי זה ומוסיף: "ויש אומרים ה'שמשאר' (شمشال), והנכון שהוא מין ממיני הארז, תרגום תאשור (ישעיהו מא, יט; שם ס, יג) – אשכרעין. אמר כי המין הזה אין הכלים הנעשים ממנו מקבלין טומאה, עד שיגרדום ויחליקום, לפי שלפני כן אינן ראויין לכולם מחמת רבוי שעירות העץ".⁹⁴ גם במשנה במסכת נגעים הוא כותב שמדובר במין "ארז" ומוסיף שגוונו ממוצע בין הלבן ובין השחור.⁹⁵

השמות "בקס" ו"שמֶשֶׁאֲר" ⁹⁶ מזהים בלא ספק

עם העץ שנקרא בימינו "אֶשְׁכְּרֵעַ יְרוֹק עֵד" (*Buxus sempervirens*). זהו עץ או שיח שגדל באירופה ובצפון אפריקה, בעל עֵצָה קשה מאוד, גונה זהוב עד חום, והשתמשו בה להכנת כלים. זיהוי של הרמב"ם תואם לזיהוי התלמוד הירושלמי⁹⁷ ושונה מזיהוי התלמוד הבבלי.⁹⁸

93. פהמ"ש כפורים ג, ט.

94. פהמ"ש כלים יב, ח.

95. פהמ"ש נגעים ב, א.

96. השם "שמשאר" היה מקובל יותר באזור ארץ ישראל; ראו ז' עמר, "אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-שאם", **קתדרה**, 76 (תשנ"ה), עמ' 56. אמנם מדברי הרמב"ם בפהמ"ש כלים יב, ח, נראה שמדובר בשני צמחים שונים, אולם לעניות דעתנו הדבר נובע בשל הדמיון לאחד משמות האשל, שנקרא בערבית "סמסאר", וכפי שהרמב"ם כתב במפורש (רמב"ם, ביאור, מס' 9), נטו להחליף אותו עם האשכרוע.

97. ירושלמי, כתובות ז י, לא ע"ד; בראשית רבה, טו, א: "פיקסינה" או "פקסיןון" – שמו היווני (pyxion) של האשכרוע.

98. בבלי, בבא בתרא פ ע"ב: "שוריבנא", בערבית: "שרבין" (شربين), שם קיבוצי לעצים מחטניים שמהם הכינו את העטרן.

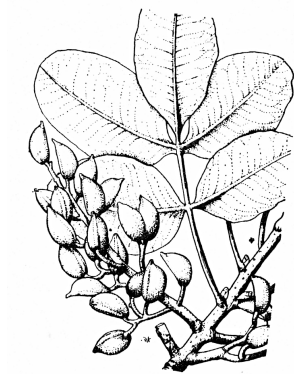
אַתְרוֹג°

עץ אתרוג

האתרוג⁹⁹ נזכר פעמים רבות במשנה כפרי מאכל, והוא נקרא בלשון הערבית "אתרג" (اترج).¹⁰⁰ קצה הענף שנושא את הפרי נקרא "עוקץ",¹⁰¹ ואילו ה"פטמה" מתוארת על ידי הרמב"ם כ"דד הבולט בשפולי האתרוג".¹⁰²

הרמב"ם מדגיש כמה פעמים שהאתרוג (*Citrus medica*) הוא בלא ספק הפרי שמכונה בתורה "פרי עץ הדר" (ויקרא כג, מ). מדובר בזיהוי המקובל למשה מסיני, וחכמים בתלמוד לא הסתפקו בו,¹⁰³ וכשיטת הלימוד הדרשנית שנקוטה בידם ביקשו רק להביא אסמכתא לדבריהם.¹⁰⁴ לעניין ברכת הריח כשמריחים ממנו, כתב: "ואם היה פרי הראוי לאכילה כגון אתרוג ותפוח, מברך שנתן ריח טוב בפרות".¹⁰⁵

אלת הבוטנה

בוטְנָה°

את הבוטְנָה הרמב"ם מזהה: "פרי אלפסתק (فستق), ובריבוי כְּטָנִים".¹⁰⁶ הכוונה לעץ שנקרא בימינו "אלת הבטנה" או "אלה אמיתית" (*Pistacia vera*), ופריו מכונה בלשון העממית "פסתוק חלבי". זהו עץ תרבות

99. הרמב"ם מנקד בפהמ"ש בכורים ב, ו: אַתְרוֹג; בפהמ"ש סוכה ד, ז-ט: אַתְרוֹגִיָּהִם.

100. למשל: פהמ"ש מעשרות א, ד; בכורים ב, ו.

101. פהמ"ש שבת ז, ד. בטייטה ביאר תחילה הרמב"ם "זנב" היוצא מהפירות (הופקינס, עמ' 58), ואחר כך שינה ל"קצה". למעשה, לפי הרמב"ם העוקץ הוא קצה דבר כל שהוא, כפי שכתב בהקשרים שונים; ראו סיכום בפירוש למסכת פאה (מהדורת ד' פיקסלר), עמ' שכד-שכה.

102. פהמ"ש סוכה ג, ו.

103. בבלי, סוכה לה ע"א; ירושלמי, שם ג ה, נג ע"ד.

104. ראו הקדמתו לסדר זרעים; הקדמות הרמב"ם, עמ' לח. על סוגיית זיהוי "פרי עץ הדר" ראו בהרחבה: ז' עמר, ארבעת המינים, נוה צוף תש"ע, עמ' 20-30 (להלן: עמר, ארבעת המינים).

105. הלכות ברכות ט, א.

106. פהמ"ש שביעית ז, ה. הרמב"ם מנקד שם גם בּוֹטְנָה.

שגדל בעבר בחבל ההררי שבארץ ישראל ובסוריה.¹⁰⁷ קליפת הגלעין הקשה נסדקת לשתי קשורות, ובתוך הגלעין הזרע הנאכל, שמכוסה בקליפה קרומית.¹⁰⁸

בֹּכְרִיָּה°

הרמב"ם מציין במפורש שאינו יודע לזהותה בכותבו: "לא ברור".¹⁰⁹

בֹּרִית

הבורית מוזכרת במשנה בין הסממנים שמשמשים חומר כביסה וניקוי. הרמב"ם מבאר: "ובורית – צמח והוא הידוע בשם אלגאסול (غاسول)".¹¹⁰ פירוש המילה: הרוחץ, המכבס. בחיבורו על שמות התרופות הוא מביא שמות נרדפים נוספים בערבית לצמח: אֶשְׁנָאן אלקצארין, חמץ', חרץ' ועוד. לדבריו, מאפר צמח זה מכינים את ה"קלי" (قلي),¹¹¹ ובו רוחצים ידיים.¹¹²

למעשה, זהו שם קיבוצי לכמה מיני מלחה, רובם ממשפחת הסלקיים, וברקמותיהם יש חומרים מלחי אשלגן ונתרן בכמות גדולה. בעת העתיקה נהגו לאסוף צמחים כשהם ירוקים ולשרוף אותם בכבשנים. מן האפר או מן המוהל שהתמצק התקבלו חומרים אלקאליים בעלי פעולה חריפה, והם שימשו אבקת ניקוי ואחד המרכיבים בייצור הסבון המוצק, שהרמב"ם מזהה אותו עם ה"אֶשְׁלָג" שבמשנה.¹¹³ בין הצמחים הללו שנקראו "ע'אסול" ו"אֶשְׁנָאן" נכללים: מיני מלחית (*Salsoda soda & S. kali*), פרקן (*Salicornia*), יפרוק (*Anabasis*), אוכס (*Suaeda*), חמדה (*Hammada*), מלוח (*Atriplex*) ועוד.¹¹⁴

-
107. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 218-219. ייתכן שיש להבחין בין ה"בטנים" שבתורה (בראשית מג, יא) ובין הבטנה שנוכרת במשנה, ראו: עמר, מקרא, עמ' 84-85.
108. הלכות מעשר ב, ה. והוא מזכיר בפהמ"ש בבא קמא ב, ב: "פרי קלוף של הבטנים".
109. פהמ"ש שביעית ז, ב.
110. פהמ"ש נדה ט, ו; שבת ט, ה.
111. היא ה"קימוניא" לפי הרמב"ם, פהמ"ש שבת ט, ה; נדה ט, ו. בסממן זה השתמשו גם בתהליך צביעת התכלת; ראו הלכות ציצית ב, ב.
112. רמב"ם, ביאור, מס' 24; שם, מס' 345.
113. פהמ"ש שבת ט, ה; נדה ט, ו.
114. על תהליך הפקת אבקת הניקוי מן הצמחים, ראו: ז' עמר וי' סרי, ארץ ישראל וסוריה על פי תיאורו של אלחמימי, רמת גן תשס"ד, עמ' 61-66 (להלן: עמר וסרי, תמימי).

צמח ה"אשנאן", כנראה פרקן עשבוני, המשמש להפקת חומר ניקוי, מתוך חיבור ערבי מן המאה הארבע עשרה

נראה שה"אהלא(ה)" שנזכר ב"משנה תורה"¹¹⁵ הוא למעשה שם נרדף או צמח שדומה בתכונותיו לבורית.¹¹⁶

בְּלוֹסִין

על זיהוי הבלוסין הרמב"ם כותב: "יש אומרים שהוא ענב אלדייב (عنب الديب)".¹¹⁷ צמח זה מזוהה בדרך כלל עם סולנום שחור (*Solanum nigrum*),¹¹⁸ אך גם עם צמח שדומה לו – ויתניה משכרת (*Withania somnifera*) – שנקראת בערבית "עבב" (عَبَب).¹¹⁹ מדובר בצמחים רעילים שמשמשים בהם עד היום לצרכים רפואיים שונים בחברות מסורתיות שונות. ייתכן שמסיבה זו זיהה הרמב"ם זיהוי זה בהסתייגות בכותבו "יש אומרים".¹²⁰

115. הלכות ציצית ב, ב; שבת כב, יג וכן מאמרי: "צביעת תכלת על פי הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים", המעין, נג/ד (תמוז תשנ"ג), עמ' 41 (בשיתוף עם ד' אילוז).

116. ראו פהמ"ש נדה ט, ו; הלכות שמיטה ויובל ה, י: "מיני כבסים כגון בורית ואהל". בהלכות שבת יח, ח, הזכיר רק את הבורית. ואין להחליפו עם ה"אהלים" (הלכות תעניות ג, ח), ממיני הבשמים.

117. פהמ"ש עקצים ג, ב. נ"א: כלוסין.

118. עיסא, עמ' 171, על פי הדיאלקט של אנשי המערב וספרד.

119. רמב"ם, ביאור, מס' 297.

120. הרב קאפח מציין בפהמ"ש, שם: "אין צמח זה ידוע לי".

בָּנוֹת שֶׁבַע°

ראו: תֵּאֲנָה

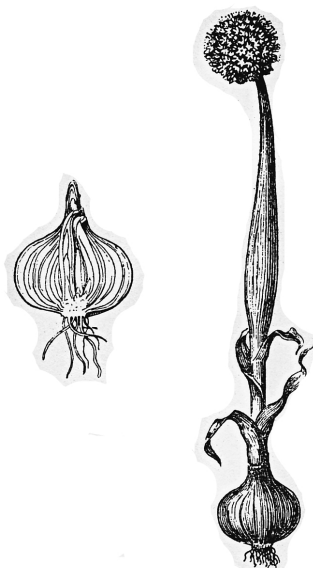
בָּנוֹת שׁוֹחַ°

ראו: תֵּאֲנָה

בָּנוֹת שֶׁקְמָה°

ראו: שֶׁקְמָה

בָּצָל°

בצל הגינה בפריחה (מימין)
וחתך בבצל (משמאל)

הבצל,¹²¹ או ברבים בצלים, הוא בצל הגינה (*Allium cepa*), שנקרא בערבית "בצל" (بصل).¹²² מין ירק, בעל טעם וריח חריפים. כמעט כל חלקי הצמח נאכלים (למעט הזרעים). בעל בצל תת-קרקעי, שמורכב מגלדים ומתוכם יוצאים עלים גליליים ונבוכים. להלן נביא כמה מושגים הקשורים לגידול זה על פי

הרמב"ם. "פטמה" של הבצל היא הגבעול המקוצר (מכונה כיום "עוגת הבצל"), וממנו יוצאת ציצת השורשים, ו"העמוד" הוא הניצן המרכזי שבמרכז הבצל, וממנו יתפתח עמוד התפרחת והזרעים.¹²³

הבצל גדל בחלקות קטנות, ויש שהשאירו אותו בשדה עד שעמוד התפרחת יתפתח כדי שיניב זרעים לריבוי; אלה הן "האמהות של בצלים".¹²⁴ לעומת זאת, בָּצָלִים הַסְרִיסִים° הם מזון שאינו מפתח זרעים בתפרחתו ומכאן כינויים.¹²⁵ הבצלים שנותרו בשדה בעונת הקיץ והתייבשו לגמרי נקראים "בצלים הקיצונים". הרמב"ם מבאר מה מקור שמם: "על שם

121. בפהמ"ש כלאים א, ג, הניקוד הוא בָּצָל.

122. פהמ"ש כלאים א, ג. וכך בדרך כלל מביאו הרמב"ם בשאר המובאות, למשל: פהמ"ש פאה ג, ד; שם ו, ט-י.

123. פהמ"ש עקצים א, ב.

124. ובלשונו של הרמב"ם: "האמהות של בצלים, הוא הבצל שמשאירים לזרע" (פהמ"ש פאה ג, ד); והשוו הלכות מתנות עניים ב, ב.

125. פהמ"ש שביעית ב, ט, על פי פירוש הירושלמי, שם, לד ע"א.

הקיץ מפני שכבר נתיבשו תכלית היובש".¹²⁶ הוא מתאר את הדרך שבו שימרו את אגודת הבצלים לזמן ממושך, כפי שהיה מקובל בימיו: "הבצלים שחמרן... והכוונה שהוא חבר את עליהן בקליעה עד שנעשו חבל אחד לתלותן כדי לקיים למשך זמן כדרך שעושים אצלנו במערב בבצל שרוצים להחסינו".¹²⁷ המְחִילֵק בצלים – "חותך" בצלים.¹²⁸ בין תכונותיו של הבצל: "כשמתבשל עם דבר המבאיש מסיר באשו ומתקן ריחו קצת".¹²⁹

בְּצָלָאוּלִים

הרמב"ם מבאר שהבְּצָלָאוּל הוא: "בצל הבר (بصل البري), ואולי 'בצלצול' (פירוש) בצל קטן, וכך פירשו קצת מפרשים".¹³⁰ הזיהוי הראשון מובא כבר אצל רס"ג וגאונים נוספים.¹³¹ לא ברור לאיזה צמח התכוון הרמב"ם, אך דברי המשנה – "הבצל והבצלצול אינם כלאים זה בזה" – רומזים שמדובר בצמחים דומים מבחינת תכונותיהם. לכן, סביר להניח שה"בצל" שבמשנה הוא בצל הגינה (*Allium cepa*), ואילו ה"בצלצול" הוא בצל אשקלוני (*Allium ascalonicum*).¹³² לצמח בצל קטן, ולעתים הוא נפרד לבצלצולים, והוא כנראה יציר תרבות שמוצאו מבצל הגינה.¹³³ הבצל האשקלוני היה מפורסם בשבחו ובטעמו בעולם בתקופת המשנה והתלמוד. מעניינת עדותו של הנוסע ויקטור גירן, שביקר באשקלון באמצע המאה התשע עשרה, ועדיין גילה שהם גדלים בימיו "כצמחי בר".¹³⁴

פְּרוּשִׁים

"עצי ארזים ארנים וברושים" נזכרים בין עצי המערכה שהביאו לשרפת פרה אדומה.¹³⁵

126. פהמ"ש שביעית ה, ד.

127. פהמ"ש עקצים ב, ו.

128. פהמ"ש פאה ג, ג.

129. פהמ"ש תרומות י, א.

130. פהמ"ש כלאים א, ג.

131. אלוני, עמ' 189. דיון נרחב בנוגע לזיהויים שונים, ראו אלבוים, עמ' 43-46.

132. "פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 39 (להלן: פליקס, הצומח). ודעת הרב קאפח הפוכה, ראו: מחברת הצמחים, עמ' 39.

133. א' פאהן, ד' ה'ר ומ' אבישי, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, תל אביב 1988, עמ' 530.

134. ר' גרן, תיאור ארץ ישראל, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 122.

135. פרה ג, ח.

ערער ברושי (*Juniperus excelsa*)

לפי הגרסה שלפנינו, השם "ארזים" הוא שם קיבוצי לעצים מחטניים שונים, ו"ארנים וברושים" הם דוגמאות להם. צמד העצים "ארז וברוש" מובא גם בתור דוגמאות לעצי סרק שמפיקים מהם קורות.¹³⁶ הרמב"ם לא זיהה זיהוי מסוים לברוש.

יש שני זיהויים אפשריים לברושים:

(א) העץ המכונה בימינו "ברוש" (*Cupressus sempervirens*).

(ב) סביר יותר שמדובר בעץ מן הסוג ערער (*Juniperus*), שדומה במראהו לראשון, ואחד משמותיו בערבית – "ברות" (بروث)¹³⁷ – משמר את השם העברי הקדום.

גופֶּן

הרמב"ם מביא שני פירושים לגופֶּן שבמשנה: "ממיני הירקות דומה לשבת (شبث). ויש אומרים אלסבסתאן (سبستان)".¹³⁸

בפירוש הראשון הרמב"ם מבאר שזהו צמח שדומה לשבת ריחני (*Anethum graveolens*). למעשה, הוא הולך בעקבות התלמוד הירושלמי, ובו זיהו את הגופֶּן עם "שמירה" או "שומרה",¹³⁹ כלומר, צמח השומר (*Foeniculum vulgare*). זהו צמח בר ריחני, והוא דומה לשבת: יש לו תפרחות בגוון צהבהב, ומשתמשים בעליו ובזרעיו בתור תבלין.

136. הלכות כלאים ו, יב.

137. ראו פירוש רס"ג לישעיהו מא, יט; א"א הרכבי, **תשובות הגאונים**, ברלין תרמ"ז, סימן מו, עמ' 23; שם, סימן רפו, עמ' 141; וראו גם: רמב"ם, ביאור, מס' 22: "אבהל" (ابهل), "בראת'וא" (براثوا) ו"ערער" (عرعر).

138. פהמ"ש דמאי א, א.

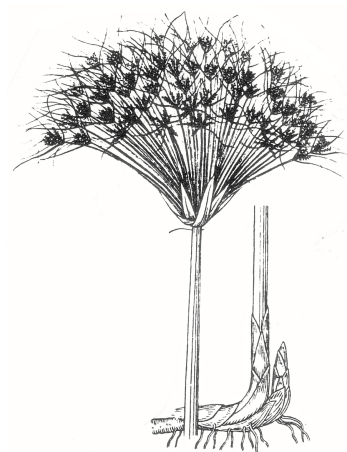
139. ירושלמי, דמאי א א, כא ע"ד. ולא כפי המבואר בתלמוד הבבלי, שמדובר בסוף ענבי הגפן (ברכות מ ע"ב).

שומר פשוט

הפירוש השני מובא באוטוגרף בתור תוספת מאוחרת. ה"סבסתאן" הוא עץ שמכונה "ערף דביק" (*Cordia myxa*), ובפירוטיו הדביקים השתמשו בעת העתיקה לציד ציפורים.¹⁴⁰ זיהוי זה כבר מובא אצל רס"ג.¹⁴¹ נראה שהרמב"ם העדיף להביא תחילה את פירוש התלמוד הירושלמי, ורק אחר כך את הפירוש השני בשם "יש אומרים". ב"משנה תורה" מובא ה"גופנן" בין הפירות שחזקתם מן ההפקר.¹⁴²

גָּמִי

גומא הפפירוס: קנה שורש (מימין)
ועמוד תפרחת (משמאל)

את הגָּמִי הרמב"ם מזהה עם אלפֶרְדִּי (بردي), הוא הצמח גָּמָא הַפִּפִּירוּס (*Cyperus papyrus*).¹⁴³ זהו עשב רב-שנתי הגדל במקורות מים מתוקים, בעל קנה שורש וגבעולים עבים וזקופים, שנושאים תפרחות סוככיות גדולות.

מליכת הגבעול של צמח זה הכינו בימי קדם כמה מוצרים – למשל, נייר וחבלים – ואף קלעו ממנו מחצלות. הרמב"ם מדגיש שכאשר המשנה מזכירה את השימוש בגמי כדי לסמן עצים או כדי לשמש תחבושת לריפוי מכה, היא רק מביאה דוגמא למה שהיה מקובל בתקופתם, ולמעשה אפשר להשתמש גם בדברים אחרים.¹⁴⁴

140. ראו מ' כסלו, "ערף דביק ושימושו בציד צפורים", בתוך: ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ (עורכים),

חקרי ארץ, רמת גן תשנ"ז, עמ' 179-204.

141. אלוני, עמ' 184.

142. הלכות מעשר יג, א.

143. פהמ"ש בכורים ג, א; שבת ח, ב; עירובין י, יד; כלים י, ד.

144. פהמ"ש בכורים ג, א; עירובין י, יד.

גפן

הגפן (*Vitis vinifera*) מוזכרת במשנה ובפירושו של הרמב"ם מאות פעמים, בדרך כלל בלשון רבים: גפנים או ענבים. פעמים רבות הרמב"ם משלב מונחים אלה בעברית בפירוש שנכתב בערבית או בשם הערבי "ענב" (عنب) או "כרם" (كرم). להלן נביא כמה ממונחי המשנה שקשורים לגפן ושהרמב"ם ביארם:¹⁴⁵

דָּלִית¹⁴⁶ – גפן מודלת (דאליה), שלא כמו גפן ששרועה על הקרקע (רגלית).
עָרִיס¹⁴⁷ – סוכת גפנים (עריש). למעשה מדובר בשבכת קנים או ענפים שעליהם מודלות הגפנים.¹⁴⁸

לוֹלְבִּין¹⁴⁹ – הם הענפים (פרוע) היוצאים בראשי הענפים כשהם רכים מאוד. במינוח הבוטני המודרני הלולב במשנתנו הוא ניצן אמירי (Terminal bud).
מי גפנים – המים הנוזלים מן הגפן, אם הוא נפצע באביב (רביע).
עֲנָקוֹלוֹת¹⁵⁰ – ענבים שעדיין לא הבשילו כל צרכם וקלקלה אותם הרוח שמשחיתה את הפירות.

תְּרָצִין¹⁵¹ – הגרעין (עג'ם).
זוּגִין¹⁵² – הקליפות שעל הענבים.
תְּמָד¹⁵³ – משרת פסולת הענבים.¹⁵⁴
חֹמֶץ סִתְנִיּוֹת¹⁵⁵ – הוא החומץ שנעשה מענבי החורף (בערבית: שתוי), שכן "הסתיו" הוא שם עונת הגשמים (אלשתא).¹⁵⁶
אוֹבָשִׁים או אוֹבָשִׁים¹⁵⁷ – מין ענבים גרועים.¹⁵⁸ עם זאת, ב"משנה תורה" גרס גרסה אחרת ופירש: "והבאושם והן הענבים הדקין המדבריות, משיראה החרצן שלהן מבחוץ".¹⁵⁹
אחת הסוגיות המעניינות מבחינת ההלכה היא הגדרת ה"סְמָדֵר" שנזכר במשנה: לדעת

145. על פירוש המשנה של הרמב"ם בעניין "עוֹלָלָת" (פאה ז, ד) עמד בהרחבה ד' פיקסלר, "עוללות - הלכה ומעשה", תחומין, כח (תשס"ח), עמ' 355-367.

146. פהמ"ש פאה ד, א; כלאים ו, ט; מנחות ח, ו.

147. פהמ"ש פאה ז, ח, ועוד.

148. פהמ"ש כלאים ו, א; שם ו, ג, ובעוד מקומות.

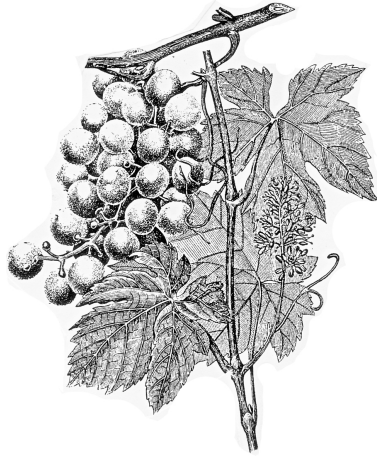
149. כל האזכורים עד כאן הם מפהמ"ש ערלה א, ז-ח.

150. פהמ"ש תרומות יא, ב, והשוו: שביעית ט, ד.

151. פהמ"ש מעשרות א, ב.

152. הלכות מעשר ב, ה. וההסבר בעקבות התלמוד הירושלמי, פאה א ב, מח ע"ד.

תנא קמא הסמדר מותר בערלה, ואילו לפי רבי יוסי הוא אסור מפני שנחשב פרי.¹⁵³ השאלה היא מהו שלב התפתחות הפרי שמדובר עליו: הפריחה לפני שלב החנטה או שמא לאחר מכן, כשכבר אפשר להבחין בהיווצרות הפרי.

גפן

הסמדר נזכר במקרא: "וְהַגִּפְנִים סְמֹדֵר נִתְּנוּ רִיחַ" (שיר השירים ב, יג), והכוונה היא לפריחת הגפן, שלב קצר בחיי פרח הגפן, שמדיף ריח עדין. אבן ג'נאח מבאר שהסמדר הוא "פקאח אלכרם" (فقاخ), והוא מוסיף שכך נקרא "פרח הגפן" בלשון הערבית (נואר אלכרם). הוא גם מבאר: "והוא קודם לבוסר, שתחלת הוצאת הגפן פירות, מוציא סמדר, וסמדר כיון שגדל עשרים יום נעשה בוסר".¹⁵⁴ נראה שדברי אבן ג'נאח עמדו לפני הרמב"ם בפירושו במשנה: "סמדר – הוא 'אלפקאח' אשר ממנו יהיה הפרי, אבל ה'חצרם' והוא הנקרא בוסר אין חולק שהוא אסור".¹⁵⁵

מהי אפוא משמעות המונח "פקאח"? המינוח השכיח ביותר לפרח (flower) בערבית הוא "זהרה" או "אנוארה", בלא שום חילוק בנוגע לשלבי פתיחתו. עם זאת, פירוש המונח "פקאח" הוא ניצן הפרח לפני פתיחתו או בשלב הראשון של פתיחת הפרח, כלומר, עוד לפני תהליך ההאבקה והחנטה. עלי העטיפה של פרח הגפן הזעיר מאוחים, והפרח הסגור נראה כמין כיפה או כדור קטן. כאשר הפרח נפתח, עלי הכותרת נושרים כחטיבה אחת. זה השלב שמתואר בשיר השירים (ז יג): "נִשְׁפִּימָה לְפָרְמִים נִרְאָה אִם פִּרְחָה הַגִּפֶּן פֶּתַח הַסְּמֹדֵר". נראה שלדעת רבי יוסי, השלב הסגור של הפרח שנראה כמין פרי – אסור בערלה, אולם חכמים לא התייחסו לצורה החיצונית של הפרח, אלא לשלב הפנולוגי שבו הפרי האמתי נוצר רק אחרי שלב החנטה, כלומר, רק לאחר תהליך ההאבקה (הפריה) והיווצרות הפרי.¹⁵⁶ מאחר שניצני הפרחים אינם מוגדרים פירות,

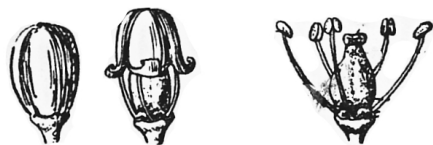
153. ערלה א, ז.

154. אבן ג'נאח, שרש סמדר.

155. פהמ"ש ערלה א, ז.

156. לדעת הרמב"ם, ה"חנטה" היא כנראה שלב מתקדם ומאוחר של התפתחות הפרי, סמוך להבשלתו.

הרמב"ם פסק להלכה כדעת חכמים, שלא חל עליהם דין ערלה, ושהם מותרים לנזיר.¹⁵⁷

"סמדר" – שלבים בפתיחת פרח הגפן (בהגדלה), משמאל לימין: פרח סגור, פרח בפתיחתו ופרח פתוח בפריחתו

נוסף על כך, נראה שלדעת הרמב"ם יש ארבעה שלבים בהתפתחות פרי הענבים:

(א) הסמדר – שלב הופעת הפרחים.

(ב) גרוע – שלב נשירת הפרחים.

(ג) בוסר – תחילת התהוות הפרי.

(ד) 'כפול הלבן' – שיעור פרי שכבר אפשר לאוכלו.¹⁵⁸

בן חרדל מצוי
(איור מן המאה השש עשרה)

אם פרשנותנו נכונה, נראה שהרמב"ם אינו סובר כדעת פרשנים ראשונים אחרים, כגון רש"י, רד"ק ור"ן, שכתבו שהסמדר הם הענבים הקטנטנים שניכרים לעין כמה ימים לאחר תהליך ההפריה.¹⁵⁹ שלב זה ניכר בהתנוונות האבקנים ובתפיחת השחלה המופרית לפרי קטן.¹⁶⁰

גִּרְגִּירִי

הגִּרְגִּירִי הוא ממיני הירקות שחייבים במעשרות. הוא מזוהה בלא ספק עם הצמח שנקרא בערבית "ג'רג'יר" (جرجير),¹⁶¹ ובימינו – בן-חרדל מצוי (*Eruca sativa*). זהו צמח חד-שנתי ממשפחת המצליבים, בעל עלים גזורים. פרחיו צהובים

הסופית, בניגוד לדעה שמדובר בשלב מוקדם ביותר; ראו בהרחבה: י' פליקס, **תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית**, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 359-360.

157. פהמ"ש ערלה א, ז; הלכות נזיר ה, ג. וראו הערותיו של הר"י קאפח במהדורתו, שם, הערה ד, עמ' תסב-תסג.

158. הצעה זו נסמכת על השוואה לפהמ"ש ערלה א, ז; הלכות כלאים ה, יד; הלכות שמיטה ה, יח. וכנראה הרמב"ם לא קיבל את דעת רב אסי בתלמוד, שסבר: "בוסר הוא גרוע הוא פול הלבן" (ברכות לו ע"ב).

159. כך עולה לכאורה מפירושו של רש"י, ראו פירושו לשה"ש ב, יג; שם ז, יג; בבלי, מנחות טו ע"ב, ועוד. הוא מדבר על נפילת ה"פרח" עד שה"ענבים" מובדלים וניכרים. ד"ר משה רענן סובר שאין מחלוקת בין רש"י לרמב"ם, וגם רש"י מתכוון לנפילת מצנפת הפרח הסגור, ולמעשה ה"ענבים" הם השחלות הירוקות שנראות מופרדות זו מזו.

160. ראו את סיכום המקורות שהביא הרב יואל פרידמן, **אמונת עתיד**, 86 (תמוז תש"ע), עמ' 41-42. דומה שמסקנתי דומה לדעתו של הר"י קאפח; ראו סוף דבריו, שם.

161. פהמ"ש מעשרות ד, ה.

ובעלי עורקים סגולים. הפרי תרמיל. העלים נאכלים, ומהם ומן הזרעים הפיקו תרופות לריפוי עיניים ולפריון הגבר.¹⁶²

גִּרְגִיר שְׁלֶאֶפֶרִי

כך הרמב"ם מבאר מהו גרגיר שלאפר: "הגרגיר של השדה (אלג'רג'יר אלפחצי) – ואפר – שם השדה (אלפחץ)".¹⁶³ נראה שבמונח זה הרמב"ם מתכוון לגרגיר בר,¹⁶⁴ שגדל בשדות הפקר ובצדי הדרכים (צמח רודרלי). הוא מציין שגרגיר הבר נקרא בערבית "איהקאן" (أيهقان).¹⁶⁵ אלע'אפקי, עשבוני אנדלוסי (שהרמב"ם מצטט מחיבורו), מציין שני צמחים שנקראים כך: אחד מכונה בשם העממי "חרדל בר", והשני – פרח אדום.¹⁶⁶ יש כמה אפשרויות לזיהוי גרגיר הבר: צמחי בר נאכלים ממשפחת המצליבים שדומים לגרגיר (בן חרדל מצוי),¹⁶⁷ כגון: טורים מצויים (*Diplotaxis eruroides*) וטורים מדבריים (*Diplotaxis acris*), שפרחיו בצבע סגול.

דוחן תרבותי:
גבעול נושא מכבר זרעים

דוֹחֵן

הדוחן נקרא בערבית "דכ'ן" (دخن).¹⁶⁸ בשם זה נקראים בעיקר הדוחן (*Panicum miliaceum*) וזיפן איטלקי (*Setaria italica*), מיני דגניים חד-שנתיים קיציים. הגרגירים שלהם משמשים מאכל אדם ומספוא. הדוחן אינו נמנה בין חמשת מיני הדגן, ומבחינת ההלכה הוא מוגדר מין קטניות, ולפיכך פטור מחלה.

162. בבלי, שבת קט ע"א; שם, יומא יח ע"ב.

163. פהמ"ש שביעית ט, א.

164. השו"י: "כסבר וכסבר שדה – אלכזבר אלכסתאני ואלפחצי" (פהמ"ש כלאים א, ב).

165. רמב"ם, ביאור, מס' 74. לפי עיסא, עמ' 32, מדובר במין של כרוב בר (*Brassica erucastrum*). צמח זה אינו גדל בארץ ישראל.

166. מובא אצל אבן אלביטאר, א, עמ' 160.

167. אבו אלח'יר, עמ' 393.

168. פהמ"ש שביעית ב, ז; חלה א, ד.

דלעת¹⁶⁹

הרמב"ם מכנה את הדלעת "דלאע" (ג'ל'ע).¹⁶⁹ בחיבורו על שמות הרפואות הוא מציין שזה שמו הפרטי של האבטיח הירוק (*Citrullus lanatus*),¹⁷⁰ ואילו השם "בטיח" (بطيخ) הוא השם הכולל שלו ושל האבטיח הצהוב (מלון).¹⁷¹ אזכור ה"דלועים והאבטיחים" יחד במשנה¹⁷² מלמד שהרמב"ם סבר שה"אבטיח" הוא למעשה המלון (*Cucumis melo*).¹⁷³ ייתכן שזיהויו של הרמב"ם נשען על זיהוי קדום שכבר זיהו הגאונים.¹⁷⁴ ה"מדלעות" הם מקום זריעת הדלועים.¹⁷⁵

לכאורה, לדעת הרמב"ם אין לזהות את הדלעת עם הזיהוי המקובל – מין פרי אדמה שנקרא דלעת הבקבוק (קרא, בערבית: קרע, יקטין). ואכן, ב"ביאור שמות הרפואות" הוא מבאר שה"קרע" הוא גם שם כולל למינים ממשפחת הדלועיים, כגון אבטיח הפקועה (חנצ'ל) ואבטיח (בטיח).¹⁷⁶ בדרך זו תנחום הירושלמי מנסה ליישב בין שני הזיהויים: "וכינו גם את האבטיח הירוק (אלבטיח אלאכ'צ'ר) דלועין, מפני שהוא ממין הדלעת (יקטין), וכן נקרא בערבית דלאע".¹⁷⁷ מכל מקום, הרמב"ם זיהה כאן את זיהוי הדלעת עם האבטיח הירוק ולא עם שם כללי למיני הדלועיים.

עם זאת, ייתכן שהרמב"ם חזר בו מפירוש זה בשל הקושי להסביר את המשנה: "הדלה עליה את הגפן ואת הדלעת".¹⁷⁸ קשה להניח שמדובר באבטיח, שכן בדרך כלל אי אפשר להדלותו על סוכה, ולכן בהלכה המקבילה ב"משנה תורה" הוא השמיט את

169. פהמ"ש כלאים ז, א; מעשרות א, ד; תרומות ח, ו. בכלאים א, ב, הדלעת מנוקדת כך: דַלְעַת.

170. רמב"ם, ביאור, מס' 98.

171. רמב"ם, ביאור, מס' 54.

172. מעשרות א, ד; תרומות ח, ו.

173. המלון (אלמלונא), הוא האבטיח (אלבטיח), מופיע בגלוסר קדום שנכתב במאה התשיעית, ראו: Masih b. Hakam al-Dimasqi (S. Gigandet ed.), *La Risala al-Haruniyya: medecin*, Damas 2001, p. 365.

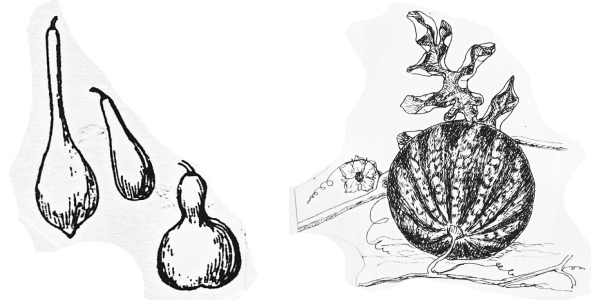
174. רב שריירא גאון מציין שדלעת המצרית נקראת בארץ ישראל "קרע אלחבש"; ראו: ש' אסף, **תשובות הגאונים**, ירושלים תש"ב, עמ' 175 (להלן: אסף). על פי השוואה למקורות אחרים נראה שזהו האבטיח הירוק, ראו: עמר, גידולי ארץ, עמ' 264.

175. פהמ"ש שביעית ב, א.

176. רמב"ם, ביאור, מס' 332.

177. תנחום הירושלמי, ערך דלע.

178. סוכה א, ד.

אבטיח ירוק (מימין) ופירות של דלעת הבקבוק (משמאל)

הדלעת.¹⁷⁹ כך נראה גם מן ההלכה הזאת: "המבריק את הגפן בארץ, אפילו הבריכה בתוך הדלעת ונעשת כסילון..."¹⁸⁰ נראה שאין מדובר באבטיח אלא בדלעת הבקבוק (*Lagenaria vulgaris*=*L. siceraria*), וכשהפרי מתייבש הקליפה הנוקשה משמשת בית קיבול לכלים שונים.

בנוגע לשאר מיני הדלעת שנוכרים במשנה, לא ברור מה זהותם לפי שיטת הרמב"ם, מלבד העובדה שכולם צמחי מקשה ממשפחת הדלועיים. ייתכן שהוא לא זיהה זיהוי מסוים, אלא תרגם מילולית לערבית: "דלעת המצרית – אלדלאע אלמצרי".¹⁸¹ כך תרגם גם "דלעת יונית": "אלדלאע אליונאני",¹⁸² והוא "ידוע".¹⁸³ במקום אחר תיאר את הדלעת כך: "דלעת יונית – יש לה עלים גדולים ומתפשטת הרבה ומסתבכת, ואם נטתה על תבואה או ירק מתפשטת עליה ומסתבכת עמה ונראית כלאים";¹⁸⁴ למעשה, תיאור זה נלמד מהקשר המשנה. את הדלעת היוונית הרמב"ם גם מונה בין הצמחים שעלוותם מתקיימת לאורך כל השנה,¹⁸⁵ תכונה שאינה אופיינית לרוב מיני הדלועיים. בנוגע

179. הלכות שופר וסוכה ולולב ה, ב: "הדלה עלי גפנים וכיוצא בהן עד שנעשו סוכה פסולה".

180. הלכות כלאים ו, ז.

181. פהמ"ש כלאים א, ב. ולא נראה שהתכוון כאן לאבטיח הירוק שנקרא בימיו במצרים "דלאע" (רמב"ם, ביאור, מס' 98), שכן זו "דלעת" רגילה לפי הרמב"ם.

182. פהמ"ש ערלה ג, ח.

183. פהמ"ש ערלה ג, ח. וציין שם שכל הגידולים שנוכרים במשנה זו, "היו אצלם ידועים במינון והיה להם חשיבות".

184. פהמ"ש כלאים ב, יא. תנחום הירושלמי, ערך דלע, מבאר: "דלעת (יקטין) קטנה מעוגלת בצורת אבטיח".

185. פהמ"ש אהלות ח, ה; הלכות טומאת מת יג, ג.

לדלעת הַרְמוּצָה, הוא מביא הסבר שמבוסס על התלמוד הירושלמי: ¹⁸⁶ "תאר לדלעת, ור"ל דלעת הרמוצה, והוא מין דלעת שטעמו מר לא יוכשר לאכילה עד שיוטמן באפר חם. והאפר החם שיש בו שארית אש נקרא רמץ, לפיכך נקראת דלעת זו רמוצה". ¹⁸⁷

דַּנְדְּנָה^ו

הדנדנה נזכרת במשנה בתור צמח מאכל שעליו נאכלים. הרמב"ם מזהה אותו עם אלנענע (نعنع), ¹⁸⁸ ובלעז: מנתה (*Mentha*); יש לה מינים וזנים רבים. לדעת הרמב"ם, זו ה"מינתה" שנזכרת במשנה, ועם אחד ממנייני נַעֲנַע הבר יש לזהות גם את ה"אֵירוֹס" (ראו ערכיהם). הדנדנה חייבת בדיני שביעית, אבל יש הבחנה בין עלי דנדנה שנאכלים וחייבים בביעור ובין "עיקר" (שורשי) הדנדנה, שאינם חייבים בביעור. ¹⁸⁹

כיום מכנים שרץ כשם הצמח שבמשנה – דנדנה רפואית (*Ceterach officinarum*). זהו צמח בר ארץ ישראלי שגדל בסדקי סלעים, ולו קנה שורש.

דַּפְרָה^ו

ראו: תֶּאֱנָה

דַּקְל^ו

הדַּקְל¹⁹⁰ הוא בערבית אלנכ'ל (نخل), כלומר, שם נרדף בלשון חז"ל לתמר (*Phoenix dactylifera*). ¹⁹¹ התַּמָּרִים נזכרים בדרך כלל במשנה בלשון רבים, והרמב"ם מתרגמם "אלתמר" (التمر). ¹⁹² ובעניין הפְּכוּרִים שמובאים רק משבעת המינים (דברים ח, ח), ביאר שה"דבש" שבפסוק הוא התמר. ¹⁹³

186. ירושלמי, כלאים א ב, כז ע"א.

187. פהמ"ש כלאים א, ב.

188. פהמ"ש שביעית ז, א.

189. פהמ"ש נדה ו, ט; הלכות שמיטה ויובל ז, יג-יד.

190. הניקוד לפי פהמ"ש פאה ד, א. בפסחים ד, ח, הניקוד בלשון רבים: דַּקְלִים. בעבודה זרה א, ה, ניקוד רק את שם זן התמרים: דקל טב.

191. פהמ"ש פאה ד, א (בלשון רבים: אלנכ'ל), ועוד.

192. למשל, פהמ"ש מעשרות א, ב; דמאי ב, א; בכורים א, ג; שם ג, י.

193. פהמ"ש בכורים א, ג.

גיד תמרים

עץ התמר הוא דו-ביתי, כלומר, יש במינו עצים זכריים ועצים נקביים. כדי להפרות את העץ, החקלאים היו "מרכיבין דקלים", כלומר, מפזרים באופן יזום את האבקת הפרחים הזכריים על תפרחות עץ התמר הנקבי (היא ה"תמרה"), ובלשון הרמב"ם: "והוא שמרכיבין הזכר על התמרות, וזה מפורסם אצל עובדי האדמה".¹⁹⁴

התפרחות הזכריות והנקביות של התמר נקראות בלשון חז"ל "כפניות", ובערבית נקראות התפרחות הזכריות "טלע". פעולת ההאבקה מ"כפניות של ערלה" אסורה, מפני שהתפרחות נאכלות ונחשבות פרי.¹⁹⁵

"נובלות תמרה" הם פירות שעדיין לא הבשילו (פגים), והם נושרים מעץ התמר כשנושבת הרוח; בדרך כלל הם

בחזקת הפקר.¹⁹⁶ פירות התמרים חייבים במעשרות "משיטילו שאור", והרמב"ם מסביר: "משיתרככו ויתנפחו כלחם שנתחמץ, לפי שכך הוא דרך התמרים כשבשלים".¹⁹⁷ קדקוד

194. פהמ"ש פסחים ד, ח. ראו תיאור מפורט בערוך, ערך נסן. אף שנראה שהקדמונים לא ידעו את ההסבר לתהליכי הרבייה המינית של צמחים לאשורו, הם הכירו אותם מכוח הניסיון; ראו ר' בראנד, "הרכבת דקלים", תחומין, יג (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 106-115; מ' כסלו, "מדוע התירו חכמים לאנשי יריחו להאביק תמרים בערב שבת", קתדרה, 72 (תשנ"ד), עמ' 13-22; G. Sarton, "The artificial fertilization of date-palms in the time of Ashur-nasir-pal B.C. 885-860", *Isis*, 21 (1934), pp. 8-13; S. Gands, "Artificial fertilization of date-palms in Palestine and Arabia", *Isis*, 23 (1935), pp. 245-250.

195. פהמ"ש ערלה א, ט; עקצים ג, ז.

196. פהמ"ש ברכות ו, ג; דמאי א, א.

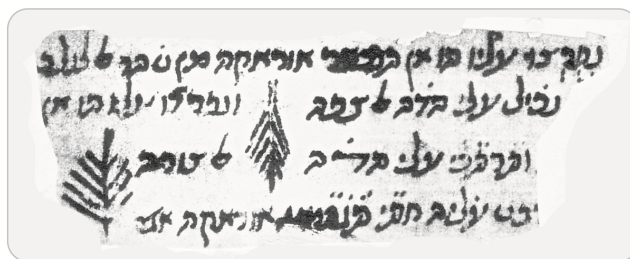
197. פהמ"ש מעשרות א, ב.

הצמיחה של עץ התמר נקרא בלשון חז"ל "קור" (או "קורא"), ובערבית "לב התמר", "חסת התמר" ו"ג'מאר" (جمال).¹⁹⁸ הוא נחשב מאכל טעים ומזין, וכך מתארו הרמב"ם: "קור – הוא ראש הדקל ונקרא אלג'מאר והוא עץ לבן רך, נחתך מחלקו העליון של הדקל, כמו הגבינה היבשה ובני אדם אוכלים אותו".¹⁹⁹

על הקור חל קדושת שביעית²⁰⁰ וברכתו "שהכל".²⁰¹ כך גם מברכים על דבש תמרים.²⁰² בנוגע ל"מי דקריין",²⁰³ הרמב"ם מבאר בעקבות התלמוד הבבלי:²⁰⁴ "ויש בארץ ישראל (אלשאים) שני דקלים וביניהם מעין מים והשונה מהם משלשל בני מיעיו".²⁰⁵

בנוגע למצוות ארבעת המינים הרמב"ם כותב: "כפות תמרים האמורים בתורה (ויקרא כג, מ) הן חריות של דקל כשיצמחו קודם שיתפרדו העלים לכאן ולכאן, אלא כשיהיה כמו שרביט, והוא הנקרא לולב".²⁰⁶ לולב ש"נפרצו עליו" – כלומר, לולב שעלעליו נשברו משרתו ונדלדלו – פסול, ואילו לולב ש"נפרדו עליו" זה מזה ולא נדלדלו – כשר. הרמב"ם מצרף לפירושו איורים שממחישים את דבריו.²⁰⁷

איורים בכתב יד של הרמב"ם לביאור לולב שנפרצו או נפרדו עליו

198. רמב"ם, ביאור, מס' 68.
199. פהמ"ש עקצים ג, ז.
200. הלכות שמיטה ויובל ה, כא.
201. הלכות ברכות ח, ו: "קור הוא ראש הדקל שהוא כמו עץ לבן, מברך עליו בתחלה שהכל".
202. הלכות ברכות ח, ה.
203. נ"א: דקרים, דקלים.
204. שבת קי ע"א.
205. פהמ"ש שבת יד, ג. בטיוטה מובא גם: "דקר - אלנכלה" (=דקל); ראו הופקינס, עמ' 68. על הזהויות השונים למקום שבו נמצאים "מי דקלים", ראו: י' ברסלבי, הידעת את הארץ, ים המלח סביב-סביב, תל אביב תשט"ז, עמ' 342-343. הרמב"ם מונה את התמרים בין המאכלים שאין להרבות באכילתם, אלא אם כן יש בהם צורך רפואי; ראו הלכות דעות ד, י.
206. הלכות שופר וסוכה ולולב ז, א.
207. פהמ"ש סוכה ג, א; הלכות שופר וסוכה ולולב ח, ג.

במשנה במסכת עבודה זרה נזכר דקל טב²⁰⁸, ונראה שהרמב"ם סבר ששמו נגזר בעקבות פירות זן משובח זה.²⁰⁸ ראוי לציין שהרמב"ם ב"משנה תורה" מזכיר שני זני תמרים: דקל פְּרָסִי וְדָקֵל רוֹמִי.²⁰⁹ דברי הרמב"ם מבוססים על התלמוד בבלי, ובו מוזכר הדקל הפרסי בתור דוגמא לזן דקל בעל פירות משובחים. לעומת זאת, בתלמוד מוזכר הזן הארמי כבעל פירות שערכם נמוך,²¹⁰ אך כאן בחר הרמב"ם להביא דוגמא מוכרת מן המציאות שבימיו. דקל "רומי" הוא למעשה כינוי לזני תמרים שהובאו מארצות הביזנטים ונקראו בערבית "רום". כידוע, התמר אינו גדל ברוב ארצות אירופה בגלל האקלים הקריר שבה, וגם בארצות שסמוכות לאגן הים התיכון, כגון דרום איטליה, איכות פירות הדקלים ירודה.²¹¹

דְּרָדִירִים²¹²

הרמב"ם מבאר שהמילה "דרדרים" היא: "ריבוי של 'דרדר' והם מיני קוצים".²¹² אין הוא כותב שם מסוים, שכן נראה שגם המשנה מתכוונת לשם קיבוצי לצמחי בר קוצניים שנאכלים בצעירותם;²¹³ גם את החוֹחִים שנזכרים באותה משנה יש להגדיר בקטגוריה זו. עם זאת, במקום אחר הרמב"ם מצטט את דברי חז"ל שמורים שהדרדרים הם העכביות (ראה בערכם).²¹⁴

הַדָּס²¹⁵

ההדס נזכר במשנה בנוגע למצוות נטילת ארבעת המינים,²¹⁵ ובפירושו למשנה הרמב"ם לא נזקק לכתוב את שמו בערבית, שכן זיהויו אינו מוטל בספק. עם זאת, בהקדמתו למשנה הוא נדרש להבהיר שהצמח "עץ עֵבֶת" שנזכר בתורה (ויקרא כג, מ) הוא ההדס (*Myrtus communis*), על פי מסורת שמקובלת כהלכה למשה מסיני. והוא כותב:

208. פהמ"ש עבודה זרה א, ה: "רוצה לומר דקל טב, לפי שהפירות הטובים מקריבין אותם לעבודה זרה".

209. הלכות נזקי ממון ד, ד.

210. בבלי, בבא קמא נט ע"א; שבת קי ע"ב.

211. עמר, ארבעת המינים, עמ' 82-84.

212. פהמ"ש שביעית ז, א. הניקוד שהרמב"ם מנקד: דְּרָדִיר, דְּרָדִירִים.

213. על הזיהויים השונים למונח דרדר, ראו: עמר, מקרא, עמ' 219-220.

214. פהמ"ש עקצים ג, ב.

215. סוכה ג, ב; ג, ד. הרמב"ם מנקד: הַדָּס, הַדָּסִים.

הדס שוטה (מימין) והדס משולש (משמאל)

"לא מצאנו גם כן מחלוקת ב'עץ עבות' שהוא ההדס",²¹⁶ ומוסיף את שמו הערבי של ההדס – "אס" (أس). לדבריו, חכמים בתלמוד לא הסתפקו בזיהויו,²¹⁷ ורק מצד שיטת הלימוד הדרשנית הרגילה שלהם ביקשו להביא אסמכתא לדבריהם.²¹⁸ הרמב"ם מבהיר מהו בדיוק ההדס הכשר למצוות ארבעת המינים: "וענף עץ עבות האמור בתורה הוא ההדס שעליו חופין את עצו, כגון שיהיו שלשה עלין

או יתר על כן גבעול אחד. אבל אם היו שני העלין בשוה זה כנגד זה והעלה השלישי למעלה מהן, אין זה עבות, אלא נקרא הדס שוטה".²¹⁹ את פירות ההדס אפשר לאכול.²²⁰

הרמב"ם הזכיר גם את ה"הדס המזרחי" (אלאס אלמשרקי) כדי להמחיש מהו הנֶטֶף – הענבים שמונחים זה על זה עד שהם מכסים את שדרת האשכול.²²¹ ייתכן שהרמב"ם מתכוון לזן הדס עבות יותר מן הרגיל, כמו זה שנושא תשעה עליים שיוצאים ממפרק אחד וחופים את הגבעול. זן כזה נמצא בארץ ישראל ובכמה מקומות במזרח הים התיכון.²²²

הַרְדְּפָנִי

במשנה יש כמה דוגמאות למחלות של בעלי חיים שאינן אוסרות אותם לאכילה מדין טרפה, למשל: "ושאכלה הרדפני ושאכלה צואת התרנגולין".²²³ והרמב"ם מבאר:

216. הקדמות הרמב"ם, עמ' לח.

217. בבלי, סוכה לב ע"ב; ירושלמי, סוכה ג ב, נג ע"ג.

218. ראו הקדמתו לסדר זרעים; הקדמות הרמב"ם, עמ' לח; הלכות שופר וסוכה ולולב ז, ב.

219. הלכות שופר וסוכה ולולב ז, ב. על זני הדסים שיש להם תשעה עליים שיוצאים מאותו מפרק של הגבעול, ראו: עמר, ארבעת המינים, עמ' 59-60, ותמונות מס' 14-15.

220. ראו הלכות שופר וסוכה ולולב ח, ה: "או שלקטן אחר לאכילה". רק כאשר הפירות שחורים ובשלותם בשיאה אפשר לאכול מהם, ורוב האנשים מתקשים לאוכלם חיים בשל הטעם הארומתי החזק שלהם. אפשר לבשל אותם ולהתקין מהם ריבה טעימה.

221. פהמ"ש פאה ז, ד. במהדורה הראשונה נכתב "פשתן (כתאן) מזרחי", ואחר כך תוקן ל"הדס מזרחי". שני השמות האלה אינם ידועים בספרות הבוטנית הערבית.

222. ראו עמר, ארבעת המינים, עמ' 59-60.

223. חולין ג, ה.

"והרדפני – צמח שאם אכלתו הבהמה הורגה ואינו מזיק לאדם כמו צואת התרנגולין".²²⁴

הרמב"ם אינו כותב את שם הצמח הרדפני, ונראה שהוא אינו מזהה אותו כמקובל עם השיח הרדוף הנחלים (*Nerium oleander*), צמח רעיל מאוד, שעלול להרוג אדם ובהמה.²²⁵

מלשוננו משמע שהבין שהמשנה מדברת על צמח שמזיק רק לבהמה ולא לאדם – שלא כמו סם המוות והכשת נחש – ולפיכך אין לזהותו עם ההרדוף. ב"משנה תורה" הוא פוסק את משנתנו להלכה, אך אינו מזכיר את השם "הרדפני", ומתאר תיאור כללי בלבד: "סם שהורג את הבהמה".²²⁶ ייתכן שהצמח הַרְדִּפְנִי שבמשנתנו הוא צמח ה"הרדופנין" שנזכר בתלמוד הבבלי,²²⁷ מעין ירק שאפשר לצאת בו ידי חובת מצוות מרור בפסח, וזהותו אינה ודאית.²²⁸

ורד תרבותי

וְרֹדִים

הַוְרֹד נזכר במשנה בין צמחי הבושם. הרמב"ם מזהה אותו עם "אלורד" (ورد), כלומר, ורד (*Rosa* ssp.).²²⁹ צמח רב-שנתי קוצני, ואם משרים את עלי הכותרת שלו בשמן, אפשר להפיק מהם שמן ורדים לבישום ולרפואה.²³⁰ יש לוורד מינים וזנים רבים.²³¹ מבחינת ההלכה נחשב אילן.²³²

224. פהמ"ש שם.

225. הרמב"ם מזכיר את הצמח בחיבור ביאור שמות הרפואות, מס' 99, בשם "רפלה" ו"סם החמור".

226. הלכות שחיטה י, ח.

227. פסחים לט ע"א.

228. לפי פירוש רש"י, ייתכן שזה מין לענה. כיום מכנים "הרדופנין" צמח מסוג *Scorzonera*. וראו בהרחבה: ז' עמר, **מרורים**, נוה צוף תשס"ח, עמ' 54-56 (להלן: עמר, מרורים).

229. פהמ"ש שביעית ז, ו. מובא גם בשם: וְרֹדִד.

230. הלכות שמיטה ויובל ז, כא.

231. רמב"ם, ביאור, מס' 121.

232. הלכות כלאים ה, יט.

זִזְנִין²³³

זִזְנִין מְשָׁכָר

החיטים והזוזנין אינם נחשבים כלאיים זה בזה.²³³ הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים לזוזנין, אלא מבאר בעקבות הירושלמי²³⁴ וכהשקפת הקדמונים שסברו שהוא מין חיטה שהתקלקל: "מין חטה שהארץ משנה אותה ונפסדת צורתה וטבעה, ולפיכך נקרא זוזנין, מענין היציאה מדרך היושר, כאמרו: 'לבם הזונה' (יחזקאל ו, ט)."²³⁵ פרשני משנה אחרים, שחלקם הושפעו מן הרמב"ם, זיהו זיהוי מסוים יותר מזיהויו וביארו שזה צמח שנקרא בערבית "זִזְנִין" (زوزان).²³⁶ הרמב"ם מזכיר צמח זה בחיבורו על שמות הרפואות,²³⁷ ולא ברור מדוע הרמב"ם לא הביאו במשנתנו כמו שאר הפרשנים.

קרוב לוודאי שהזוזנין הוא שם הצמח "זִזְנִין מְשָׁכָר" (*Lolium temulentum*), אך לעתים גם שמם של עשבים שוטים אחרים, למשל שלמון סורי (*Cephalaria syriaca*), שאינו שייך למשפחת הדגניים.²³⁸ מבחינה גנטית, אין קרבה בין הזוזן המשכר והחיטה, וגם מראהו הכללי אינו דומה לה, אך גרגיריו דומים לגרגירי החיטה בגודלם, בצורתם ובמשקלם הסגולי. הדמיון בין הגרגירים מקשה על הפרדתם מגרעיני החיטה, והם נזרעים ונקצרים יחד. הזוזן הוא צמח רע, וגרגיריו מרים ורעילים ופוסלים את איכות הקמח.²³⁹ מכל מקום, מסתבר שהדמיון בין גרגירי החיטים וגרגירי הזוזנין והזיקה ביניהם במהלך כל שלבי העיבוד החקלאי, הביאו להחשבתם מבחינת ההלכה בתור מין אחד. דבר זה בא לידי ביטוי באחד העקרונות שהרמב"ם מתווה בהגדרת כלאיים: "וכן יש שם זרעים ואילנות

233. פהמ"ש כלאים א, א; הלכות כלאים א, ג.

234. ירושלמי, כלאים א א, כו ע"ד.

235. פהמ"ש כלאים א, א, והשוו: תרומות ב, ו.

236. למשל, פירוש רב שרירא גאון, בתוך: אסף, עמ' 175; הערוך, ערך זנין; עמר וקאפח, עמ' 14; אשתורי הפרחי, עמ' תשמג; תנחום הירושלמי, עמ' 158; פירוש ר' עובדיה מברטנורא למשנה, כלאים א, א.

237. רמב"ם, ביאור, מס' 143.

238. א' וח' הראובני, "הזוזנין למיניהם: בתלמוד ובפלנטור של המזרח הקרוב", תרכ"ז, י (תרצ"ט), עמ' 172-189.

239. ראו הלכות תרומות ה, ג: "שאיין הזוזנין מאכל אדם".

אחרות, אף על פי שהם שני מינין בטבען, הואיל ועלין שלזה דומין לעלין שלזה או פרי שלזה דומה לפרי שלזה דמיון גדול, עד שיראו כשני גוונים ממין אחד, לא חששו להן לכלאים עם זה, שאין הולכים בכלאים אלא אחר מראית העין".²⁴⁰

זית

הזית או הזיתים מוזכרים לעתים בפירוש המשנה לרמב"ם בשם הערבי "זיתון" (زيتون),²⁴¹ וזהו העץ המוכר בימינו שנקרא "זית אירופי" (*Olea europaea*). מעשרות המקומות שבהם הרמב"ם מזכיר את הזיתים, נביא כאן רק דוגמאות נבחרות, ומהן אפשר ללמוד על תרומתו להבנת דברי המשנה, בייחוד בנוגע להתקנת הזיתים למאכל, לתיאור בית הברד וכליו, לתיאור סוגי השמן, ועוד. יש כמה מקומות, למשל בתיאור טכנולוגיית עצירת השמן, שבהם אפשר להציע עוד פירושים להבנת דברי הרמב"ם.

עץ זית

בתיאור טקס הבאת הביכורים לירושלים המשנה מתארת שור הולך לפני התהלכה ובראשו עטרה של זית.²⁴² הרמב"ם מסביר מדוע נבחר דווקא עץ זה: "ואין בכולן שענפיו יפין יותר מן הזית (זיתון) לפיכך עושין העטרה ממנו בלבד".²⁴³

השיטה השכיחה ביותר לאיסוף הזיתים מן העץ

הייתה לחבוט בענפים במקלות: "וחובט עץ הזית נקרא מוסק".²⁴⁴ מקל זה נקרא "קנה

240. הלכות כלאים ג, ה.

241. למשל, פהמ"ש פאה ח, ג; דמאי ו, ח; שביעית ט, ג; מעשרות ג, ד, ועוד.

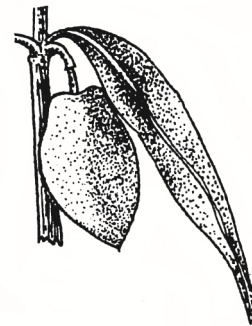
242. משנה, בכורים ג, ג.

243. פהמ"ש שם.

244. פאה ח, א; חלה ג, ט.

של זיתים".²⁴⁵ המשנה מזכירה גם את ה"מחבה", והרמב"ם מסביר את מקור שמו בעקבות התלמוד הירושלמי:²⁴⁶ "והמִחְבָּה^ו – שם הקנה שחובטים בו הזיתים כדי שיפול מה שנחבא בין העלים, ולכן נקרא מִחְבָּה מפני שמוציא מה שנחבא".²⁴⁷ את הזיתים היו שוטחים על יריעת עור.²⁴⁸ לדעת הרמב"ם, "זיתי מסיק" הם הזיתים שבעל הבית מוסק,²⁴⁹ ואילו "זיתי נקוף"^ו הם הזיתים הבודדים שנשארים באילנות, וכשהעניים מוסקים אותם הם נעשים שלהם.²⁵⁰

את הזיתים אי אפשר לאכול כפי שהם, ויש להפיג את מרירותם. אפשר לעשות זאת על ידי פציעתם או ריסוקם, אפילו כדי לאכול בשדה: "פוצע – שוברת כדרך שעושין בזיתי האכילה".²⁵¹ בפעולה זו יוצא שרף "הדומה לחלב".²⁵² את הזיתים לאכילה התקינו בדרך כלל בכבישה במלח, ויש שהשהו אותם תחילה זמן מה עד שיתרככו, ולאחר מכן כתשו אותם והניחום במלח.²⁵³ המים שבו נכבשו הזיתים נקראו "מי כבשים".²⁵⁴

עלה זית ופרי

במשנה במסכת מנחות הרמב"ם מבחין בין סוגי שמנים לפי איכותם: השמן הראשון מופק מכתישת זיתים בשלים ושלמים שנלקטו מראש האילן; השמן השני מתקבל בסחיטה בבית הבד, והוא מופק מזיתים בדרגות בשלות

245. פהמ"ש שבת יז, ג.

246. ירושלמי, פאה ז ב, כ ע"א.

247. פהמ"ש פאה ז, ב.

248. פהמ"ש כלים כד, ה.

249. פהמ"ש חלה ג, ט.

250. פהמ"ש פאה ח, ג. נראה שלפי הרמב"ם, גם בעל הבית וגם העני קוטפים בדרך כלל את הזיתים בחבטה בענפי העץ, וההבדל בין שתי הקטיפות הוא בכמות הפירות שהם אוספים ולא בשיטת האיסוף. וראיה לכך היא, שבהלכות גזלה ואבדה (ו, יג) הרמב"ם מזכיר בנוגע לעני שתי שיטות של קטיפת זיתים: חביטה וקטיפת ידני. ויש מפרשים ש"זיתי מסיק" הם הזיתים המשובחים שנקטפים ביד בתנועת משיכה, כפעולת חליבה, ואילו ערכם של "זיתי נקוף" פחות יותר, משום שהם נאספים בחבטות במקל; ראו למשל: י' פליקס, **עצי פרי למיניהם**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 107.

251. פהמ"ש שביעית ד, ט; תרומות י, ז.

252. פהמ"ש מעשרות ד, א.

253. פהמ"ש טהרות ט, ה.

254. פהמ"ש מקוות ז, ב.

שונות; השמן השלישי פחות איכותי מקודמיו, והוא הופק מזיתים שכנראה לא הבשילו דיים, והם הונחו תחילה בבורות לזמן מה כדי ש"ירקיבו" במקום שנקרא "מעטן":²⁵⁵ "שאוספין בו הזיתים עד שיתרפו ויהיו ראויים לסחיטה".²⁵⁶ פריכת הזיתים נעשתה על מתקן אבן שנקרא "ים", והם נטחנו באבן שנקראה "ממל". במהלך הפקת השמן השתמשו במוטות כדי לצבור את הזיתים מתחת למתקן הפריכה או הסחיטה: "כידים – מוטות של ברזל שגודשין בהן את הזיתים בבית הבר".²⁵⁷

היו כמה סוגים של מתקני עצירת זיתים, והם נבדלו בגודלם: "ו' בד", שם מסחטת (מעצרה) הזתים. ו' קוטבי, מסחטת זתים קטנה. ו' בודדה, קטנות בית הבר, והיא מסחטה קטנה מאד".²⁵⁸ לפי הרמב"ם, ה" בד" הוא שמו של מבנה או מתקן גדול שבו עצרו את השמן. "קורת בית הבר" היא שם קורת העץ של הבר,²⁵⁹ אך לפי לשון הרמב"ם, אפשר שהיא כינוי לכל אמצעי שיוצר לחץ על זיתים (גם בלא קורה) כדי להוציא את שמן: "וקורת בית הבר, הקורה של הבר, כלומר ששמן האבן של סחיטה על הזתים ומניחן והן נסחטין כל השבת".²⁶⁰ אפשר גם להסביר שקורת בית הבר סוחטת את הזיתים על ידי הלחץ שלוחצת אבן כבדה שמונחת בקצה שלה. החיבור של אבן המשקולת לקורה נעשה כנראה באמצעות ברזל מאונקל דמוי זנב עקרב: "ועקרב בית הבר – עקרב קורת מסחטת הזיתים והוא ברזל בקצה הקורה".²⁶¹ הקורות שתמכו את קורת הבר שעצרה בלחץ את הזיתים נעשו מעץ ארז, והם נקראו "בתולות".²⁶²

255. פהמ"ש מנחות ו, ד; טהרות ט, א.

256. פהמ"ש מעשרות ד, ג.

257. פהמ"ש כלים יב, ח.

258. פהמ"ש שביעית ח, ו.

259. פהמ"ש מנחות ו, ד.

260. פהמ"ש שבת א, ט.

261. פהמ"ש כלים יב, ג. והעיר לי ד"ר איתן איילון, ממוזיאון ארץ ישראל, במכתב שכתב בחודש סיון תשע"ב, ש"העקרב" הוא וו מתכת, והוא ידוע בראליה של ארץ ישראל כמעט משקולות מן הגליל שפרסם רפי פרנקל. יש להניח שהוו הזה חובר לאבן בעזרת עופרת, שכן טמפרטורת ההתכה שלה נמוכה. ומעניין לציין בהקשר זה את טענתו של אביצור, שבשם זה כינו הערבים את פיסת הברזל שדומה לעניבת פרפר וחבורה בעזרת עופרת לתחתית אבן הרכב בטחנת קמח, והציר האנכי שחובר אליה הניע בעזרתה את הרכב. וראו גם: ש' אביצור, **אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני יצור בארץ ישראל**, ירושלים 1976, עמ' 82; שם, עמ' 87.

262. פהמ"ש בבא בתרא ד, ה. לפי בבלי, שם סז ע"ב, והשוו: מעשרות א, ז.

בזמן סחיטת הזיתים הם היו נתונים בתוך "עקל": "הוא החבל, היו לוקחים חבלים ועושים מהן סל עגול וצוברין בו הזתים וסוחטין אותו הכלי העשוי מן החבלים, נקרא עקל".²⁶³ לוח הכבישה, דהיינו, המשטח שבין הקורה או משקולת האבן ובין העקלים, נקרא "כובדין". הרמת מתקן הלחיצה והורדתו נעשו באמצעות מתקן דמוי כננת (או מתקן בורג) שסובב באמצעות גלגל עץ כמין הגה שדומה לכישור בעל ארבע ידיעות. כידוע, בעת העתיקה היו כמה מתקנים ושיטות טכנולוגיות לעצירת הזיתים לשמן, ודומה שהרמב"ם מושפע בפרשנותו למשנה מן המתקנים שהכיר בימיו, כפי שעולה מדיוק בלשונו: "וגלגל – העץ שמסבב את האבן ומגביהה והוא הנקרא אצלנו 'אלמגזל' (= הכישור)".²⁶⁴

במהלך פעולת הסחיטה נהגו לבדוק מדי פעם אם הזיתים נסחטו כראוי. באמצעות "קנה של זיתים" שבקצהו עיגול דמוי קשר, היו מהפכים בזיתים כדי לבדוק אם נותרה בהם שמנוניות.²⁶⁵ לאחר גמר הסחיטה נותרה ה"גפת": "פסולת הזתים שהוצא שמן".²⁶⁶ השמן שניגר מסחיטת הזיתים נקלט בגומא שנקראת "עוקה".²⁶⁷ המים שהופרדו מן השמן נקראו "מוחל": "הם המים השחורים המתמצין מן הזיתים".²⁶⁸ בדרך כלל השתמשו בשמן למאכל, אך גם לצרכים אחרים. בשמן הזית הספיגו בשמים שונים, והוא השמן שנקרא "שמן ערב".²⁶⁹ את שמן האנפקינון תיאר הרמב"ם כך: "הוא השמן שקורין אותו הרופאים 'זית אלאנפאק' והוא הנסחט מן זיתי הבוסר, והוא מר

263. פהמ"ש מעשרות א, ז.

264. פהמ"ש בבא בתרא ד, ה. העיר לי ד"ר איתן איילון: "לגבי גלגל העץ שהרמב"ם משווה אותו לכישור: ייתכן באמת שזו כננת, הידועה למשל מבתי בד בצפון אפריקה בתקופה הרומית-ביזנטית. אבל יש עוד אפשרות: באירופה של ימי הביניים היו מכבשי קורה ובורג (עם משקולת אבן בתחתית הבורג), שבהם הורדה הקורה על העקלים בעזרת אום בעלת 4 ידיעות בולטות, שנעה על הבורג, מעל למקום החיבור של הקורה אליו. אם ההשוואה היא לפלך (ויש פלכים דמויי צלב בעלי 4 זרועות), הרי שאני מעדיף השוואה למתקן שבו הזרועות אופקיות כמו בפלך ולא למתקן כמו כננת, שבו הזרועות אנכיות והתנועה בעצם ניצבת לזו שמבצע פלך".

265. פהמ"ש שבת יז, ג.

266. פהמ"ש שבת ג, א; מעשרות ה, ד.

267. פהמ"ש מעשרות א, ז.

268. פהמ"ש מקוות ז, ג.

269. פהמ"ש דמאי א, ג.

בטעמו".²⁷⁰ אין ספק שהכיר שמן זה בזמן הכשרתו הרפואית. במקום אחר הוא כותב שזהו שמן ידוע למדי בימיו במצרים.²⁷¹

חֲזִזְרִי

עץ מיספלוס ופרי

במשנה נאמר: "התפוח והחֲזִזְרִי... אף על פי שדומין זה לזה, כלאים זה בזה".²⁷² הרמב"ם מבאר שהחזר הוא "אלעזראן (عيزران)".²⁷³ הכוונה היא כנראה לעץ המיספלוס (*Mespilus germanica*),²⁷⁴ שיח או עץ קטן ממשפחת הוורדניים שגדל בר בדרום מזרח אירופה, באזורים חמים ויבשים. בעל פירות קטנים שלאחר הסרת קליפתם הקשה אפשר להכין מהם מחית או ריבה בעלות מרקם וטעם של תפוחים. העץ טופח בעבר כעץ פרי, והיה אהוד בעולם היווני והרומי. פירות רבים מעץ זה נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בקיסריה (מן המאה הרביעית לסה"נ).²⁷⁵ יש דיווחים מסוף המאה התשע עשרה על גידולו באזור בית ג'אלה ושכם.²⁷⁶

270. פהמ"ש מנחות ח, ג.

271. רמב"ם, ביאור, מס' 131. להרחבה על שמן זה בהקשר לארץ ישראל במקורות חז"ל ובימי הביניים, ראו: עמר, גידולי ארץ, עמ' 148-150.

272. כלאים א, ד.

273. פהמ"ש שם.

274. עיסא, עמ' 151. נקרא באנגלית: Medlar. ואמנם עיזראן הוא גם שם נרדף לעוזר (שם, עמ' 59), אך הרמב"ם כבר זיהה אותו באותה משנה עם ה"עוזרין".

275. J. Ramsay, "Trade or Trash: an examination of the archaeobotanical remains from the Byzantine harbour at Caesarea Maritima, Israel", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 39 (2010), pp. 376-382.

276. G. E. Post & J.E.Dinsmore, *Flora of Syria, Palestine and Sinai*, I, Beirut 1932, p. 456.

חוֹתִים°

לפי הרמב"ם, חוֹתִים הם לשון רבים של "חוח", וכן ביאר את ה"דרדרים" והוסיף: "והם מיני קוצים".²⁷⁷ כלומר, לדעתו המשנה אינה מתכוונת לשם צמח מסוים, אלא לצמחי בר קוצניים שנאכלים בצעירותם.²⁷⁸

חֲזָרִת°

חסת ראש

החזרת נזכרת במשנה בדיני כלאיים ובין מיני הירק שבאכילתם אפשר לצאת ידי חובת אכילת מרור בפסח. הרמב"ם ביאר שהיא ה"כ'ס" (خس),²⁷⁹ כלומר חֲסָה תְּרַבּוּתִית (*Lactuca sativa*). הוא מבהיר שהמילה "חזרין" (או ה"חזרים") שנזכרת בכמה מקומות במשנה היא למעשה החזרת (כ'ס).²⁸⁰ לדעתו, ההסבר לאיסור ההנאה מזריעת

החזרת מתחת לעץ אשרה הוא משום "שמזיק לה ריבוי המים היורד מן השמים".²⁸¹ ויש מסבירים שבתנאי לחות גבוהה באוויר, תוקפים את החסה פטריות רבות.²⁸²

החסה היא ירק חד-שנתי שמפתח שושנת עלים צפופה שאפשר לאוכלה. לצמח מוהל חלבי ברקמותיו (מכאן שם הסוג *Lactuca*). כשהצמח נמצא בשלב ההפרגה, העלים נעשים קטנים ומרים.

277. פהמ"ש שביעית ז, א.

278. על הזיהויים השונים למונח חוח-חוֹתִים, ראו: עמר, מקרא, עמ' 221.

279. פהמ"ש כלאים א, ב; פסחים ב, ו.

280. פהמ"ש עבודה זרה ג, ח ("חזרין"); עקצים א, ב; שם ב, ז. וב"משנה תורה" הזכיר "מים שלחזרין" (הלכות מכירה יח, ג). מקורו של מונח זה בתלמוד הבבלי: "אין מפרכסין לא את האדם... אין משרבטין את הבהמה... הכא תרגימו: מיא דחזורא" (בבא מציעא ס ע"ב). עם זאת, לא ברור כיצד פירש אותו הרמב"ם: האם כ"מי סובין" (רש"י והערוך) או כ"שרף חלבי של החסה" (ראה: תנחום הירושלמי, ערך שרבט).

281. פהמ"ש עבודה זרה ג, ח.

282. שם, במהדורת ד' פיקסלר, עמ' קח.

חזרת גלים²⁸³

חזרת הגלים נזכרת במשנה עם החזרת בתור שני מינים שאינם כלאיים זה בזה. הרמב"ם ביאר שחזרת הגלים היא "אלכ'ס אלג'בלי" (الخس الجبلي), כלומר, ה"חסה ההררית".²⁸⁵ לא ברור לאיזה מין חסה התכוון, ואפשר שמדובר בתרגום אפשרי למילה "גלים", וסביר יותר שכך הוא מכנה את המונח "בר".²⁸⁴

מאחר שמשנתנו עוסקת בדיני כלאיים, יש אפשרות סבירה לזהות את חזרת הגלים עם הצמח שנקרא בימינו "חסת המצפן" (*Lactuca serriola*=*L. scariola*), וממנה כנראה בויתה החסה התרבותית (*Lactuca sativa*). תכולת הכרומוזומים בשתייהן זהה ($2n=18$), וההכלאות ביניהן פוריות. ההוראה המקורית של השם "חזרת" מיוחסת לחזרת הבר, כנראה בשל הזיפים הנוקשים שמכסים את הגבעול, את העורק המרכזי של העלה בצדו התחתון ואת שולי עליו, זיפים שדמו לזיפי חזיר הבר.²⁸⁵ או לזיפי מסור, ומכאן שמו המדעי. הצמח גדל כעשב רע בצדי דרכים, גלי אבנים וחורבות. הצמח מפתח בחורף שושנת עלים, ובסוף האביב מתרומם עמוד תפרחת זקוף שנושא עלים גזורים. עלי הצמח מופנים לכיוון צפון או דרום (לפי נטיית השמש), ומכאן שמו העברי בימינו: חסת המצפן. ברקמות הצמח יש מיץ חלבי. עלי הצמח נאכלים (בעיקר עלי החורף הצעירים) וטעמם מר.

כאמור, כך אפשר לזהות את "חזרת הגלים", אך לא ברור מה היחס בין צמח זה ל"חסת הבר" (כ"ס ברי), שאותה זיהה הרמב"ם עם ה"מרור" שבמשנה.²⁸⁶

חטים²⁸⁷

החיטה נזכרת בדרך כלל בלשון רבים – חטים²⁸⁷ – והרמב"ם נוהג לקרוא לה "קמח" (قمح).²⁸⁸ זיהויה של החיטה עם הסוג *Triticum* אינו מוטל בספק. אלו מיני חיטה בעלי

283. פהמ"ש כלאים א, ב.

284. פירוש זה עולה מן המקבילות השונות בדברי הרמב"ם. למשל, את "כסבר השדה" ביאר "אלפחצי" (פהמ"ש כלאים א, ב), כלומר בר, ואילו בהלכות כלאים (ג, ג) ביאר "כסבר הרים".

285. ראו עמר, מרורים, עמ' 17.

286. פהמ"ש פסחים ב, ו. ולהרחבה ראו: עמר, מרורים, עמ' 40-42; שם, עמ' 51-52.

287. לפעמים האות טי"ת אינה דגושה, ראו: פהמ"ש תרומות ב, ו.

288. פהמ"ש פאה א, ד; ב, ה; כלאים ב, ז ועוד. ובכמה מקומות במהדורא קמא כתב הרמב"ם "זרע" ואחר כך תיקן ל"קמח", מונח מדויק יותר.

חיטה קשה (מימין) וחיטה רכה (משמאל)

גרגירים חופשיים, בדרך כלל חיטה קשה (חיטת הדורום, *Triticum durum*), מין החיטה השכיח ביותר בעת העתיקה, אך גם חיטה רכה (חיטת הלחם, *Triticum aestivum*). לכל אחד ממיני חטה אלו יש כמה זנים, ונראה שלכך התכוון הרמב"ם כשביאר את המשנה: "הזורע את שדהו שני מיני חטים" – "פירוש מין 'נוע' (=זן). ושני מיני חטים – שני זני חטה, לפי שיש שגרגריו גדולים ויש קטנים, ויש צהוב, ויש אדום, וכל הענין ברור".²⁸⁹

ממאות אזכורי החטים בפירוש המשנה נזכיר רק שתי דוגמאות שהרמב"ם הביא על סמך המציאות בימיו. בנוגע לשכר המדי הזכיר את השכר שנעשה

מחטים ומשעורים: "כמו ה'מזר' שעושים במצרים היום".²⁹⁰ את המונח "מְלוּגְמָה"⁰ הסביר כנראה מתוך ניסיונו בתור רופא: "ומלוגמא – מלה מורכבת מלוא לוגמא, ולוגמא שם כל צד מצדדי הפה, ר"ל לעיסת אוכל, לפי שדרך ללעוס לעיסה אחת חטים או תאנים או זולתם ושמים על הנפחיות והפצעים (אלאוראם ואלאנבאת) שבגוף".²⁹¹

חֲלִיצִין

הרמב"ם כותב במפורש שאינו יודע לזהות צמח זה: "לא ברור".²⁹²

חֲלוּגְלוּגוֹת

את החלוגלוגות מבאר הרמב"ם כך: "מין מה'רג'לה' (رجلة) שעליו גדולים וגבעולו ארוך והוא 'אלבקלא אלחמקא' (بقلة حمقاً)".²⁹³ גם ה"רְגִילָה" שבמשנה מזוהה עם אותו

289. פהמ"ש פאה ב, ה.

290. פהמ"ש פסחים ג, א.

291. פהמ"ש שביעית ח, א. השימוש בפגין נזכר בירושלמי, שם ד ז, לה ע"ב. למעשה, מקור השם הוא מיוונית, ופירושו רטייה שעשויה מעיסה דביקה ורכה שמונחת על הפצע. יש מרשמים שונים לחלוגמא, לפי המרכיבים הרפואיים שמהם הייתה עשויה ולפי השימוש הרפואי.

292. פהמ"ש שביעית ז, ב.

רגלת הגינה

צמח,²⁹⁴ ולמעשה, אלו שמות נרדפים לאותו צמח. הרמב"ם מציין שלרגילה "רירית מרובה",²⁹⁵ והוא מירקות השדה, שמפורסמים וידועים למאכל אדם כשאר ירקות הגינה.²⁹⁶

בתלמוד מסופר שחכמים למדו מאמתו הבקיאיה בעברית של רבי יהודה הנשיא, ששם צמח החלגלוגות הוא "פרפחניה".²⁹⁷ מסתבר שגם בימי הרמב"ם צמח הרגילה ממין הבר עדיין נקרא "פרפחין" בפיהם של אנשי ארץ ישראל וסוריה (אלשאים).²⁹⁸ צמח הרגילה (רג'לה) מזוהה בלא ספק עם רגלת הגינה (*Portulaca oleracea*). צמח בר חד-שנתי הנפוץ בבתי גידול

שמושקים בחודשי הקיץ החמים, כמו גינות ושדות שלחין. בימי הביניים הוא נכלל גם בין גידולי החקלאות בארץ ישראל.²⁹⁹ גבעולי הצמח והעלים בשרניים ("רירית מרובה") ונאכלים. אפשר לדייק מדברי הרמב"ם שהחלגלוגות הן הזן התרבותי (*P. oleracea* var. *sativa*), בעל העלים הגדולים, ואילו בדרך כלל הרגילה שבמשנה היא צמח הבר בעל העלים הצרים יותר.

תלמית³⁰⁰

בתור דוגמא לכלאיים של ירק בירק, מובאת במשנה הדוגמא הזאת: "אין נותנין זרע דלעת לתוך החלמית שתהא משמרתו מפני שהוא ירק בירק".³⁰⁰ לפי הרמב"ם, הדלעת היא 'דלאע' (دلاء),³⁰¹ האבטיח הירוק (*Citrullus lanatus*).³⁰² עם זאת, בנוגע

293. פהמ"ש שביעית ט, א.

294. פהמ"ש שביעית ז, א.

295. פהמ"ש שביעית ט, ה.

296. פהמ"ש עקצים ג, ב.

297. ירושלמי, שביעית ט א, לח ע"ג; בבלי, ראש השנה כו ע"ב; שם, מגילה יח ע"א.

298. רמב"ם, ביאור, מס' 59.

299. ראז עמר, גידולי ארץ, עמ' 295.

300. כלאים א, ח. מנוקד גם תלמית.

301. כלאים ז, א; מעשרות א, ד; תרומות ח, ו.

302. רמב"ם, ביאור, מס' 98.

חטמית רפואית

לחלמית כתב: "מין ירק לא ידענו פירושו. ויש אומרים שהוא אלכ'טמיה (خطمية)".³⁰³ הפירוש השני מובא באוטוגרף כתוספת מאוחרת, והוא מובא כבר בפירוש רב שרירא גאון.³⁰⁴ הרמב"ם מזכיר את צמח ה"ח'טמי" (خطمي) ועוד שמות בחיבורו על ביאור שמות הרפואות, וממנו עולה שמדובר במין צמח ה"מלבה" (*Malva*),³⁰⁵ כנראה חטמית תרבותית (*Alcea rosea=Althaea rosea*).³⁰⁶ זהו צמח דו-שנתי בעל גבעול ישר שגובהו 2-3 מ', ושימש צמח נוי. עם צמחים דומים ממשפחת החלמתיים (*Malvaceae*) זיהו את החלמית גם פרשנים נוספים.³⁰⁷ עצם העובדה שהרמב"ם לא מחק את הפירוש הראשון והוסיף את הפירוש השני בשם "יש אומרים", רומזת שהוא לא היה בטוח בזיהוי זה.³⁰⁸ ה"כ'טמי" נזכר אצל הרמב"ם גם בין הצמחים שעובדי עבודה זרה ייחסו לו כוחות מגיים.³⁰⁹

חלף

במשנה נזכרת מחצלת של "חלף", והרמב"ם מבאר: "שטיח של אלחלפא (حلف)".³¹⁰ ייתכן שזה ה"מגג" המתורגם "חלף" (حلف),³¹¹ והרמב"ם מזכיר אותו בהקשר לכלים ולמלאכות שהשתמשו בסיביו.³¹² באחד המקומות הוא מבאר את ה"קלתות", כמין קעריות שנעשות מצמח זה, על פי המציאות שהכיר בצפון אפריקה: "והן ידועות אצלנו במערב בשם 'אלסנאג'".³¹³

303. פהמ"ש כלאים א, ח.

304. אסף, עמ' 175.

305. רמב"ם, ביאור, מס' 390.

306. ואולי זו חטמית רפואית (*Althaea officinalis*).

307. הערוך, ערך חלם; פירוש ר' עובדיה מברטנורא לכלאים א, ח.

308. להסתייגויות מזיהוי זה, ראו בהערותיו של הרב קאפח לפהמ"ש כלאים א, ח.

309. מורה הנבוכים, ג, כט.

310. פהמ"ש כלים יז, יז.

311. פהמ"ש פרה ג, ט: "חבל של מגג".

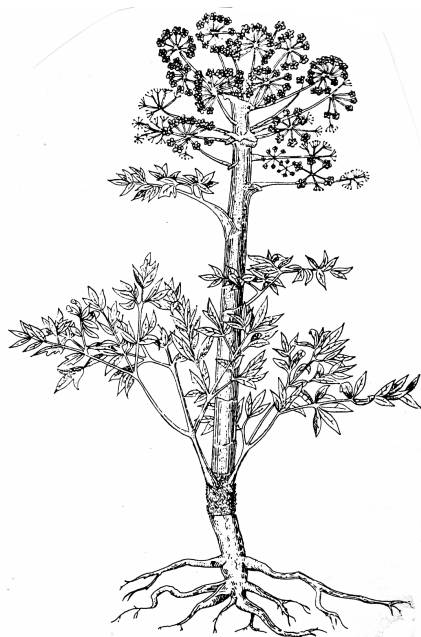
312. פהמ"ש כלים טו ג; שם טז, ב; שם טז, ה; עקצים ב, ו, ועוד.

313. פהמ"ש כלים טז, ג.

הרמב"ם מביא את החלף בתור דוגמא לצמח שמכנים ממנו סלים לביכורים.³¹⁴

בשם "חלפא" מכונים כמה צמחים ממשפחת הגמאיים והדגניים שטו מסיביהם חוטים לחבלים ולאריגים פשוטים, והתקינו מענפיהם מוצרים קלועים, כלים ומחצלות. הראיה שמדובר בשם קיבוצי היא, שהרמב"ם מציין שחבל של "מגג" נעשה מ"מין ממיני החלפא".³¹⁵ אחד ממיני החלף הוא הצמח שמכונה בימינו חילף החולות (*Desmostachya (=Eragrostis) bipinnata = love grass*).

חלתית

כלך החלתית

החלתית נזכרת כמה פעמים במשנה, והרמב"ם מזהה אותה בשם הערבי "חלתית" (حلتيت).³¹⁶ עם זאת, במשנה מובאת החלתית בכפיפה אחת עם סממנים נוספים שלדעת הרמב"ם הם חלקים שונים של אותו צמח: "התיה והחלתית והאילום – וחלתית הוא 'אלחלתית', והתייה – יש אומרים שרשי החלתית, והאילום – 'אלאנג'דאן' והוא שורש של אחד ממיני החלתית שאינו מאכל אדם, אבל משתמשין בו מעט באוכל כדרך שמערבין 'בורק' או פיגם".³¹⁷ ביאור דומה הוא מבאר בנוגע ל"התיה והחלתית" שנזכרים במשנה עם מיני בשמים ותבלינים שונים, ומוסיף:

314. הלכות ביכורים ג ז-ח.

315. פהמ"ש פרה ג, ח.

316. פהמ"ש שבת כ, ג ועוד.

317. פהמ"ש טבול יום א, ה. "בֶּרֶק" (برق) הוא הנתר הטבעי (נטרון, סודה).

"והרבה מתבלין את האוכלין בארצות הקרות בתיה ופיגם וחלתית, על אף שאין ריחן נעים, ודי בכך שהרופאים מזכירין אותן בספרי המזונות".³¹⁸ הרמב"ם מזכיר שוב את החלתית ואת שמותיה בחיבורו הרפואי שנכתב בערוב ימיו, ודומה ששם מובא הסבר יותר מעודכן. לדבריו, ה"אנג'ד'אן" (انجذان) הוא עלה הצמח, ולא השורש שנזכר בשמות אחרים.³¹⁹ לפי זה אפשר שהוא "עלה שלחלתית" שנזכר במשנה.³²⁰

החלתית מזוהה בלא ספק עם כלך החלתית (*Ferula asa-foetida*), צמח שגדל בפרס. כשארמרים סתם חלתית מתכוונים לגושי השרף שמפיקים מן הצמח עד היום; צבעם חום, טעמם חריף וריחם עז. "קורט שלחלתית" שנזכר במשנה הוא כנראה חתיכה משרף הצמח שבמגע עם שומן בהמה מתמעטת חריפותו.³²¹ בכמות קטנה השתמשו בו לתבלין ולרפואת אדם ובהמה.³²² בעולם הרפואה הקדום נחשב טבע החלתית חם ויבש.³²³ וכדי לאזן את מזג גופו של האדם, הרמב"ם ממליץ לאכול ממנו מעט בימי הגשמים.³²⁴ בנוגע לשיקוי רפואי שנעשה מחלתית, לכתחילה אין להשרותו בשבת ביין כדרך שמורגלים לעשותו, ובדיעבד ניתן להתקינו בדרך אחרת.³²⁵ מכל מקום, הוא פסק להלכה שמותר בשבת לשקות שיקוי זה "במקומות שנהגו הבריאיים לשתות החלתית".³²⁶

חֶמֶס

החמס נזכר במשנה בין בשמים ותבלינים שונים,³²⁷ והרמב"ם מזוהה אותו עם "דאך ציני" (دار صيني), כלומר, קַנְמוֹן צִילֹנִי (*Cinnamomum zeylanicum*).³²⁸ עץ ירוק-עד ממוצא טרופי. בקליפת העץ יש חומרים ארומטיים, ומשתמשים בה לתבלין, לבושם ולרפואה.

318. פהמ"ש עקצים ג, ה.

319. רמב"ם, ביאור, מס' 18; שם, מס' 223.

320. עבודה זרה ב, ז.

321. פהמ"ש עבודה זרה ב, ו.

322. והר"י קאפח כתב שבימיו נהגו ליתנו בתערובת סממני מרפא שנותנים לבעלי חיים שנצטננו, ובייחוד לחמורים; ראו מחברת הצמחים, עמ' 45, הערה 50.

323. רמב"ם, פרקי משה, עמ' 261.

324. הלכות דעות ד, ח.

325. הלכות שבת כב, ז.

326. הלכות שבת כא, כב.

327. השו"ה הלכות מכירה יד, ב: "העיקרין כגון החמס והקושט והלבונה".

328. פהמ"ש עקצים ג, ה; רמב"ם, ביאור, מס' 95.

קינמון צילוני

מין קינמון זה יובא מסין, אך בימיו של הרמב"ם היו במצרים שהחליפו אותו עם קינמון הכסיה (*C. cassia*), שנקרא בערבית "קרפה" (قرفة).³²⁹ אחד משמותיו הנרדפים של עץ הקינמון בערבית הוא "קשר סליכ'ה", והרמב"ם מזהה אותו עם הקלופה, מסממני הקטורת שבמקדש.³³⁰

חֶצֶב

החצב נזכר בין הדברים שאסור למכור לגויים

משום החשש שיעבדו בהם עבודה זרה. הרמב"ם ביאר שזהו "קצב אלספר" (قصب السكر), כלומר קנה סוכר (*Saccharum officinarum*).³³¹ זהו צמח עשבוני רב-שנתי. בעל קנה גבוה מורכב מפרקים שמכילים מוהל מתוק. אפשר לכרסם ולמצוץ את הקנים החתוכים. בתעשיית הסוכר ממצים מן הקנים את נוזל הסוכר במתקני ריסוק וסחיטה, ואחר כך מבשלים ומזקקים אותו עד שמתקבל סוכר גבישי ו"דבש סוכרי" (מולסה).³³²

הרמב"ם הכיר היטב את תהליך הפקת הסוכר, והוא מתאר אותו בדיני ברכות: "הקנים המתוקים שסוחטין אותן ומבשלים מימיהן עד שיקפה וידמה למלח, כל הגאונים אמרו שמברכין עליו בורא פרי האדמה. ומקצתם אמרו בורא פרי העץ. וכן אמרו שהמוצץ אותן קנים מברך בורא פרי האדמה. ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל, שלא יהיה דבש אלו הקנים שנשתנה על ידי האור גדול מדבש תמרים שלא נשתנה ומברכין עליו שהכל".³³³

נראה שזיהוי החצב שנזכר במשנה נלמד מן התלמוד הבבלי: "חצב – קשבא",³³⁴ ונראה ש"קשבא" היא "קצבה", כלומר – הקנה. גם הדמיון בין המילים "חצב" ו"קצב" תרם

329. רמב"ם, ביאור, מס' 95. תבלין זה נזכר בפהמ"ש שבת ט, ה.

330. פהמ"ש כרתות א, א; הלכות כלי המקדש ב, ד.

331. פהמ"ש עבודה זרה א, ה. השווה הערוך, ערך חצב.

332. הסוכר הגבישי, הקשה, נקרא בפני הרופאים "טברוד", ובמצרים בימי הרמב"ם נקרא "סכר אלנבאת"; ראו רמב"ם, ביאור, מס' 289.

333. הלכות ברכות ח, ה.

334. בבלי, עבודה זרה יד ע"ב.

קנה סוכר

לכך. הקרבת דבש על המזבח נאסרה,³³⁵ והרמב"ם סובר שהוא הדין בהקרבת כל דבר מתיקה, לרבות סוכר; לדעתו, האיסור נובע מן ההתנגדות למנהגם של עובדי עבודה זרה.³³⁶ מכל מקום, זיהוי הקצב של המשנה עם קנה הסוכר אינו תואם להנחה שגידול חקלאי זה לא היה ידוע במזרח הקרוב בתקופת המשנה והתלמוד, ושהוא הופץ רק בימי הביניים, אף על פי שהחשבת הסוכר בתור מוצר מתיקה יקר הייתה כנראה מוגבלת.³³⁷ ולדעת הרמב"ם, הקצוב הוא צמח אחר (ראו בערכו).

קצוב³³⁸

באיסור כלאיים נאסרה הרכבת אילן בירק. בתור דוגמא לכך מביאה המשנה: "אין נוטעין יחור של תאנה בתוך החצוב שיהא מקירו".³³⁸ הרמב"ם אינו מזהה את החצוב זיהוי מסוים, אלא מתאר אותו לפי התלמוד בבלי:³³⁹ "צמח ששורשיו יורדים בארץ באופן ישר ואינם נוטים לכאן ולא לכאן, ובו תיחם יהושע חלקי השבטים".³⁴⁰ כיום החוקרים נוטים לזהות את הצמח עם קצב מצוי (*Urginea maritime*), צמח בעל בצל גדול, ואכן הרכבה בינו ובין תאנה נזכרת בספרי הטבע של הקדמונים מתקופת המשנה.³⁴¹ הרמב"ם הכיר צמח זה והזכירו בחיבורו הרפואי,³⁴² אך זיהוי זה אינו יכול להתאים לשיטת הרמב"ם, משום שלדעתו הקצוב שבמשנה צריך להיות בעל מזג קר, והוא אמור לאזן את מזג פרי התאנה, שטבעו נחשב חם,³⁴³ וזה לשונו: "שיהא מקירו – כדי שיקרר אותו ויאזן מזג פריו לפי שהוא חם". לעומת זאת

335. ויקרא ב, יא. רש"י ואבן עזרא שם.

336. מורה הנבוכים, ג, מו. ראו פירושו של הר"י קאפח להלכות שבת כט, יד, הערה לח.

337. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 300-303.

338. משנה, כלאים א, ח.

339. בבא בתרא נו ע"א; ביצה כה ע"ב.

340. פהמ"ש כלאים א, ח.

341. פליניוס 87 XVII.

342. רמב"ם, ביאור, מס' 60.

343. ראו פהמ"ש כלאים א, ח.

הצמח שמכונה בימינו "קֶצֶב" נחשב גם הוא על פי תורת הלחיות והמזגים הקדומה בעל מזג חם.³⁴⁴ לפי תפיסה זו, זיהויו של רס"ג שהחצב שבמשנה הוא הדלעת³⁴⁵ עשוי להתאים לביאורו של הרמב"ם, שכן טבעה קר.³⁴⁶

במשנת הרמב"ם קֶצֶב וקֶצֶב (ראו בערכו) מתפרשים כשני צמחים שונים, אך אפשר שה"חצב" שנזכר בתלמוד בתור מאכל לצבאים³⁴⁷ זהה לחצוב.³⁴⁸

קֶצֶר

לפי הרמב"ם, "חצירי גבע" הם "כראת'" (كرات) ממקום פלוני, והוא מוסיף שתרגום "חציר" (במדבר יא, ה) הוא "כרתי".³⁴⁹ זהו שום הפֶּרֶשׁ (*Allium porrum*), ויש לו זנים אחדים. הוא נזכר כמה פעמים במשנה בשם פְּרִישִׁין (ראו בערכו). הרמב"ם מזכיר אותו ואת הבצלים והשומים³⁵⁰ בין מאכלים שאין להרבות באכילתם.³⁵¹

חֶרְדֵּל וְחֶרְדֵּל מְצָרִי

בדרך כלל זיהה הרמב"ם את החרדל בשם "אלכ'רדל" (خردل).³⁵² הוא מזוהה עם צמחים דומים ממשפחת המצליבים, המכונים בימינו חֶרְדֵּל לָבָן (*Sinapis alba*), ובעיקר עם הצמח פְּרוּב שְׁחֹר (*Brassica nigra*), שבימי קדם הפיקו מזרעיו הכהים ממרח חריף והשתמשו בו לתיבול.

ייתכן שלשני מינים אלו התכוונה המשנה, כשאמרה שמבחינת ההלכה "חרדל וחרדל מצרי... אינם כלאים זה בזה".³⁵³ ודומה שהרמב"ם אינו מזהה שם זיהוי מסוים, אלא מבאר ביאור מילולי: הראשון החרדל ה"מקומי" (אלבלדי) והשני "המצרי"

344. ראו צרי הגוף, עמ' 153.

345. אלוני, עמ' 194: "קרע" הוא קרא מצוי (*Lagenaria vulgaris=L. siceraria*). ולפי הרמב"ם אין זו ה"דלעת" במשנה, שנזכרת בהמשך משנתנו.

346. רמב"ם, פרקי משה, עמ' 260; צרי הגוף, עמ' 142.

347. בבלי, שבת קכח ע"א; הלכות שבת כו, טז.

348. ראו תנחום הירושלמי, ערך חצב.

349. פהמ"ש כלים יז, ה.

350. הלכות תרומות טו, ט.

351. הלכות דעות ד, ט. הזרעים שלהם (זרעוני גנה) אינם מאכל אדם; ראו הלכות כלאים א, ח.

352. למשל פהמ"ש כלאים ב, ח-ט.

353. משנה, כלאים א, ב.

חרדל לבן

חרוב מצוי

© האקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים, האזור מתוך: Flora
Palaestina, II, pl. 45.

(אלמצרי).³⁵⁴ החרדל נחשב תבלין חם בטבעו, ומומלץ לאכול ממנו מעט בימות החורף הקרים.³⁵⁵

את החרדל נהגו לגדל בחלקות קטנות, בערוגות, ולא בשדות גדולים כפי שנהגו לגדל חיטים ושעורים.³⁵⁶ "תמרות" חרדל הם פרחי (נואר) החרדל,³⁵⁷ פרחים שאפשר לאוכלם, וטעמם מעט חריף. את גידול החרדל יש להרחיק מכוורת הדבורים, והרמב"ם מסביר את הטעם לכך: הדבורים עשויות לקחת צוף מפרחי החרדל, והוא עלול להקנות לדבש חריפות יתרה ולגרום הפסד. לדעתו, גם בעל חלקת החרדל עלול להינזק, משום שהדבורים אוכלים את עלי הצמח.³⁵⁸ אכן, בימינו ידוע שטעמו של דבש דבורים ואיכותו נקבעים לפי מין הפרחים שמהם הדבורים נוטלות צוף, וכן ידוע שהדבורים אינן מזיקות לצמח, אלא תורמות להאבקתו ולפוריותו.

חרוב

החרוב נזכר פעמים רבות במשנה, לרוב בלשון רבים (חרובין). הוא מזוהה בוודאות עם ה"כ'רוב" (חרוב),³⁵⁹ הוא עץ החרוב (*Ceratonia siliqua*).³⁶⁰ עץ גדול, דו-ביתי, בעל פרי בצורת תרמיל. הוא טופח בתרבות בשל ציפתו המתוקה, וזן הבר שלו שימש בעיקר מאכל לבעלי חיים.

354. פהמ"ש שם.

355. הלכות דעות ד, ח.

356. פהמ"ש פאה ג, ב; כלאים ב, ט. לעומת זאת, בהלכות כלאים א, ט, כתב שדרך החרדל להיזרע בשדות.

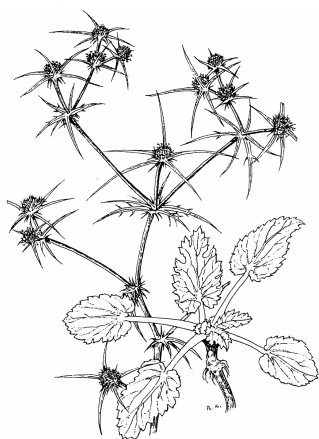
357. פהמ"ש מעשרות ד, ו.

358. פהמ"ש בבא בתרא ב, י; הלכות שכנים י, ה.

359. למשל, פהמ"ש פאה א, ה; תרומות יא, ה; מעשרות ג, ד.

360. למעט המשנה שמזכירה את "פול המצרי והחרוב אינן כלאים זה בזה"; ראו פהמ"ש כלאים א, ב.

לחרוב מערכת שורשים ענפה שעשויה להזיק, ולכן יש להרחיק את נטיעתו מבור המים חמישים אמה.³⁶¹ פירות החרוב חייבים בפאה מזמן שמתחילות להופיע נקודות שחורות על התרמילים הצעירים הירוקים.³⁶² נהגו לכבוש את פירות החרובים ביין כדי להעניק להם טעם.³⁶³ פירות החרובים הבשלים נאכלו,³⁶⁴ אך לדעת הרמב"ם "אינן חייבין במעשרות אלא מדבריהם לפי שאינן מאכל רוב אדם".³⁶⁵ מבחינה רפואית הוא סבר שהם אינם בריאים לגוף האדם והם "רעים לעולם".³⁶⁶ ב"משנה תורה" הרמב"ם מבחין בין זני החרובים: בין הפירות הראויים לאכילה ובין "חרובי צלמונה", שאינם ראויים למאכל רוב בני אדם.³⁶⁷

חרובינה מכחילה
© האקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים, האיור מתוך: Flora
Palaestina, II, pl. 558.

חרוב

ראו: פול החרוב

חרובינה°

החרובינה היא אחת ממיני הירק שבהם יוצאים ידי חובת אכילת מרור בפסח. הרמב"ם מבאר שהיא הקרצ'ונה (قرصنة).³⁶⁸ בשם הערבי הזה מזהים עד היום צמחי בר מן הסוג שנקרא בעברית "חרובינה" (*Eryngium*). לצמח הצעיר שושנת עלים רכים ואכילים שטעמם מריר. בשלב הבוגר הצמח משנה את צורתו לחלוטין, והוא נושא עמוד

361. פהמ"ש בבא בתרא ב, יא.

362. פהמ"ש מעשרות א, ג.

363. פהמ"ש שביעית ז, ז.

364. ראו למשל הלכות שבת יח, ו.

365. הלכות מעשר א, ט.

366. הלכות דעות ד, יא.

367. הלכות מעשר שני א, ג, בעקבות הירושלמי, מעשרות א, א, מח ע"ג. יש הסבורים שאלו חרובים שגדלו באזור היישוב צלמון שבגליל התחתון, אך יש גם זיהויים אחרים ל"חרובי צלמונה"; ראו ע' ליבנר, "חרובי שקמה, חרובי צלמונה וחרובי גדורה: בין גאוגרפיה לבוטניקה", קתדרה, 109 (תשס"ד), עמ' 183-184.

368. פהמ"ש פסחים ב, ו.

תפוחת בעל עלים קטנים וקוצניים. מין הבר השכיח באזור הים התיכון בארץ הוא תרופה מִכְחִילָה (*E. creticum*); במהלך הקיץ הצמח מקבל גוון סגול-כחול. צמח זה היה ידוע בקרב אומות העולם בימי הביניים בתור מאכל של יהודים.³⁶⁹

חריץ

במשנה נאמר ש"אין סומכין לשדה התבואה חרדל וחריץ, אבל סומכין לשדה ירקות חרדל וחריץ".³⁷⁰

הרמב"ם מבאר שהחריץ הוא "אלעצפר (عصفور), כך פירשו התלמוד".³⁷¹ נראה שהרמב"ם מתכוון לביאור הירושלמי: "מהו חריץ? מוריקא".³⁷² ובחיבור על שמות הרפואות כתב שצמח ה"עצפר" נקרא בערבית "מריק" (= בארמית: מוריקא), ולזרע קוראים קרטם (قرطم).³⁷³ את זרעי החריץ (חב אלקרטם) זיהה עם ה"קורטמי" שנזכר בתלמוד,³⁷⁴ אחד ממרכיבי משקה "זיתוס המצרי", משקה שנחשב חמץ בפסח.³⁷⁵ הכוונה היא בלא ספק לצמח קרטם הצבעים (*Carthamus tinctorius*), צמח חד-שנתי ממשפחת המורכבים, בעל תפוחת אדומה-כתומה, המשמשת לצביעת טקסטילים ומאכלים ומעניקה גוון צהוב (תחליף זול לכרכום-זעפראן). זרעוני הקרטם הלבנים נאכלים ומפיקים מהם שמן למאכל.³⁷⁶

הרמב"ם מטעים את דברי המשנה באומרו שהחרדל והחריץ מזיקים לתבואה אך לא לגידול ירקות.³⁷⁷ עם זאת, ב"משנה תורה" חזר בו וכתב שאין החרדל והחריץ מזיקים

369. ראו בהרחבה: עמר, מרורים, עמ' 37.

370. כלאים ב, ח.

371. פהמ"ש שם.

372. ירושלמי, כלאים ב ח, כח ע"א.

373. רמב"ם, ביאור, מס' 300.

374. בבלי, פסחים מא ע"א; שם, שבת קי ע"א.

375. פהמ"ש פסחים ג, א. זְתוּס הַמִּצְרִי - מקור השם ביוונית (*zuthos*), וממנה הושאל ללטינית (*zythum*). למשקה סגולות בריאותיות (דיוסקורידס II 109), ומותר לשתותו בשבת משום שגם דרך הבריאים לשתותו "בכל מקום" (הלכות שבת כא, כב).

376. על מקומו החשוב של הקרטם בהרגלי התזונה והרפואה האתיופיים בימינו, ראו לדוגמא: ד' דנינו וד' עמר, אתיופיה בישראל: רפואה ותרופות מסורתיות של קהילת יוצאי אתיופיה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 256-257.

377. פהמ"ש כלאים ב, ח.

לתבואה, והטעם לאיסור הוא "מפני שהעם זורעים מאלו תלם אחד",³⁷⁸ שכן הדבר נאסר מלבד "תלם של פשתן".³⁷⁹

קרטם הצבעים (חריע)

לדעת הרמב"ם, "חלות חריע" – "גלולות ('קרץ') ה'קרטם' והוא שמוציאין את אמצעיתו ושוחקין אותו ועושין ממנו גלולות ומשתמשין בהן בתבשילין, והירושלמי פירש לנו כי חריע הוא ה'קרטם'.³⁸⁰ במילים אחרות, הכוונה לפרחים שמוציאים מקרקפת הצמח, ולאחר ששוחקים אותם מכינים מהם גלולות המשמשות לצביעת התבשילים. החריע נחשב סממן צביעה או תבלין "שאינו לאכילת גופן",³⁸¹ והוא פטור מפאה וממעשרות.³⁸² בנוגע למראות הריאה האסורה כטריפה, הוא מביא בתור דוגמא את הריאה שצבעה צהוב כחריע, ואגב כך מוסיף שמשתמשים בה גם לצביעת בגדים:

"וחריע הוא הצמח שצובעין בו הבגדים והוא דומה לשערות אדומות מעט ונוטות לירוקה (=צהוב)".³⁸³

דומה שהרמב"ם התייחס ברוב המקרים לשימוש העיקרי שנעשה מצמח הקרטם, כלומר, לצביעה בתפוחת שלו, וכנראה שבימיהם השימוש בזרע הנאכל היה שולי, ולכן מנה אותו בין הסממנים "שאינן מקבלין טומאה, ואף על פי שבני אדם אוכלין אותן, לפי שאינן נאכלין להנאת גופן, אלא מפני שנותנין טעם במאכלות או מפני הריח או מפני

378. הלכות כלאים ג, יח.

379. כדעת חכמים במשנה, כלאים ב, ז. עוד על יישוב הסתירה בדברי הרמב"ם וביאור שאר הפרשנים למשנתו, ראו: י' פליקס, **כלאי זרעים והרכבה**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 257-259 (להלן: פליקס, כלאים).

380. פהמ"ש עוקצים ג, ה. השווה לדברי אישתורי הפרחי, עמ' תרסא: "וקוצה אלעצפר וצבעו אדמוני - והוא פרח זרע אלקרטום ודומה לשערות הזעפרן. ובארץ כנען ראיתי שנותנין אותו בתבשיל במקום זעפרן".

381. פהמ"ש פאה א, ד; הלכות מעשר שני ונטע רבעי ז, ט.

382. פהמ"ש פאה א, ד; מעשרות א, א.

383. הלכות שחיטה ז, טז; פהמ"ש חולין ג, ב. על השימוש בקורטם לצביעת בגדי כלה העשויים פשתן, ראו: הערוך, ערך אסטס.

המראה".³⁸⁴ יש מפרשים שה"קוֹצֶה" שבמשנה הוא שם נרדף לחריע, אך הרמב"ם הביא זאת רק בשם "קצת מפרשים".³⁸⁵

טופיח^ו

זיהוי הטופח או "הטופיח" בגרסת הרמב"ם אינו ברור, ויש לכך כמה פירושים.³⁸⁶ במשנה נאמר ש"הפּוֹךְ קֶדֶן והטופיח... אינם כלאים זה בזה". את הפורקן זיהה הרמב"ם עם ה"ג'לבאן" (جلبان), המזוהה כרגיל עם הטופח התרבותי (*Lathyrus sativus*).³⁸⁷ מכאן אפוא שהטופיח צריך להיות מין קטנית דומה. עם זאת, בתיאור ה"טופיח" הוא כותב ששמו הוא ה"קרטמאן", ממני השעורים,³⁸⁸ ולעתים זהו שם דגן האֶנוֹנָה (*Avena*). זיהוי זה לכאורה אינו סביר,³⁸⁹ שהרי קשה להניח שהרמב"ם יתיר לזרוע מין קטנית עם דגן, אך אפשר להבינו לאור העובדה שבימי הביניים היו חילופי שמות בין שמות צמחים.³⁹⁰ עם זאת, דיוק בדברי הרמב"ם מוכיח שאין הוא מתכוון למין דגן אלא למין קטנית בשם זה, מין שלדעת הרופאים טבעו דומה לשעורים.³⁹¹ הוא כותב במפורש שהקרטמאן הוא מין קטניות (קטאני).³⁹² ההוכחה לכך היא התיאור הבא: "טופיח – גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר קרוב בטבעו לטבע השעורים ונקרא אצל הרופאים 'אלקרטמאן'".³⁹³ על פי מסורת שהייתה בידי הראשונים, לכל מיני התבואה מחמשת

384. הלכות טומאת אוכלין א, ו.

385. פהמ"ש שביעית ז, א.

386. ראו למשל, פליקס, כלאים, עמ' 38-39; י' פליקס, "למשמעות 'מגלגלין בטופח'", **חלמיש**, 6 (תשמ"ח), עמ' 63, הערה 12.

387. פהמ"ש כלאים א, א, בעקבות הירושלמי, שם, כז ע"א. ב"משנה תורה" בהלכות כלאים ג, ג מובא בשם "טופח".

388. פהמ"ש טבול יום א, ב.

389. בדרך זו הלך ד' פיקסלר, "ביאור 'מגלגלין בטופח' על פי הרמב"ם", **על אתר**, טו (תשס"ט), עמ' 72-39.

390. למשל, בעניין זיהוי דגן "כוסמין" העיר תנחום הירושלמי, ערך זרע, שהיא ה"כרסנה": שם דגן וגם שמה של בקית הכרשינה (*Vicia ervilia*). אבן ג'נאח, שורש כסם, מציין במפורש את החלפת שמות הכוסמת, ושאנשי בבל קוראים לה "ג'לבאן"!

391. פהמ"ש פאה ה, ג: "טופיח - שם מין ממיני הזרעים דומה מאוד לשעורים בפעולתו, וקורין אותו הרופאים 'קרטמאן'".

392. רמב"ם, ביאור, מס' 118. התרגום של מאירהוף ומונטנר, שמדובר במיני דגניים, הוא טעות.

393. פהמ"ש כלאים א, א.

מיני דגן יש גרעין מאורך ומחויץ, ואילו בעלי גרעינים עגולים מוגדרים קטניות.³⁹⁴ בפירוש הגאונים מובא במפורש שה"טפיח – פ' ממיני הקטניות, הוא כדאמר לענין כלאים הפורקדן והטופח".³⁹⁵ אפשר להציע שהרמב"ם זיהה את הטופיח עם מין קרוב לטופח התרבותי – הפורקדן, לדעתו – ושהוא מזכיר בשמות: "ג'לבאן אלבריי", "ח'לר" ו"קריסנא".³⁹⁶ עשבוני אנדלוסי שחי בתקופתו של הרמב"ם מציין שהזרעים של מין זה דומים לחמצה או לבקיה, ויש לו פרח ארגמני.³⁹⁷ תיאורים אלו מתאימים למיני טופח נאכלים שגדלים בעיקר בארצות מערב הים התיכון: טופח חמצתי (*L. cicera*) או טופח ספרדי (*L. clymenum*). אך ייתכן שבפירוש אחד ל"טפיחין" במשנה הרמב"ם אכן התכוון לשם כללי לגרגירי תבואה וקטניות הגדלים מאליהם יחד כספיחין בשדות החקלאיים.³⁹⁸ הדמיון בתכונותיהם ובבית גידולם המשותף מזכיר את הקרבה שייחסו הקדמונים למיני הזונין והחיטה אף על פי שאינם דומים (ראו בערך זונין).

יבֵלִית

המשנה מזכירה את ה"יבֵלִית שטופלין בה את הפיטסין". הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים, אלא מציין שמדובר ב"עשב רך מאוד".³⁹⁹ נראה שהרמב"ם לא סבר כדעת הגאונים, שזהו צמח היבֵלִית (*Cynodon dactylon*).⁴⁰⁰

יועֶזֶר

היועזר נזכר במשנה בתור דוגמא לצמח בעל סגולות רפואיות שבדרך כלל אנשים בריאים נוהגים לאוכלו. הרמב"ם מבאר שהוא ה"פודנג' (فودنج) וכיוצא בו".⁴⁰¹

394. ראו תנחום הירושלמי, ערך זרע, ובהרחבה: עמר, חמשת, עמ' 68-70.

395. י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות (מהדורה מחודשת בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים תל אביב תשמ"ב, עמ' 136 (להלן: אפשטיין).

396. רמב"ם, ביאור, מס' 80.

397. אבו אלח'יר, עמ' 390-391.

398. פהמ"ש שביעית ט, ד.

399. פהמ"ש כלים ג, ו. בהלכות כלים (כ, ג) השמיט את הדוגמא שמביאה המשנה וכתב באופן כללי: "דברים הלחין המשוכין שטופלין בהם הפיטסין שלמים כדי שלא ידלוף הכלי, הרי הוא כגופו שלכלי".

400. זיהוי שמופיע אצל הגאונים (אפשטיין, עמ' 13; שם, עמ' 149) בשם הערבי "ת'יל" (ثيل); ראו גם רמב"ם, ביאור, מס' 251.

למעשה, זהו שם קיבוצי לצמחי תבלין ורפואה ממשפחת השפתניים (*Lamiaceae*), נענע למשל, וכפי שהרמב"ם ציין, יש בקבוצה זו מינים רבים.⁴⁰² הרמב"ם זיהה גם את ה"סיאה" (ראו בערכו) שבמשנה עם ה"פודנג", ואולם מהקשר הדברים נראה שהתכוון שם למין מסוים.

יחנן

במשנה נאמר שבשבת "אין הרחלים יוצאות חנונות". הרמב"ם לא מזהה זיהוי מסוים לצמח זה, והוא מתבסס בכך על התלמודים. הוא מאמץ את הגרסה בתלמוד הירושלמי, ולפיה מדובר בצמח שנקרא "יחננה".⁴⁰³ עם זאת, הרמב"ם מביא הסבר למשנה מן התלמוד הבבלי: "עץ אחד יש בכרכי הים וחנון שמו",⁴⁰⁴ וזה לשון הרמב"ם: "וחנונות – נגזר מן 'יחנן', והוא צמח נותנים אותו בחוטמי הנקבות מן הצאן כדי שיפלטו התולעים שבראשיהם, אבל הזכרים אינן צריכין לכך, מפני שהם מנגחים זה את זה, ונופלים אותם התולעים".⁴⁰⁵

דומה שהמשנה מדברת על היזקו של טפיל שנקרא אסטרית הצאן (*Oestrus ovis*), מין זכוב שהנקבה שלו משריצה את זחליה לתוך נחירי כבשים ועזים. הזחלים חודרים משם לחלל האף והמצח של בעלי החיים, וחדירתם עלולה לגרום יציאת הפרשות מן האף, אבדן תיאבון ולעיתים אף מוות. התפתחות הזחלים נמשכת 8-10 חודשים, ולאחריה הם נפלטים על ידי התעטשות של הפונדקאי. הקדמונים הכירו היטב תופעה זו וניסו לטפל בה באופן יזום באמצעות חומרים מעטשים. יש כמה צמחים שגורמים גירוי לאף ועיטוש, והם הוצעו בתור מועמדים לזיהוי צמח זה.⁴⁰⁶

401. פהמ"ש שבת יד, ג. בעקבות הזיהוי "פונק" שמוכא בתלמוד הבבלי (שבת קט ע"ב).

402. פהמ"ש ערלה ב, י; רמב"ם, ביאור, מס' 309.

403. ירושלמי, שבת ה, ז ע"ג.

404. שבת נד ע"ב.

405. פהמ"ש שבת ה, ד. השוו הלכות שבת כ, יא.

406. בתלמוד הבבלי (נד ע"ב) מובא בשם שמעון נזירא שהוא "קיסמא דריתמא" (קיסם מהרותם?). לדעת פליקס (הצומח, עמ' 67), זהו עץ הווראטריים (*Veratrum*), כנראה הצמח שנקרא בערבית "כנדס", הידוע בתכונתו לגרום עיטוש; ראו צרי הגוף, עמ' 196, ופירוש הר"י קאפח להלכות שבת פ"כ, עמ' תלב. לפי ב' צי"ק, **אוצר הצמחים**, הרצליה 1952, עמ' 886, זהו העץ *Ptaeroxylon obliquum* שגדל בדרום אפריקה. אפשרות סבירה לדעתנו היא, שמדובר בצמח בורית רפואית

ירבוזין⁴⁰⁷

הירבוזין השוֹטֵין נזכרים בין ירקות השדה שפטורים מן המעשרות, ובדרך כלל אין אדם זורע אותם וחזקתם מן ההפקר.⁴⁰⁷ הרמב"ם מבאר שמדובר בצמח ה"ירבוז (ירבון) שעליו רחבים".⁴⁰⁸ הרמב"ם כותב את שמותיו הנרדפים של הצמח, ובהם שמו הספרדי "בליטו" (blito).⁴⁰⁹ אין ספק שמדובר בצמח מן הסוג ירבוז

ירבוז

(*Amaranthus*), ויש לו כמה מינים שראויים למאכל. בין האפשרויות הסבירות ביותר הוא ירבוז מבריק (*A. blitum*), הגדל בבתי גידול לחים ובשדות שלחין, וממנו טופח זן תרבותי (*Amaranthus blitum* var. *silvestre*).⁴¹⁰

אצה חוטית ירוקה
(*Chaetomorpha aerea*)

"ירוקה שעל פני המים" נזכרה במשנה בין מיני הפתילות שאין להשתמש בהן להדלקת נר שבת, והרמב"ם מבאר: "צמר המתהווה בצלעי האניות כשמתישנים במים".⁴¹¹ הוא מזכיר אותה בתור דוגמא לתוצר שאינו מקבל טומאה: "שכל מה שבים טהור".⁴¹²

הכוונה היא לאצות חוטיות שגדלות במקווי מים. אפשר לייבש אצות אלה ולפתול מהן פתילה, אך שאיבת הנר בהן מוגבלת והלהבה נמוכה. נוסף על כך, באצות ימיות שספוגה בהן מליחות הלהבה גם מרצדת.⁴¹³

(*Saponaria officinalis*); תכונת עיטושו נזכרת אצל דיוסקורידס II 193. החומר הגורם לגירוי הוא הספונין (Saponin) הנמצא בשורש שלו.

407. הלכות שמיטה ויובל ד, ג; שם ה, יב.

408. פהמ"ש שביעית ט, א.

409. רמב"ם, ביאור, מס' 53. השם הספרדי הוא מן היוונית ומן הלטינית.

410. ממצאי ירבוז נדירים יחסית, והחשד הוא שרוב המינים פלשו לאזורנו רק לאחר גילוי העולם החדש, אך יש גם עדויות בוטנוארכיאולוגיות קדומות, כמו זה מתל מגידו, ראו: K. Borojevic, "The Archaeobotanical Finds", in: I. Finkelstein, D. Ussishkin and B. Halpern (eds.), *Megiddo IV: The 1998–2002 Seasons*, Tel Aviv 2006, pp. 532, 538.

411. פהמ"ש שבת ב, א.

412. הלכות טומאת מת ו, א.

413. ראו עמר ושוויקי, עמ' 60–62.

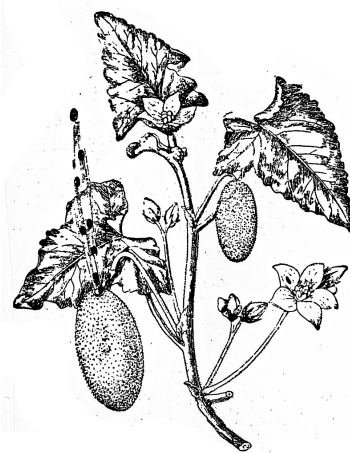
ירקות חמור

על פי תפיסת הרמב"ם, הצמח ירקות חמור נזכר במשנה בין הדוגמאות לצמחים שאינם חוצצים מפני הטומאה ואינם מוגדרים צמחי מאכל לאדם.⁴¹⁴ הרמב"ם לא זיהה בוודאות את הצמח ירקות חמור, והביא שתי אפשרויות בשם "יש אומרים".

א) "קת'א אלחמאר (قثا الحمار) והוא אלעלקם (علقم) – בדרך כלל, השם הראשון מזוהה עם הצמח שמכונה בימינו יריקת החמור (*Ecballium elaterium*).⁴¹⁵ אפשרות נוספת היא, שכוונתו לצמח אבטיח הפקועה (*Citrullus colocynthis*), שנקרא בערבית "חנט'ל" (حنظل), והיו שסברו שה"עלקם" הוא שמו הנרדף (סינונים).⁴¹⁶ בשם "עלקם" זיהה גם את ה"פקועות"⁴¹⁷ ואת ה"מתיק"⁴¹⁸ שבמשנה.

ב) "עסלוג' (عسلوج) שאוכלים החמורים" – כינוי לצמח ערטנית השדות (*Leontice leontopetalum*).⁴¹⁹

לדעת הרמב"ם, ירקות החמור ושאר הצמחים שנמנו במשנה זו "מתקיימים ומחזיקים" (גדלים ושורדים) בימות החורף ובימות הקיץ.⁴²⁰ למעשה, כל הזיהויים שהובאו לעיל אינם מתקיימים לאורך השנה; השניים הראשונים מתקיימים בעיקר בקיץ, ואילו האחרון בימי החורף. כנראה שחוסר התאמה זו הביאה את הרמב"ם להביא את זיהויים בשם "יש אומרים".

יריקת החמור

414. פהמ"ש אהליות ח, א.

415. רמב"ם, ביאור, מס' 292.

416. רמב"ם, ביאור, מס' 158. השוו גם עיסא, עמ' 50, כשם נרדף לאבטיח הפקועה. תנחום הירושלמי, ערך ירק, מסביר שאכן מדובר בצמח יריקת החמור: "והוא מר כאבטיח הפקועה (חנט'ל) והם קרובים בטבעם, ושניהם מקילים את הליחה לבנה".

417. פהמ"ש שבת ב, ב. כאן ברור שמדובר באבטיח הפקועה ולא בירוקת החמור, שכן ממנה אין מפיקים שמן.

418. פהמ"ש שביעית ג, א; שם ט, ו, בשם "חנצ'ל".

419. ראו ד' עמר, "אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-שאם", קתדרה, 76 (תשנ"ה), עמ' 69.

420. פהמ"ש אהליות ח, ה; הלכות טומאת מת יג, ג.

כֹּסֶמֶת, כֹּסְמִיץ⁴²¹

לפי הרמב"ם, הכוסמין⁴²¹ הן מין חיטה: "חטת בר (אַלְקָמַח אֶלְבָּרִי) והוא מחמשת המינים הנקראים תבואה".⁴²² למרות הכינוי "חיטת בר", אין לטעות ולחשוב שמדובר במין דגן שמלקטים אותו בשדות בור, ודומה שהרמב"ם רוצה להבחין – בעקבות התלמוד הבבלי – בין ה"חיטים" הידועים ובין ה"כוסמין", שאף הן מיני חיטה,⁴²³ אך חשובות פחות.⁴²⁴

זיהוי קונקרטי יותר מביא בנו, רבנו אברהם: מין חיטה שנקרא בערבית "עלס" (عَلْس).⁴²⁵ אביו הרמב"ם הזכיר בספרו "ביאור שמות הרפואות" כמה סינונימים של צמח זה, ובהם "אלשעיר אלרומי" (الشعير الرومي) (השעורה הרומית) ו"אשקליה" (أشقلية),⁴²⁶ היא חיטת הספּלטה (*Triticum spelta*) הגדלה באירופה, ופעמים הזכיר גם חיטה דו-גרגירית (*Triticum dicoccum*).⁴²⁷ אגב, שני מינים אלה גדלו בספרד, וכנראה שהרמב"ם הכירם בשם זה. מדובר אפוא בשם קיבוצי למיני חיטה שגרגיריהם עטויי מוצים וגלומות. לאחר הדישה מתקבלות שיבולות שיש לכותשן במכתש ובעלי כדי לחשוף את הגרגירים. הגרגירים נכתשים שנית

חיטה דו-גרגירית (מימין)
חיטת הספּלטה, שיבולת בעלת מלענים
(במרכז) ושיבולת חסרת מלענים (משמאל)

421. מופיע בצורות ניקוד נוספות, למשל: כֹּסְמִיץ⁴²¹ (כלאים א, ט).

422. פהמ"ש פאה ח, ה; כלאים א, א; חלה א, א, ועוד.

423. פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"א.

424. ראו ראב"ם, המספיק, עמ' 219.

425. ראב"ם, פירוש, שמות ט, לא, עמ' רנח.

426. אבו אלח'יר, עמ' 186. רמב"ם, ביאור, מס' 389, מביא את השם "שעורה רומית" בתור כינוי עממי שהיה מקובל בימיו, ואין לייחס חשיבות לכך, שכן מבחינת הגדרת ההלכה, הכוסמת נחשבת חיטה לעניין כלליים. לעומת זאת, לעניין חלה נחשבה הכוסמת מין שעורים; ראו הלכות ביכורים ז, ג.

427. על זיהוי ה"עלס" ראו בהרחבה: עמר, חמשת, עמ' 45-48.

לצורך טחינתם לקמח. בשל העמל הרב הכרוך בהתקנתן להכנת הפת, הן נחשבו פחותות יותר מן החיטים התרבותיות בעלות הגרגיר החופשי שטופחו מהן.

אף שמבחינה בוטנית חיטת הספלטת וחיטה דו-גרגרית הן שני מינים שונים, יש דמיון רב בין שני מיני החיטים האלה, ומבחינת ההלכה אפשר להחשיבם מין אחד. ייתכן שזו הסיבה מדוע נקראו במשנה "כוסמין" בלשון רבים. צריך להדגיש שמבחינת המציאות הגאוגרפית-היסטורית והאקלימית בארץ ישראל, את הכוסמת שנזכרת במקרא ובמשנה אפשר לזהות רק בתור חיטה דו-גרגרית.

רמב"ם לא קיבל את מסורת הזיהוי של רס"ג, ולפיה ה"כסמת" שנזכרת במקרא היא בקנית הפךשניה (*Vicia ervilia*).⁴²⁸ לפי כל הדעות, אין לזהות אותה עם הצמח פגופירון תרבותי (*Fagopyrum esculentum*), שנקרא בימינו בטעות "כוסמת". זהו גידול אירופאי ממשפחת הארכובתיים, ומבחינת ההלכה הוא נחשב קטנית ולא מין דגן.⁴²⁹

כופר

ענף מעץ הכופר ולצדו אשכול פירות

הכופר נזכר במשנה עם כמה צמחי בושם, והרמב"ם ביארו: "אלחנאא (حناء) וכך אומרים בפירוש 'אשכול הכופר' (שה"ש א, יד), לפי שהוא עושה אשכולות נאים בתכלית. ויש אומרים שכופר הוא אלקרנפל (قرنفل)."⁴³⁰ הצמח אינו משמש מאכל אדם, ולכן אינו חייב בפאה ובמעשרות, שלא כמו שאר צמחי הצביעה.⁴³¹

ה"חנא" הוא צמח הכופר (*Lawsonia inermis*), עץ תרבות קטן, נשיר, הגדל במקומות

428. ראו ראב"ם, פירוש, שמות ט, לא; ראב"ם, המספיק, עמ' 219; תנחום הירושלמי, ערך כסם. וראו גם: עמר, מקרא, עמ' 136.

429. וכבר עמדו על טעות זו פוסקי אשכנז, ראו: ערוך השלחן, או"ח, סימן רח, סעיף יח; אגרות משה, יו"ד, ב, סימן כה.

430. פהמ"ש שביעית ז, ו.

431. פהמ"ש פאה א, ד; מעשרות א, א.

חמים, כמו עין גדי ויריחו. פרחיו קטנים, ערוכים במכבד, וצבעם לבן או צהבהב. הוא ניכר באשכולות פירותיו, כדברי הפסוק: "אֶשְׁפֹּל הַפֶּפֶר דּוֹדִי לִי בְכַרְמִי עֵין גִּדִּי" (שיר השירים א, יד). מן העלים היבשים והכתושים מפיקים סממן צביעה כתום שהשתמשו בו לצביעת בדים ועורות ולצורכי קוסמטיקה: צביעת שיער וחלקי גוף אחרים.

הרמב"ם כנראה התנגד למזהים את ה"כפרים" (שיר השירים ד, יג) עם ה"קרנפל",⁴³² ולכן הביאו בשם "יש אומרים". הכוונה היא לעץ איגנית הציפורן (*Eugenia caryophyllata*), שניצני פרחיו משמשים תבלין ובושם. עץ זה גדל בארצות דרום מזרח אסיה ולא בארץ ישראל.⁴³³

כמון תרבותי

כָּמֶן

את הכָּמֶן⁴³⁴ הרמב"ם מזהה עם "אלכמון" (كمون). נראה שבפירושו לדמאי הניקוד מושפע מן הערבית: "וכמון – שגרגריו שוים מאוד, ועליו נתכוון באמרו הכָּמֶן".⁴³⁵ הצמח מזוהה בלא ספק עם כָּמֶן תְּרִבּוּתִי (*Cuminum cyminum*), שנזכר במקרא (ישעיהו כח, כה-כו). צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים, צבע פרחיו לבן-ורוד. בזרעיו יש שמן אתרי, והשתמשו בהם לתיבול ולצורכי רפואה.⁴³⁶

כֶּסֶבֶר

הכסבר מזוהה עם "כזברה" (كزبرة),⁴³⁷ הוא הצמח גֵּר הַשָּׂדֶה (*Coriandrum sativum*). סתם "כסבר" הוא הגידול התרבותי, הגני (אלכזבר אלבסתאני).

432. ראו הערוך, ערך כפר; אבן ג'נאח, ורד"ק, שורש כפר.

433. אפשר שהפרשנים בימי הביניים הבחינו בין הכופר (שיר השירים א, יד) ובין ה"כפרים" (שם ד, יג) שנוכחים סמוך לנדר; מוצא שניהם מאזור דרום מזרח אסיה, ראו: עמר, מקרא, עמ' 96.

434. מנוקד בדמאי ב, א גס: כָּמֶן.

435. פהמ"ש דמאי ב, א.

436. הלכות מכירה יד, ז; מילה ב, ז.

437. פהמ"ש מעשרות ג, ט; דמאי א, א, מנוקד: כֶּסֶבֶר; שביעית ט, א, מנוקד: כֶּסֶבֶר-פְּוֶסְבֶּר.

הכסבר מזוהה עם "גד" המקראי, צמח שצורת זרעו דומה ל'מין' (שמות טז, לא; במדבר יא, ז).

גד השדה –
גבעול עם עלים עליונים ועלים תחתונים ופרי

גד השדה הוא צמח חד-שנתי, ממשפחת הסוככים, הגדל בשדות בור, וממנו טופחו זנים תרבותיים. צבע הפרחים לבן-ורוד. הפרי הוא דו-זרעון כדורי. כל חלקי הצמח נאכלים: העלים והזרעים משמשים תבלין ידוע. הוא נחשב צמח בעל סגולות רפואיות שדרך הבריאים לאוכלו.⁴³⁸

הגידול התרבותי היה מצומצם בערוגות קטנות או בחצרות הבתים.⁴³⁹

כְּסֵבֶר שָׂדֶה

"כסבר וכסבר שדה אינן כלאים זה בזה". את האחרון מביא הרמב"ם בשם "אלפחציי", כלומר, כסבר בר.⁴⁴⁰ "כסבר של הרים" מתורגם באופן מילולי "כזבר אלג'בלי",⁴⁴¹ והוא שם נרדף ל"כסבר השדה" שנזכר בהלכות כלאים.⁴⁴²

אם נניח שמדובר כאן בתרגום מילולי, אז מדובר בפליטי תרבות של הצמח גִּד הַשָּׂדֶה (*Coriandrum sativum*), שגדל באופן תרבותי. עם זאת, בחיבורו על שמות התרופות הרמב"ם מזכיר את הצמח עשנן רפואי (*Fumaria officinalis*), צמח שאחד משמותיו הוא כסבר בר (כזבר אלברי).⁴⁴³ אף שזרעי הצמח קצת דומים לגד השדה, לא סביר שהמשנה מדברת עליו: הוא אינו קרוב לו מבחינה גנטית ואינו ידוע כצמח מאכל.

438. הלכות שבת כא, כב.

439. הלכות כלאים א, ט; מעשר ד, יח.

440. פהמ"ש כלאים א, ב.

441. פהמ"ש שביעית ט, א.

442. השו"ה הלכות כלאים ג, ג: "והכסבר עם כסבר הרים".

443. רמב"ם, ביאור, מס' 358.

כְּרוֹב⁴⁴⁴

המשנה אומרת ש"הכְּרוֹב והתְּרוֹבָתוֹר... אינן כלאים זה בזה". הרמב"ם מבאר שהכְּרוֹב הוא "כְּרֹנֵב" (كرنب).⁴⁴⁴ המשנה מבחינה בין "כְּרוֹב של שקי" ובין "כְּרוֹב של בעל". התרגום בערבית זהה למונח בעברית: הראשון הוא כְּרוֹב הגדל בהשקייית שלחין (כְּרֹנֵב אלסקי), והשני כְּרוֹב הגדל בעל באמצעות הגשמים בלבד (כְּרֹנֵב בעלי).⁴⁴⁵ "קְלִיסי אֶכְרוֹב" – הם גבעולי הכְּרוֹב (אצול אלכְּרֹנֵב),⁴⁴⁶ כלומר, הגדול שבו.⁴⁴⁷ לדעת הרמב"ם, המונח "אספרגוס" אינו שם צמח כפי שמקובל בימינו, אלא כינוי למים שנשלקו בהם ירקות, ובהקשר למשנה בנדרים, הכוונה למים שנשלקו בהם הכְּרוֹב.⁴⁴⁸

בדרך כלל, הַכְּרוֹב שבמשנה הוא כְּרוֹב העלים שניכר בגזע מרכזי ארוך שעליו יושבים העלים. זן קְרוֹב הוא כְּרוֹב ראש (*Brassica oleracea* var. *capitata*), המזוהה עם "תְּרוֹבָתוֹר" שבמשנה.

כְּרוֹב עלים

אפשר לאכול את הכְּרוֹב חי ומבושל, ומדברי הרמב"ם עולה שבימיו הוא נכלל בירקות שדרכם להיאכל שלוקים ולכן ברכתם "שהכל".⁴⁴⁹ מבחינה בריאותית, הרמב"ם סבר שאין לאדם להרגיל את עצמו לאכול את הכְּרוֹב באופן מתמיד.⁴⁵⁰ הכְּרוֹב בשמן ובמלח ובמוריס יעילים על פי הרמב"ם להרפיית בני המעיים.⁴⁵¹

444. פהמ"ש כלאים א, ג.

445. פהמ"ש תרומות י, יא.

446. וכבר העיר הרב קאפח במבוא שלו על דרך התרגום שלו, שלמילה "אצל" בערבית יש כמה הוראות: כלל, עיקר, יסוד, בסיס, קלח, שורש ועוד, ושיש לתרגמה לפי הענין הנדון. ולכן נראה לנו סביר יותר שמדובר כאן בגבעול או בגזע ולא באושרש של הכְּרוֹב.

447. פהמ"ש ערלה ג, ז. השוו שבת ח, ה. הגרסה של "אכְּרוֹב", כלומר עם אל"ף תחילית, מופיעה בכ"י שונים של המשנה, למשל כ"י פרמה וכ"י קאופמן.

448. פהמ"ש נדרים ו, י.

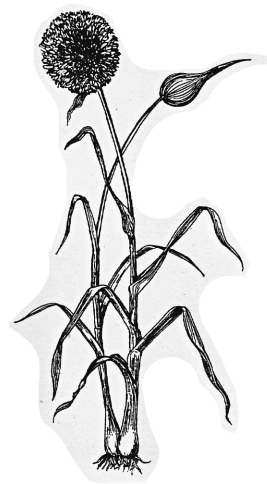
449. הלכות ברכות ח, ג.

450. הלכות דעות ד, ט.

כְּרִישִׁין^ו

הכְּרִישִׁין שבמשנה מזהים בדרך כלל עם הצמח שנקרא בערבית "כְּרִיאַת" (كرات),⁴⁵² שום הכְּרִישׁ (*Allium porrum*). זהו הצמח המקראי 'תְּצִיר', ובתרגומו של אונקלוס: 'כְּרִיתִי' (במדבר יא, ה).⁴⁵³

לצמח עלים ארוכים, בעלי נדן ארוך ולבן. העלים העוטפים זה את זה יוצרים גבעול מדומה. בנוגע ל"כְּרִישִׁין וכְּרִישִׁי שדה" שאינם כלאים זה בזה, הרמב"ם מבאר שהראשון הוא "אלכראת' הגני", כלומר התרבותי, ואילו השני הוא מין הבר (אלפחצי).⁴⁵⁴ ייתכן שהרמב"ם לא התכוון למין מסוים אלא תרגם באופן עקיב את כל גידולי ה"שדה" הנזכרים במשנת כלאיים בתור צמחי בר קרובים. הוא גם הזכיר בחיבורו על שמות הרפואות את מין הבר בשמות "כראת' אלג'בלי" (ההררי), "כראת אלבריי" (הבר) ו"טיטאן".⁴⁵⁵ כיום מקובל בקרב החוקרים, שמין הבר שממנו כנראה טופח שום הכרש הוא שום גבוה (*Allium ampeloprasum*). מין תרבותי קרוב לשום

שום הכרש

הכְּרִישׁ הוא שום הכראת (*Allium ampeloprasum* var. *kurrat*), המזוהה עם ה"קפלוטות" שבמשנה.

כְּרִישִׁי שדה

ראו: כְּרִישִׁין^ו

451. הלכות דעות ד, יג.

452. פהמ"ש כלאים א, ב; שביעית ז, א; שם ח, ג; שביעית ה, ח; שבת ח, ה; נדרים ו, ט.

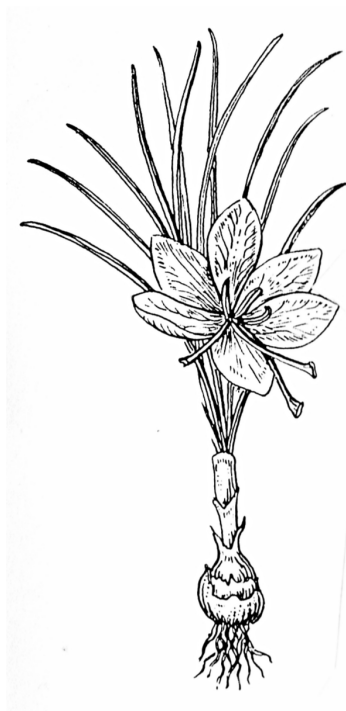
453. ראו הערתו של הרמב"ם לביאור "חצירי גבע" בפהמ"ש כלים יז, ה.

454. פהמ"ש כלאים א, ב.

455. רמב"ם, ביאור, מס' 198. לפי עיסא, עמ' 10, הכוונה למין *Allium vineale*, שגדל באירופה ובצפון אפריקה.

פְּרָכּוּם

הכרכום נזכר בחיבוריו של הרמב"ם כמה פעמים. ברוב ההיקריות הרמב"ם מזהה אותו עם צמח הזעפראן (زعفران),⁴⁵⁶ ובייחוד כשיש קשר לאחד מסממני הקטורת שבמקדש.⁴⁵⁷ מדובר בצמח פְּרָכּוּם הַגֵּנָה (*Crocus sativus*), ומצלקות פרחיו הפיקו צבע צהוב לצביעת מאכלים ובדים,⁴⁵⁸ לתיבול, לריפוי ולבישום.

כרכום הגינה

בתיאור מראה דם הנדה האדום כ"קרן הכרכום", הרמב"ם מתאר את הצמח תיאור מדויק: "יביא כרכום לח בגוש האדמה שעליו, ולוקח מן הברור שבו הקנה האמצעי שלו, שכולו כמו קנה הוא, ובכל אחד ואחד שלושה קנים, ובכל קנה שלשה עלים".⁴⁵⁹

אפשר לזהות תיאור זה במבנה פרח הכרכום הרענן: הקנה האמצעי הוא עמוד העלי הארוך המתפצל לשלוש צלקות (בצבע כתום-אדום). כל צלקת מתרחבת בקצה ונחלקת לעתים לשלוש אונות קטנות. בדרך כלל צלקות אלו משמשות תבלין. מסביב לעמוד העלי יש שלושה אבקנים צהובים. עם זאת, במקום אחד בפירוש למשנה, שנכתב כעשר שנים לפני כן, כתב: "ופירוש קרן כרכום – הברור שבכרכם... והכרכום הם שרשים

456. ראו פהמ"ש כלים טו ב, בנוגע למילה "כרכמן", כלומר צבע כלים בצבע הזעפראן.

457. פהמ"ש כרתות א, א; הלכות כלי המקדש ב, ד. מובא גם בטיוטה לפהמ"ש שבת ט, ה (הופקינס, עמ' 60-61).

458. הרמב"ם מביא עדות לשימוש בטכניקה של צביעה כפולה לקבלת צבע ירוק באמצעות צביעה באסטיס (כחול) ומי כרכום (צהוב); ראו הלכות שבת ט, יד.

459. הלכות איסורי ביאה ה, ח.

צהובים, מכירים אותו הרופאים ועושים ממנו תחבושות, ומשרתו כמראה הדם הדיהה".⁴⁶⁰ כאן הכוונה היא לצמח כורכמה ארוכה (*Curcuma longa*), צמח טרופי בעל קנה שורש, הגדל בעיקר בהודו, ומפיקים ממנו תבלין וצבע, והוא נקרא בערבית "כַּרְכֶּם" (كرکم).⁴⁶¹ צמח זה לא היה מוכר במזרח התיכון בתקופת המשנה. קרוב לוודאי שזיהוי זה זיהה הרמב"ם בצעירותו, ולאחר מכן חזר בו וסבר שהכרכום שבמשנה על כל מובאותיו הוא ה"זעפראן". ב"משנה תורה" הביא הרמב"ם דוגמא לטכניקת צביעה

כפולה של סממן צהוב וכחול, ובאמצעותה הצבע היה יכול לקבל צבע ירוק: "שנתן אסטיס לתוך מי כרכום שנעשה הכל ירוק".⁴⁶²

כַּרְפֶּס שלנהרות

כַּרְפֶּס שלנהרות מזוהה אצל הרמב"ם עם אלכרפס (كرفس),⁴⁶³ ובימינו הוא נקרא כרפס ריחני (*Apium graveolens*).⁴⁶⁴ את זרעוניו אי אפשר לאכול.⁴⁶⁵ ממיני הירקות שנהגו לגדלם בערוגות קטנות.⁴⁶⁶

עשבוני חד-שנתי או דו-שנתי ממשפחת הסוככיים, גדל בר בבתי גידול לחים. בעל תפרחת לבנבנה-ירקרקת. בדרך כלל גבעוליו חלולים ומחורצים לאורכם, והעלים גזורים ובעלי ריח עז של סלרי.

כרפס ריחני

460. פהמ"ש נדה ב, ו.

461. רמב"ם, ביאור, מס' 205, מזכירו בשם "הרד" ו"השורשים הצהובים". ואין תיאור הכרכום מתאים לצמח ה"ורס" (*Flemingia grahamiana*), כפי שסבר הר"י קאפח.

462. הלכות שבת ט, יד.

463. פהמ"ש שביעית ט, א. מנוקד גם כַּרְפֶּס שלנהרות.

464. כך מכנים בערבית צמח זה, אך כך גם מכנים בשם קיבוצי מיני צמחים אחרים דומים; ראו פהמ"ש ערלה ב, י; רמב"ם, ביאור, מס' 196. הרמב"ם הולך בעקבות התלמוד הירושלמי: "מהו כרפס שבנהרות? פטרוסלינון" (שביעית ט א, לח ע"ג), ומאחר שמדובר במשנה בצמחי בר, נראה שאין המדובר בצמח התרבותי שנקרא בימינו "פטרוסיליה" (*Petroselinum hortense*), שכן לדעת הרמב"ם זהו "נץ החלב" (בערבית: בקדוניס).

465. פהמ"ש כלאים ב, ב.

466. הלכות כלאים א, ט.

הצמח נאכל חי ומבושל. פותחו ממנו זנים תרבותיים המשמשים מאכל ותבלין: כרפס עלים וכרפס השורש (סלרי).

פְּרִשְׁיָנִים

בקית הכרשינה

הכרשינים נזכרים במשנה גם בשם "כרשנים",⁴⁶⁷ ואין להחליפם עם הפְּרִשְׁיָנִים. הרמב"ם מזהה אותם עם "אלכָרְסָנָה" (كرسنة),⁴⁶⁸ הצמח בקִּית הפְּרִשְׁיָנָה (*Vicia ervilia*). עשב בעל עלים מורכבים מנוצים, שמטפס באמצעות קנוקנות קצרות. הפרי הוא תרמיל דמוי מחרוזות, ובתוכו מספר זרעים.

בדרך כלל גידול זה אינו משמש מאכל אדם,⁴⁶⁹ אלא אם כן מדובר בשעת הדחק, כגון בשנות רעב.

נראה שנאלצו להפיג את הרעל שבזרעיו באמצעות

השרייתם במים, ולעתים אף הסירו את קליפתם. שימושו העיקרי היה האבסת בהמות.⁴⁷⁰ עם זאת, אכילת כרשינים מרובה מדי עלולה לגרום עצירות בדרכי העיכול של הבהמה: "בהמה שאכלה כרשינין הרבה, מריצין אותה בחצר בשביל שתתרפה".⁴⁷¹ מבחינת ההלכה הכרשינין נחשבו מין קטנית.⁴⁷²

לְבוֹנָה

על פי הרמב"ם, זיהוי הלבונה ברור, ולכן הוא לא התייחס לכך באופן מפורש. הוא מזכיר את הלבונה אגב פירושו לשם "לבאן" (لبان).⁴⁷³ גם בביאור סממני הקטורת

467. ראו "פְּרִשְׁיָנִי מעשר" (פהמ"ש מעשר שני ב, ד). וכן בשם כרשינין.

468. פהמ"ש מעשר שני ב, ד; שבת א, ה; שם כ, ג.

469. פהמ"ש מעשר שני ב, ד.

470. פהמ"ש שבת כ, ג; הלכות שבת כא, לה.

471. הלכות שבת כא, ל.

472. פהמ"ש כלאים ב, ב.

473. למשל, פהמ"ש זבחים יג, ו; הקדמה למסכת מנחות; מנחות א, ב; שם ב, ב; שם ג, ו.

שבמקדש הוא מזהה את כל המרכיבים מלבד הלבונה,⁴⁷⁴ אך ב"משנה תורה" הוא מציין את השם "לבאן".⁴⁷⁵

לבונה
(*Boewellia sacra*)

הלבונה נקראת בערבית "לִבְאֵן" או "פִּנְדֵּר",⁴⁷⁶ עצי בשמים מן הסוג "בוֹזוֹלִיָּה" (*Boswellia*), הגדלים במזרח אפריקה, בחצי האי ערב ובהודו. חריצת גזע העץ גורמת הפרשת מוהל חלבי מן העץ, והמוהל מתייבש ומתגבש לטיפות שרף. "לבונה זכה" היא כנראה שרף טהור נקי. ויש מי שסבור שמדובר בלבונה שמופקת מעצים בעלי שרף לבן משובח (כגון *B. sacra*),⁴⁷⁷ שלא כמו השרף החום-שחור שמופק ממינים אחרים. שרף הלבונה נחשב סממן הקטורת השכיח ביותר בעולם העתיק לצורכי קודש וחולין: מוגמר, הפגת ריח רע, ניקוי,⁴⁷⁸ רפואה⁴⁷⁹ ועוד. הרמב"ם פסק שעל ריח הלבונה מברכים "בורא עצי בשמים".⁴⁸⁰

לוֹטֶם

בפירושו למשנה הרמב"ם מביא שני פירושים למילה לוֹטֶם: "שאה בלוט (شاهبلوط), ויש אומרים אלצנובר (صنوبر)".⁴⁸¹ השאה-בלוט, "מלך האלונים" בפרסית, הוא שמו של עץ הקסטניה (*Castanea sativa*),⁴⁸² שבימינו פירותיו מכונים בטעות "עֶמְמוֹנִים".

474. פהמ"ש כרתות א, א. אפשר להניח שזה הסממן הברור והידוע ביותר מכל סממני הקטורת, ובנוגע לסוגיה זו כתב שם: "אבל בפירוש שמות הללו, הרי יש מהם שהוא מפורסם ומהם שיש בהם מחלוקת".

475. הלכות כלי המקדש ב, ד.

476. רמב"ם, ביאור, מס' 188.

477. ראו ראב"ם, פירוש, שמות ל, לד: לבן נקי.

478. הלכות שבת כב, יג.

479. ראו למשל הלכות מכירה יד, ב: "אבל העיקרין כגון החמס והקשט והלבונה וכיוצא בהן".

480. הלכות ברכות ט, ו.

481. פהמ"ש שביעית ז, ו.

482. רמב"ם, ביאור, מס' 335.

זיהוי זה נמשך בעקבות המסורת הפרשנית של רס"ג ואחרים, שזהו ה"לט" המקראי (בראשית לז, כה; שם מג, יא). דומה שהזיהוי מבוסס על דמיון פילולוגי בין לוט ל"בלוט", שמו הערבי של האלון.⁴⁸³

לפי הפירוש השני, המובא בשם יש אומרים, מדובר בצנוֹכר, הלוא הוא אֶרֶן הַגִּלְעָד (Pinus pinea).

ייתכן שהעובדה שהרמב"ם מביא שני פירושים רומזת שהוא לא היה בטוח בזיהוי, שהרי לפי ההקשר של המשנה מדובר בצמח בושם, ואילו הזיהויים האלה אינם מתאימים לכך.⁴⁸⁴

ה"לוט" נזכר ב"משנה תורה" בין הפירות שיש להם שתי קליפות: קליפה חיצונית וקליפה פנימית, הסמוכה לזרע הנאכל.⁴⁸⁵ ה"לוט" נזכר גם בהלכה שעוסקת בדיני נזקי בהמה: "נכנסה לרשות הניזק ואכלה שומשומין או לוט וכיוצא בהן".⁴⁸⁶ בהמשך הוא מזכיר גם את החיטים והשעורים, ומכל הדוגמאות נראה שמדובר

ענף של עץ קסטניה ולצדו פרי בודד

בצמחים נמוכים ולא בעצים בעלי גזע חזק וגבוה כמו קסטניה ואורן, עצים שאין בהמה יכולה לטפס ולאכול את פירותיהם. עם זאת, אפשר שהכוונה היא לפירות הקסטניה, שעם בשלותם המעטפת הקוצנית שסביבם נפתחת, והם נופלים על הקרקע.

483. ראו פירוש אבן עזרא לבראשית לז, כה.

484. על קשת הזיהויים של הלוט-לוטם, ראו: עמר, מקרא, עמ' 200-202.

485. הלכות מעשר ב, ה.

486. הלכות נזקי ממון ג, ב. על רקע זה יש לציין שצמח הלוטם נזכר באחת התעודות של בר כוכבא, ובה יש ציווי להרחיק כל אדם ממשעי הלוטם ("ולטמא די לא יקרב בה אנש") שגדלו בעין גדי, ולמנוע מן הבהמות להחריב את האילנות; ראו ע' ירדני, **אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב**, א, ירושלים 2000, עמ' 166. בכל מקרה, מדובר בעצים או בשיחים נמוכים שגדלים בנאות המדבר ולא בעצים - כגון קסטניה ואורן - שגדלים באזורים קרים או ים תיכוניים.

לוף⁴⁸⁷

צמח זה נזכר כמה פעמים במשנה, ובדרך כלל הרמב"ם מנקד את שמו לוף,⁴⁸⁷ אך לפעמים גם לוֹף או לוֹף.⁴⁸⁸ בטיוטת חיבורו למסכת שבת מובא הזיהוי "אלקלקאס" (قلقاس),⁴⁸⁹ צמח בעל פקעת ממשפחת הלופיים הידוע בשם קולקס הקדמונים (*Colocasia antiquorum*), והוא זיהה אותו עם הקֶקֶס של המשנה. אמנם בכתב היד המאוחר יותר חזר בו, אך הוא אינו מזהה זיהוי מסוים, אלא רק מעיר שהוא "ממיני הבצלים בלי ספק",⁴⁹⁰ בעקבות ביאור התלמוד הירושלמי.⁴⁹¹ כך גם ביאר את "הלוף השוטה".⁴⁹² הביטוי "בלא ספק" מעיד שהוא לא קיבל את הזיהוי עם הקולקס כפי שזיהה רס"ג.⁴⁹³ כך גם יש להתייחס לזיהוי הגאונים שזיהו את הלוף עם צמח דומה ממשפחת הלופיים שנקרא בערבית "לוף" (لوف).⁴⁹⁴ הרמב"ם מזכיר צמח זה בחיבורו על שמות הרפואות ומביא את שמו היווני "ארוֹן",⁴⁹⁵ הוא ה-Arum. אך כאמור הוא לא הציע לזהותו עם הלוף שבמשנה.

לא ברור לגמרי מדוע הרמב"ם בחר להביא את הזיהוי העמום של הירושלמי והתנגד לזיהוים של הגאונים. לכאורה, זיהוי זה היה פותר את ההסתפקות שלו בהבנת דברי המשנה במסכת כלאים: "היתה שדהו זרועה קרבס או לוף, לא יהא זורע ובא על גביהן, אף על פי שאינן עושות אלא לשלש שנים". הסבר ההלכה לפי הרמב"ם הוא, שמדובר בצמחים שהנצר העילי שלהם נקטף והשורשים נשארו בקרקע, והם יכולים לצמוח מחדש אחרי שלוש שנים. לכן, יהיה מותר לזרוע באותו מקום גידולים אחרים רק אחרי שיעקור

487. פהמ"ש שביעית ה, ב; מעשרות ה, ז.

488. פהמ"ש פאה ו, י, כפי שהוגים את שם הצמח הידוע בערבית בשם לוף.

489. הופקנס, עמ' 76-77.

490. פהמ"ש פאה ו, י; שבת יח, א. השוו שם, כלאים ב, ה; שביעית ה, ב; תרומות ט, ו.

491. שביעית ה ב, לד ע"ד.

492. פהמ"ש שביעית ז, א; עקצים ג, ד: "לוף - ממיני הבצלים, כך פירש התלמוד הירושלמי, וממנו ידוע בשם לוֹף שוטה".

493. אלוני, עמ' 179; הערוך, ערך לוֹף.

494. ר' שרירא גאון, בתוך: אסף, עמ' 175; אפשטיין, עמ' 144. בעקבות הגאונים הסכימו רוב החוקרים, שהלוֹף שנוכר במשנה הוא לוֹף ארץ ישראלי (*Arum palaestinum*), צמח רב-שנתי בעל פקעת ועלים גדולים שאפשר לאוכלם לאחר בישולם. ייתכן שהפקעת הוגדרה על ידי הקדמונים כמין "בצל", והיא מתקיימת בקרקע כמה שנים, ולכן גם שיטת הגאונים שנוכרה לעיל דומה לדברי הירושלמי.

495. רמב"ם, ביאור, מס' 209.

את שורשיהם. ותוהה הרמב"ם: "ואיני יודע היאך אלה עושות לשלוש שנים".⁴⁹⁶

אפשר להציע שהרמב"ם לא נקט עמדה ברורה בנוגע לזיהוי הקרבס והלוף שבמשנה, צמחים שהשורש שלהם מתקיים שלוש שנים,⁴⁹⁷ משום שעמדה לפניו גרסה אחרת. השערה זו מבוססת על נוסח אחר שמופיע בהלכות כלאים ב"משנה תורה": "קנבס ולוף וכיוצא בהן מזרעין שנגמרין עם גמר תבואת הכרם". נוסח חלופי ל"לוף" הוא "פול".⁴⁹⁸ הקנבס והפול הם גידולים חד-שנתיים שאינם מתאימים לדברי המשנה. אמנם הרמב"ם

מביא את הלוף בתור דוגמא בכמה הלכות, אך למעשה במקרים אלה הוא מצטט באופן ישיר מקורות חז"ל.⁴⁹⁹ הרמב"ם אפוא בחר ללכת בדרך זהירה, והזיהוי המהימן היחיד שעמד לפניו הוא זיהוים של חז"ל בתלמוד הירושלמי.

לְעוֹנִין

הרמב"ם זיהה את הלְעוֹנִין עם ה"קטף" (قطف).⁵⁰⁰ בשם זה נקראים בערבית שני צמחים דומים:

א) מלוח הגינה (*Atriplex hortensis*). מין קרוב מבחינה גנטית לסלק מצוי (*Beta vulgaris*), המזוהה עם ה"תְּרִדִין" שבמשנה, ולפיכך הם אינם כלאיים זה בזה.

ב) חומעה תרבותית (*Rumex acetosa*). שניהם מיני ירקות בעלי עלים שטעמם חמצמץ ומשמשים לאכילה.

בחיבורו של הרמב"ם על שמות התרופות מובא הזיהוי הראשון בתור שם ראשי של ה"קטף",⁵⁰¹ ובזיהוי השני בתור שם משני.⁵⁰² מכל מקום, אין להחליפם עם צמח בושם שנקרא בלשון המשנה "קטף".

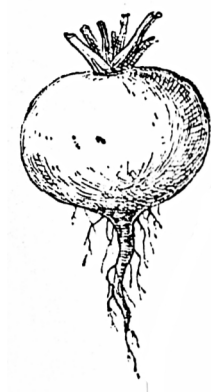
חומעה תרבותית

496. פהמ"ש כלאים ב, ה.
 497. פהמ"ש כלאים ב, ה.
 498. הלכות כלאים ה, ג.
 499. ראו למשל הלכות שבת כו, יז, והשוו: משנה, שבת יח, א; הלכות מתנות עניים ה, ח, והשוו: משנה, פאה ו, י.
 500. פהמ"ש כלאים א, ג.
 501. רמב"ם, ביאור, מס' 331.
 502. רמב"ם, ביאור, מס' 150.

לִפְסָן

במשנה נאמר: "החרדל והלפסן... אף על פי שדומין זה לזה, כלאים זה בזה", וכך תיאר הרמב"ם: "צמח שפריו כפרי הלפת וגבהו על פני הארץ קרוב לאמה, וידוע אצל הרופאים בשם 'אללפסאן' (لفسن)".⁵⁰³ בחיבורו על ביאור שמות הרפואות הוא כתב על ה"לבסאן", שהוא מין של חרדל תרבותי.⁵⁰⁴ צמח זה מזוהה עם חרדל השדה (*Sinapis arvensis*). כיום הוא נחשב עשב רע, והוא שכיח בימי החורף. בעבר היה מקובל להכין ממנו סלט: עליו הירוקים וניצני פרחיו הצהובים נאכלים, וטעמם מעט חריף. מין זה דומה לצמח קרוב שחור (*Brassica nigra*), שמזוהה עם ה"חרדל" שבמשנה.⁵⁰⁵

לִפְתָּ

אשרוש של לפת

הלפת נקרא בערבית אללפת (لفت)⁵⁰⁶ ושלג'ם (شلجم).⁵⁰⁷ פרי אדמה שידוע גם בימינו בשם זה (*Brassica rapa*). צמח ממשפחת המצליבים הדומה לצנון, בעל אשרוש (פקעת) נאכל. הפקעת נקראת בלשון המשנה "ראש הלפת",⁵⁰⁸ והיא רחבה ופחוסה. בשל כך שימשה דימוי למום באדם: "מי שראשו רחב ויוצא מכאן ומכאן עד שתמצא ראשו על צוארו כמו ראש הלפת על העלין שלו".⁵⁰⁹

בדרך כלל הלפת נאכל שלוק.⁵¹⁰ זרעיו אינם משמשים מאכל לאדם,⁵¹¹ ולפיכך אינם חייבים במעשרות,⁵¹² אך אפשר לעצור מן הזרעים שמן למאור.⁵¹³ כשאר מיני הירקות הוא גודל בהיקף מצומצם בערוגות

503. פהמ"ש כלאים א, ה.

504. רמב"ם, ביאור, מס' 218.

505. רבנו נתן אב הישיבה זיהה את הלפסן עם בן-חרדל מצוי (*Eruca sativa*); ראו עמר וקאפח, עמ' 19. לפי הרמב"ם זהו ה"הג'ג'יר".

506. פהמ"ש כלאים א, ג; חולין ז, ד; עקצים א, ד.

507. פהמ"ש כלאים ב, ב; שבת ט, ז. זהו שם נרדף ללפת; ראו רמב"ם, ביאור, מס' 273.

508. כלאים ג, א.

509. הלכות ביאת המקדש ח, א.

510. הלכות ברכות ח, ג.

511. פהמ"ש כלאים ב, ב; שבת ט, ז; הלכות כלאים א, ח.

512. הלכות שמיטה ויובל ח, יג.

קטנות.⁵¹⁴ בדרך כלל ריבוי בורעים, אך מן המקורות עולה שהיו מעתיקים את אשרושו ממקום למקום,⁵¹⁵ כנראה במהלך דילול הצמחים בערוגות.⁵¹⁶

"הלפת והנפוס אינן כלאים זה בזה", מפני שעליהם דומים.⁵¹⁷ הנפוס מזוהה עם כרוב הנפוס (*Brassica napus*), ראו בערכו.

מגג

ראו: חלף

מילא

פתחו של אולם המקדש, כפי שאיר הרמב"ם

מעל פתחו של אולם בית המקדש היו מונחות חמש קורות מעוטרות מעץ מילא.

למעשה, הרמב"ם מביא שני פירושים אפשריים לביאור מונח זה: "שם למין העץ שהיה בו חריטה זו או שהוא שם לצורת אותם הפתוחים".⁵¹⁸ הרמב"ם אינו מזוהה זיהוי מסוים לעץ, ואפשר

שזהו שמו של עץ אלון תולע או אלון תבור, עצים בעלי גזע גדול, שאפשר להפיק מהם קורות ארוכות וישרות.⁵¹⁹

מינתה

"שרשי המינתה" נזכרים במשנה בין מיני הירקות שעוקרים אותם לצורך הכנת שתילים.

513. הלכות שבת ה, יא.

514. הלכות כלאים א, ט.

515. הלכות כלאים ד, יב: "ולא יזרע ראש הלפת".

516. הלכות מעשר ו, ג.

517. הלכות כלאים ג, ו.

518. פהמ"ש מדות ג, ז.

519. ראו פליקס, הצומח, עמ' 99.

נענע ספיקטה

הרמב"ם מזהה את המינחה עם אחד ממיני הנענע (نعنع),⁵²⁰ המנחה (*Mentha*) בלעז. את הצמח מרבים באופן וגטיבי, כלומר, באמצעות קנה השורש שלו. נראה לזהות צמח זה עם ה"אַמִּיתָא" הנזכרת ב"משנה תורה".⁵²¹ והשוו לערכים: אִירוֹס ודִּנְדִּנָּה.

מֶלֶפּוֹן

מֶלֶפּוֹן – וברבים: מֶלֶפּוֹנוֹת – נזכר כמה פעמים במשנה, והרמב"ם מזהה אותו בשם "אלכ'אר" (خيار),⁵²² הוא המלפפון בימינו (*Cucumis sativus*).⁵²³ "הקשות" הוא מלון הקפא (*Cucumis melo var. chate*), פרי אדמה הדומה למֶלֶפּוֹן, והם אינם כלאים זה בזה.⁵²⁴ המלפפון מובא בתור דוגמא לירק שדרכו להשתמר שלושה ימים לאחר קטיפתו.⁵²⁵ הרמב"ם מונה את "מעי המלפפונות" בין הדברים המשלשין את בני המעיים שראוי לאדם לאוכלם בתחילת הארוחה.⁵²⁶ מדבריו עולה שלא נהגו לאכול את קליפת המלפפון,⁵²⁷ המרה בכמה זנים.

520. פהמ"ש עקצים א, ב. כך מופיע גם בערוך, ערך מנתא.

521. הלכות שבת כו, יח. ונוסח "אמיתא" הוא לפי בבלי, שבת קכח ע"א; שם, קמ ע"א, ובפירוש רש"י על אתר.

522. פהמ"ש כלאים א, ב; תרומות ב, ו; שם ח, ו; מעשרות א, ד. בחלק מן המקרים האות מ"ם דגושה. 523. מסורת זיהוי זו מופיעה כבר אצל רס"ג, אך לפי פירושים אחרים ה"מלפפון" שבמשנה הוא מין מלון או אבטיח, ואילו *Cucumis sativus* היה מוכר בתור גידול חקלאי במזרח התיכון רק בימי הביניים, ראו: Z. Amar & E. Lev, "Watermelon, Chate Melon and Cucumber: New Light on Traditional Field Crops of the Middle Ages", *Journal Asiatique*, 299 (2011), pp. 193-204.

524. פהמ"ש כלאים א, ב, והשוו שם, תרומות ב, ו.

525. הלכות תרומות ה, י.

526. הלכות דעות ד, ו.

527. הלכות תרומות יא, י. נראה שגם לא אכלו את קצה המלפפון שנקרא "פיקה"; ראו הלכות טומאת אכלין ו, ו.

מרור

המרור הוא הירק החמישי והאחרון ברשימת מיני הירק שנזכרו במשנה שבהם אדם יוצא חובתו בפסח. מן העובדה שהמרור נזכר במשנה בלשון יחיד (ולא כלשון התורה: "מִרְרִים" (שמות יב, ח; במדבר ט, יא) עם מיני הירק האחרים, אפשר ללמוד שהוא גם שם פרטי וגם שם קיבוצי: "מרורים האמורים בתורה הן החזרת והעולשין והתמכה והחרחבינה והמרור. כל אחד מחמשת מיני ירק אלה נקרא מרור".⁵²⁸

הרמב"ם מתאר את המרור כך: "חסת בר (כ'ס ברי), מרה מאוד".⁵²⁹ מעתיקים מאוחרים שיבשו את דבריו והפכו את "כ'ס ברי" ל"כוסברתא".⁵³⁰ מכל מקום, ייתכן שכוונתו לחֶסֶת הַמֶּצֶן (*Lactuca serriola*=*L. scariola*), שנקראת גם היא בערבית "ח'ס" (=חסה),⁵³¹ וטעמה מר מאוד. ככל הנראה ממנה ביתה החסה התרבותית (*Lactuca sativa*). עם זאת, כבר פירשו פירושים אחרים לזיהוי ה"מרור" שבמשנתנו,⁵³² כמו מרור הגינות (*Sonchus oleraceus*), וקשה להכריע באופן מוחלט למה התכוון הרמב"ם. אפשר שכאשר הזכיר ב"משנה תורה" את המרור שנהגו לגדל בערוגות קטנות כמו שאר הירקות, התכוון דווקא למין התרבות.⁵³³

מתיק

הרמב"ם מזהה את המתיק עם ה"חנט'ל" (حنظل),⁵³⁴ אבטיח הפקועה (*Citrullus colocynthis*). לצמח פרי דמוי אבטיח קטן, בעל ציפה מרה ורעילה שמשמשים בה לרפואה. הרמב"ם מסביר שהשם "מתיק", מלשון מתיקות, מצביע למעשה על תכונתו

528. הלכות חמץ ומצה ז, יג.

529. פהמ"ש פסחים ב, ו. השווה הערוך, ערך מר: "חזרת יער".

530. מופיע כבר בפירוש המאירי לפסחים, עמ' קכד; פירוש רבי עובדיה מברטנורא למשנה, פסחים ב, ו, ובגרסה הנדפסת; ודברי הר"י קאפח, שם, הערה 34. על חוסר ההיגיון ב'זיהוי' זה כבר עמד הבית יוסף בטור, או"ח תעג, ה.

531. J.E. Dinsmore & G. Dalman, "DIE Pflanzen Palästinas", *Z.D.P.* V 34 (1911), p. 164. (להלן: דינסמור ודלמן). אפשרות נוספת היא, שמדובר במין חסה רתמית (*Lactuca saligna*), ראו: G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, I/2, Gütersloh 1928, p. 347. (להלן: דלמן, עבודה).

532. ראו בהרחבה: עמר, מרורים, עמ' 40-47.

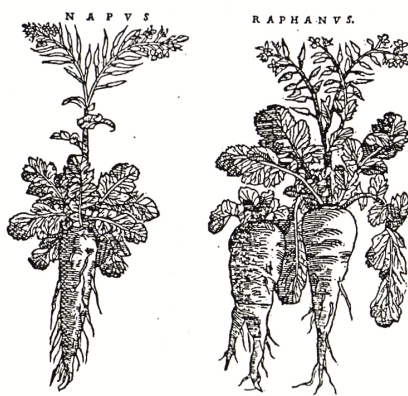
533. הלכות כלאים א, ט.

534. פהמ"ש שביעית ג, א; שם ט, ו.

ההפוכה: "כמו שקורין לסומא סגי נהור".⁵³⁵ צמח זה מובא גם בהקשר ל"פקועות" ול"ירקות חמור", ראו בערכיהם.

פירותיו של אבטיח הפקועה מופיעים בקיץ. בתחילה צבעם ירוק עם כתמים לבנים, ובשלהי הקיץ הקליפה העבה מתייבשת ומתקשחת ונעשית צהובה; זה הסימן שנזכר במשנה: "עד שייבש המתיק",⁵³⁶ ואפשר שזו כוונת הרמב"ם ב"משנה תורה" במונח "משיקשור המתיק".⁵³⁷ הדברים מבוססים על פירוש התלמוד הירושלמי, המזהה את המתיק עם "פקועה": "שיבש המתוק – פקועה. א"ר מנא ההן פקועה דבקעתא. משיקשור משיעשה קשרין קשרין. אמר רבי חנניה מכיון שנתקשר בו קשר העליון מיד הוא יבש".⁵³⁸ ייתכן שאת המונח "יקשר" יש להבין בהוראה של קליפה, כמו בערבית (قش), כלומר, תחילת התייבשות הפרי שקליפתו נעשית נוקשה ועבה.⁵³⁹

נפוס

צנון (מימין) ונפוס (משמאל)
באיור מן המאה השש עשרה

את הנפוס שבמשנה הרמב"ם מזהה בשם: "צנון ארץ ישראלי (פג'ל שאמי) והוא דומה ללפת".⁵⁴⁰ זרעיו אינם נאכלים,⁵⁴¹ אלא רק הפקעת נאכלת. נראה שהכוונה לכרוב הנפוס (*Brassica napus*), שמכונה גם לפתית. צמח ממשפחת המצליבים שדומה לצנון וללפת. ירק בעל שורש מעובה (פקעת) שנאכל לאחר בישול. כיום מגדלים אותו בעיקר לצורך הפקת שמן (קנולה) מזרעיו.

535. פהמ"ש שביעית ג, א. השווו שם פסחים א, א.

536. פהמ"ש שביעית ט, ו.

537. הלכות שמיטה ויובל ב, א.

538. שביעית ג, א, לד ע"ג. כך מובא אצל הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ז, יז: "עד שייבש המתיק".

539. השווו לפירוש הרא"ש לשביעית ג, א: "פרש בירושלמי משיעשה קשרים קשרים כשמתחיל להתייבש מתעבה ומתקשר".

540. פהמ"ש כלאים א, ג, והשוו: שם א, ה; עקצים א, ב.

541. פהמ"ש כלאים ב, ב.

"הִלָּפֶת וְהִנְפּוֹס אֵינָן כְּלָאִים זֶה בְּזֶה" בשל הדמיון בין עליהם, אך למרות הדמיון בין הפקעת והעלים של הצנון והנפוס, הם כן כלאיים זה בזה משום שטעמם רחוק.⁵⁴²

נֶץ הַקֶּלֶב

פטרוסיליה

הרמב"ם מזהה את נֶץ הַקֶּלֶב כך: "אלמקדונס (مقدونس) והוא צמח ידוע מאד אצל הרופאים",⁵⁴³ והוא מונה אותו בין מיני ה"כרפס".⁵⁴⁴ זהו צמח הפטרוסיליון (*Petroselinum hortense*),⁵⁴⁵ המוכר יותר בשם פטרוסיליה. ירק רב-שנתי ממשפחת הסוככיים, ויש לו זנים רבים. חלקי הצמח מכילים שמנים אתריים בעלי ריח אופייני. כשהוא טרי מכניסים אותו לסלטים, וכן משתמשים בו לתיבול מאכלים ותבשילים.

הַנְּצֵפָה

הַנְּצֵפָה נזכרת במשנה בין ה"קלים שבדמאי", שחזקתן מן ההפקר. הרמב"ם מבאר: "'אלכבר' (كبر) והוא הידוע אצל ההמון אצלנו בשם 'אלקפאר'".⁵⁴⁶ הכוונה היא לצלף הקוצני (*Capparis spinosa*). ראו באריכות בערך "צלף".

הַנְּקֵלִיבִס

ה"נקליבס" נזכר בין הדברים שאסור למכור לגויים משום שהיו מקריבים אותם לעבודה זרה. הרמב"ם מבאר באופן כללי: "ממיני העשבים חשוב גם הוא",⁵⁴⁷ שכן

542. הלכות כלאים ג, ו.

543. פהמ"ש שביעית ז, א; שם ח, ג; עקצים ג, ב.

544. רמב"ם, ביאור, מס' 196.

545. פטרוסיליית הגינה (*Petroselinum sativum*).

546. פהמ"ש דמאי א, א, הלכות מעשר יג, א.

547. פהמ"ש עבודה זרה א, ה.

עובדי עבודה זרה נהגו להקריב דברים נדירים.⁵⁴⁸ הרמב"ם אפוא אינו מזהה את הנקלבס בתור מין תמר משובח,⁵⁴⁹ ואפשר משום שלדבריו פרי כזה נכלל ב"דקל טב", שנזכר במשנה זו.

סיאָה°

את הסיאָה שבמשנה הרמב"ם מזהה בשם "אלפוד'נג'" (فوذنج).⁵⁵⁰ כך גם זיהה את ה"יועזר" שבמשנה. למעשה, זהו שם קיבוצי לצמחי תבלין ורפואה ממשפחת השפתניים (*Lamiaceae*),⁵⁵¹ וכפי שהרמב"ם ציין, בקבוצה זו יש מינים רבים שנקראים "פוד'נג'את",⁵⁵² אך כאן הכוונה לצמח מסוים. זהו צמח בר ממיני האזובים שגדל מאליו בגנות ובחצרות, ואין צורך לזרעו בכוונה תחילה.⁵⁵³ אחת האפשרויות הסבירות לזיהוי הסיאָה לשיטת הרמב"ם היא הקורנית המקורקפת (*Coridothymus capitatus*) או מינים קרובים שהוצעו לזיהוי הקורנית.⁵⁵⁴

סינְריות°

הסינְריות – שם צמח שגדל באזור בקעת בית נטופה, אך זיהויו אינו ברור, כדברי הרמב"ם: "והיה ידוע באותו המקום ואין אנו מכירים אותו".⁵⁵⁵

548. מורה הנבוכים, ג, מו. השו"ת תנחום ירושלמי, ערך נקלבס: "מין עשב נדיר יקר ערך, שהיו מקיימים בו את פולחנם בחגיגהם".

549. מקובל לזהות כיום את הנקלבס שבמשנה עם זן תמרים שנקרא "ניקולאס", זן שהיה מפורסם בגודלו; ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 183-184. לדעת כמה חוקרים, גם שאר המונחים שנזכרים במשנה – דקל-טב וחצב (חצד) – הם תעתיקים בעברית של שמות יווניים של זני תמרים מסוימים; ראו י' פליקס, **עצי פרי למיניהם**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 116.

550. פהמ"ש שביעית ח, א; מעשרות ג, ט; עקצים ב, ב.

551. רמב"ם, ביאור, מס' 309.

552. פהמ"ש ערלה ב, י; רמב"ם, ביאור, מס' 309.

553. פהמ"ש מעשרות ג, ט.

554. בתלמוד ירושלמי (שביעית ז ב, לז ע"ב): "הסיאָה – צתרה", וכיום נקרא כך הסוג: צַתְרָה (*Satureja*). עם צמח זה זיהה כנראה הרמב"ם את הקורנית. לחילופין, אם ה"סיאָה" היא הצתרה, אז ה"קורנית" מזוהה עם הצמח המכונה בימינו בשם זה. מאחר שהרמב"ם כולל את הקורנית בין מיני האזובים (פהמ"ש מעשרות ג, ט; עקצים ב, ב), פחות מסתבר שכאן התכוון למיני המנתה (*Mentha*), שנכללים בשם הכולל "פוד'נג'את".

555. פהמ"ש שביעית ט, ה.

סִיָּה⁵⁵⁶

את הסירה הרמב"ם ביאר באופן כללי: "שוכה" (شوكة), כלומר – קוץ.⁵⁵⁶ לעומת רוב הפרשנות המסורתית שמפרשת שסיר-סירה הוא שם קיבוצי לקוצים, כיום נוטים חוקרים רבים לזהותם באופן מסוים יותר עם הצמח סירה קוצנית (*Sarcopoterium spinosum*).⁵⁵⁷

סִפִּיר⁵⁵⁸

לוביה מצרית

© האקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים, האיור מתוך: Flora
Palaestina, II, pl. 318

במשנה נאמר: "הפול והספיר... אינן כלאים זה בזה", והרמב"ם זיהה את הספיר עם ה"מאש" (ماش).⁵⁵⁸ כך נקראים בערבית כמה מיני קטניות. רוב המקורות מתכוונים לשעועית המונג (*Phaseolus mungo*), הידועה גם בימינו בשם זה. מין קטנית ממוצא הודי, וזרעיה ירוקים.

בעבר נכלל צמח זה בסוג לוביה (*Vigna*), ולכן אפשר להבין מדוע במזרח, ובייחוד באזור ארץ ישראל וסוריה, השם "מאש" היה גם אחד ממיני הלוביה, בעיקר לוביה מצרית (*V. nilotica*=*V. luteola*).⁵⁵⁹ זהו צמח מטפס שגדל ליד מקווה מים לחים. בעל תפוחת צהובה ופרי תרמיל ארוך וצר, המכיל זרעים חומים ועליהם נקודות שחורות.

הרמב"ם מביא את הספיר בתור דוגמא לאחד ממיני הקטניות.⁵⁶⁰ לדעתו, הוא ממיני המאכלים שאין ראוי לאדם להרגיל עצמו לאוכלם באופן תדיר.⁵⁶¹

556. פהמ"ש כרתות ג, ח.

557. ראו בהרחבה: עמר, מקרא, עמ' 228-230.

558. פהמ"ש כלאים א, א.

559. ראו בהרחבה: עמר, גידולי ארץ, עמ' 92-95.

560. הלכות כלאים א, ח.

561. הלכות דעות ד, ט.

עָדֵל

העדל נזכר פעם אחת במשנה, והרמב"ם מזהה אותו עם "אלשיטרג" (الشيطرج), ומוסיף שהוא "צמח ידוע".⁵⁶² בביאור שמות הרפואות הוא מציין גם את שמו ביוונית – "לבדיון",⁵⁶³ כלומר, צמח ה- *Lepidium*; זהו שם הסוג שח'ליים, וקרוב לוודאי שהכוונה למין "שח'ליים גבוהים" (*Lepidium latifolium*).⁵⁶⁴ מין קרוב הוא שח'ליים תרבותיים (*Lepidium sativum*), ראו בערך שח'ליים.

שח'ליים גבוהים

© האקדמיה הלאומית
הישראלית למדעים,
האיור מתוך: Flora
Palaestina, I, pl. 443.

עֲדָשִׁים

העדשים נזכרות כמה פעמים במשנה. הרמב"ם לא נצרך להתייחס במפורש לזיהוין מפני שמדובר בצמח ידוע. הצמח מופיע

בפירושו בשם הערבי "עדס" (عدس), עֲדָשָׁה תרבותית (*Lens culinaris*).⁵⁶⁵ הרמב"ם מבאר בעקבות התלמוד הירושלמי, ש"עדשים המצירות" הן עדשים שקצותיהן מחודדות. עדשים אלו נכללות בין צמחי הבר שגדלים מאליהם,⁵⁶⁶ ולפיכך פטורים מתרומה וממעשרות.⁵⁶⁷ ה"אשישים" הם קמח העדשים.⁵⁶⁸

עדשה תרבותית

562. פהמ"ש עקצים ג, ד.

563. רמב"ם, ביאור, מס' 367.

564. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 298.

565. פהמ"ש כלאים ב, ב; תרומות י, א; שבת ז, ד; ביצה א, ח; נגעים ו, א.

566. פהמ"ש מעשרות ה, ז, והשווה ירושלמי, שם, נב ע"א: "כל שגלגליהן חדין". לדעת פליקס, הכוונה היא

לעדשים האדומות הקטנות שהיקף שולי הזרע העגול שלהן חד; ראו י' פליקס, תלמוד ירושלמי, מסכת

מעשרות, רמת גן תשס"ה, עמ' 260. עם זאת, אם מדובר במין בר כדעת הרמב"ם, אפשר שהכוונה

לעדשה המזרחית (*Lens orientalis*), עדשה שפריה ארוך במידה ניכרת מרוחבו, וממנה כנראה טופח

המין התרבותי.

567. הלכות תרומות ב, יב; שמיטה ויובל ח, יג.

568. פהמ"ש נדרים ו, י.

עוזרין⁵⁶⁹

עוזרין קוצני

© האקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים, האיור מתוך: Flora
Palaestina, II, pl. 29

העוזרין נקראים בערבית "זערו" (زعرون),⁵⁶⁹ והם מזוהים עם עֶזְרָר קוֹצְנִי (*Crataegus aronia*). עץ בר נשיר ים תיכוני. פריו הצהוב, דמוי תפוח קטן, נאכל וטעמו חמצמץ. הצמח עֶזְרָר אֶלֶם (*Crataegus azarolus*) דומה לו, צמח בעל פרי אדום וטעים. המרקם של פרי העוזרין נוקשה כמרקם התפוח, כלומר, הפרי אינו עסיסי ואינו נסחט.⁵⁷⁰ בעבר טופחו בתרבות עצים נושאי פירות משובחים יותר ממיני הבר, אך בדרך כלל העוזרין הם "פירות שחזקתן מן ההפקר".⁵⁷¹

עולשין⁵⁷²

עולשין ועולשי שָׁדָה נזכרים במשנה כשני מיני צמחים שאינם כלאיים זה בזה. את הצמח הראשון הרמב"ם מזהה בשם "אלהנדבא אלבסתאני" (الهندبا البستاني), כלומר, העולש ה"גני" (התרבותי).⁵⁷² צמח זה מזוהה גם עם מין הירק שאדם יוצא בו חובת אכילת מרור בפסח וגם עם צמח התרבות שחייב בדיני שביעית.⁵⁷³

הרמב"ם מזהה את העולשין בעקבות זיהוי הצמח בתלמוד הבבלי, "הינדבי" בארמית,⁵⁷⁴ וכך שמו גם ביוונית ובלטינית – *Intybus*. הכוונה היא בלא ספק לעולש תרבותי (*Cichorium intybus*) הקרוי כך עד ימינו. לצמח זה כמה זנים, והוא ידוע מקדמת דנא בקולינריה הקדומה. מדובר בצמח דו-שנתי ממוצא אירופי, בעל עלים מאורכים דמויי אזמל החובקים קצת את הגבעול, ותפרחתו תכולה. העלים הצעירים משמשים מרכיב בסלט וטעמם מריר. בדורות האחרונים החלו להפיק משורשי עולש

569. פהמ"ש דמאי א, א; כלאים א, ד; מעשרות א, ג.

570. הלכות שבת כא, יב.

571. הלכות מעשרות יג, א.

572. פהמ"ש כלאים א, ב.

573. פהמ"ש פסחים ב, ו; שביעית ז, א.

574. בבלי, פסחים לט ע"א.

עולש תרבותי
(איור מן המאה השש עשרה)

קלויים תחליף לקפה (ציקוריה). באמצע המאה התשע עשרה החלו לגדל באירופה זן שמשורשיו הגדלים בתנאי לחות וחשכה מתפתחים ניצנים ועלים לבנים גדולים ("עולש לבן").

הרמב"ם מביא את המקרה "התולש עולשין" לאכילה בתור דוגמא לתולדת מלאכת קוצר בשבת,⁵⁷⁵ והוא מזכיר את "מי העולשין", מים שמועילים לבריאות הגוף אף על פי שהם מרים.⁵⁷⁶

עולְשֵׁי שְׂדֵה

המשנה מציינת שעולְשֵׁין ועולְשֵׁי שְׂדֵה אינם כלאיים זה בזה. את העולְשֵׁין זיהה הרמב"ם עם "אלהנדבא אלבסתאני", כלומר, העולש התרבותי (*Cichorium* intybus), ואילו את עולְשֵׁי שְׂדֵה עם "אלהנדבא

אלפחצי",⁵⁷⁷ כלומר – עולשי הבר. הואיל והמין התרבותי ומין הבר אינם כלאיים זה בזה, ברור שהם צמחים קרובים מאוד,⁵⁷⁸ השייכים לסוג *Cichorium*.

זיהוי "עולשי שדה" עם עולש מצוי (*Cichorium pumilum*) אינו מוטל בספק בשל השתמרות השם (התחלפות האות שי"ן באות תי"ו) ומסורת זיהוי רציפה. בתלמוד הירושלמי תורגם שמו לארמית: "עולשי השדה – עולתין".⁵⁷⁹ הרמב"ם ציין שמין הבר של העולש נקרא "עלת",⁵⁸⁰ ואף בימינו הוא נקרא בערבית הארץ ישראלית "עלת" או "הנדבא".⁵⁸¹

575. הלכות שבת ח, ה.

576. הלכות דעות ג, ב. נראה שמדובר במי עולשין שהופקו בימיו בתהליך הזיקוק.

577. פהמ"ש כלאים א, א, ב.

578. משנה, כלאים א, ב.

579. ירושלמי, כלאים א ב, כז ע"א.

580. רמב"ם, ביאור, מס' 114.

581. דינסמור ודלמן, עמ' 163; א' הראובני, "המרור והמרורים", לשוננו, ט (תרצ"ח), עמ' 272.

לדעת רב יהודה, אפשר לצאת ידי חובת אכילת מרור בפסח גם בעולשי שדה, שכן דינם כעולשי גינה.⁵⁸² גם רב סעדיה גאון כתב שאפשר לצאת ידי חובת אכילת מרור לכתחילה באכילת עולשי השדה: "ויקנה מן אלכ'ס (=חסה) או מן אלטרשקוק או אלעלת' והוא אלהנדבי אלברי (=עולש הבר)."⁵⁸³ נראה שלאחר החסה הוא מתכוון לעולש התרבותי, אף שהשם "טרשקוק" (צ"ל: טלח'שקוק או טרח'שקוק) הוא כינוי לעולש הבר,⁵⁸⁴ שכן בהמשך הוא מזכיר מין זה במפורש בתור אפשרות אחרת.

מאחר שעולשי שדה נחשבים מבחינת ההלכה כמין "עולשין", ייתכן שגם הרמב"ם סובר שאפשר לצאת בהם ידי חובת אכילת מרור בפסח.

העולש המצוי (*Cichorium pumilum*) הוא עשבוני חד-שנתי, זקוף, השכיח בכל חלקי ארץ ישראל בבתות, וכן כעשב רע בגינות ובצדי הדרכים. הצמח מפתח בחורף שושנת עלים גדולים ביחס לשושנות עלים של צמחים אחרים (תלוי במשק המים), ושפת העלים מאורכת ומשוונת. בכל חלקי הצמח יש שרף

עולש מצוי

© האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, האיור
מתוך: Flora Palaestina, III, pl. 690.

חלבי, ובעיקר בעורק המרכזי של העלים, השעיר בחלקו התחתון. באביב מתרומם גבעול גבוה (בדרך כלל עד מטר אחד) ומסועף. עלי הגבעול העליונים חובקים את הגבעול; הם קטנים וצרים מעלי החורף. הצמח פורח בחודשים אייר-סיוון בתפרחות תכולות היוצאות מחיק התפצלויות הגבעולים ומחלקם העליון. למעשה, גם בצמח זה, כמו במיני "מרור" אחרים, אפשר להבחין בדו־פרצופיות עונתית בין עלי החורף ובין עלי תחילת הקיץ.

582. בבלי, פסחים לט ע"א.

583. סידור רב סעדיה (רס"ג), מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל (הדפסה ששית), ירושלים תש"ס, עמ' קלד.

584. ראו רמב"ם, ביאור, מס' 114. כך קרוי גם "שנן רפואי" (*Taraxacum officinale*); ראו עיסא, עמ' 177; לב, פלורה, א, עמ' 417; שם, עמ' 434.

עכביזות

הרמב"ם מתאר את העכביזות כך: "הוא צמח דומה ל'קלקאס' ועליו קוצים רבים. קולפים הקוצים וזורקים, ואחר כך קולפים אותו הקלח. ונאכל חי ומבושל עם בשר וגם מטוגן. והוא רב מאד בארצות המערב ואיי ספרד. והספרדים קוראין אותו 'אלֶכְ'רֶשֶׁף', ושמו הידוע במערב 'אַפְזָאן אֶלְמֶקְלוּב'. והוא מכלל מיני הקוצים. תרגום 'כערער בערבה' – 'כעכוביתא', ובבראשית רבה אמרו: ו'קוץ' זה קנרס ו'דרדר' אלו העכביזות".⁵⁸⁵ בחיבורו על ביאור שמות הרפואות הרמב"ם מזכיר את צמח החרשף (حَرْشَف) גם בשמות "עכובה" (عكوبه) ו"קנאריה" (قناريه).⁵⁸⁶

אף שמדברי המשנה עולה לכאורה שזהו צמח בר שנאכל, לפי מסורת הזיהוי של הרמב"ם – מסורת שכנראה הייתה מקובלת בספרד – זהו הצמח התרבותי קנרס הַאֲרִטִישוּק (*Cynara scolymus*). הוא מזכירו בשם "קנרס" (ראו בערכו) לצד גידולי תרבות אחרים, כגון קנבס וצמר גפן (כותנה).⁵⁸⁷

קנרס הארטישוק

לעומת זאת, פרשנים אחרים זיהו את העכביזות עם צמח בר שנקרא בערבית "עכוב" (عكوب). כיום נקרא בשם זה הצמח עכובית הגלגל (*Gundelia tournefortii*) או מין קוץ דומה. עם זאת, מחברים ארץ ישראלים מימי הביניים מתארים בפרוטרוט את הצמח והתקנתו לאכילה כפי שמובא בספרות חז"ל.⁵⁸⁸ הכוונה היא לצמח גדילן מצוי (*Silybum marianum*), שמתואר כצמח קוצני נאכל שגובהו כמטר, עליו הירוקים מנומרים בכתמים לבנים וזרעיו מכילים שמן. ויש שסברו שהוא מין הבר של קנרס הארטישוק.⁵⁸⁹ אפשרות אחרת, שעולה מתיאורו של תנחום הירושלמי, היא שמדובר

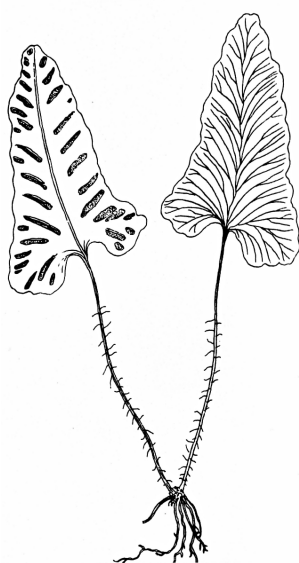
585. פהמ"ש עקצים ג, ב.

586. רמב"ם, ביאור, מס' 154.

587. הלכות כלאים ה, יט.

588. למשל, הסרת הקוצים במספריים; ראו תוספתא, יום טוב ג, יט, והשוו: הלכות שביתת יום טוב ג, ז.

589. ראו בהרחבה: עמר וסרי, תמימי, עמ' 74-75; שם, עמ' 124-125.

גריזית נאה

© האקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים, מתוך: Flora
Palaestina, I, pl. 12

בחוחן הקנרס (*Onopordum cynarocephalum*),
צמח קוצני נאכל שדומה לקנרס הארטישוק.⁵⁹⁰

ענבים

ראו: גפן

עקרבנין⁹

צמח זה נזכר על ידי רבי אלעאי בשם רבי אליעזר בנוגע
לאפשרות לצאת בו ידי חובת אכילת מרור בפסח.

העקרבנין מזוהים על ידי הרמב"ם בשם "אלעקרבאן"
(عقربان), והוא מוסיף: "ידוע אצלנו".⁵⁹¹

בחיבורו "ביאור שמות הרפואות" כתב: "סקולופנדריון
— הוא 'אלעקרבאן'", והביא גם את שמו בספרדית.⁵⁹²
זהו מין שרך שנקרא בימינו "גריזית נאה" (*Phyllitis*
sagittata = *Scolopendrium hemionitis*).⁵⁹³ עליו

הצעירים שנובטים מן הנבגים נראים כזנב העקרב, ובבגרותם נאכלים על ידי עזים. הוא
נפוץ באזורי החוף הים תיכוני: צפון אפריקה, חצי האי האיברי וארצות נוספות
באירופה, ולכך כנראה התכוון הרמב"ם בהערתו "ידוע אצלנו".⁵⁹⁴

בספרות המחקר הובאו עוד זיהויים רבים ל"עקרבנין" שבמשנה, אך כולם הם השערות
בלבד, וחלקן מסופקות מאוד.⁵⁹⁵

590. ראו תנחום הירושלמי, ערך עכב. חוחן הקנרס מכונה "שכאעא", וכמו קנרס הארטישוק גם הוא נקרא
"כנכר"; ראו רמב"ם, ביאור, מס' 362.

591. פהמ"ש ערובין ב, ו, והשוו: שביעית ז, ב.

592. רמב"ם, ביאור, מס' 275; אישתורי הפרחי, עמ' תרסב.

593. לב, פלורה, א, עמ' 7-8.

594. הר"י קאפח לפהמ"ש שביעית ז, הערה 12: "ירק בר שעליו פרומים כעין צבת של עקרב ומכאן השם
עקרבנין". במחברת הצמחים, עמ' 59, כתב: "ואנו קבלנו שהוא הנקרא בערבית תרבח, והוא ירק ידוע
שיש בעליו פרצות דומין לראש העקרב, והוא קצת מריר וטעמו כטעם עלי הצנון". ואיני יודע למה
התכוון.

595. ראו בהרחבה: עמר, מרורים, עמ' 50.

ענף ערבה מחודדת
נושא עגיל אבקנים

ערֶבָה°

הרמב"ם בפירושו למשנה הביא את המילה ערבה בשמה העברי ("אלֶעֶרְבָה")⁵⁹⁶ ולא בשמה הערבי, משום שזיהויה ידוע לכול ואינו מוטל בספק. למעשה, בקרב היהודים דוברי הערבית כונו בדרך כלל שמות ארבעת המינים בעברית גם בשפת היום-יום. בהלכות שעוסקות בארבעת המינים הרמב"ם מתאר שלושה מיני צמחים: ערבה – כשרה, שכן שפת העלה שלה חלקה; צפצפה – פסולה, שכן שפת העלה שלה

משוננת כמסור; וערבת המגל (חילפא גילא), שנקראת כך מכיוון שלעליה שינון עדין כשל מגל, וגם היא כשרה.⁵⁹⁷ על פי המסורת המקובלת בידינו כהלכה למשה מסיני, "ערבי נחל" הכשרים למצווה מן התורה הם עצי העֶרְבָה (*Salix*) למיניהם ולזניהם, חוץ מן הצפצפה (*Populus*) הפסולה.⁵⁹⁸

פּוֹאָה°

פואת הצבעים

הפּוֹאָה נזכרת במשנה בין סממני הצביעה. הרמב"ם מזהה אותה בשם הערבי "אלֶפְנָה" (فوة),⁵⁹⁹ ובדרך כלל הכוונה היא לפואת הצִבְעִים (*Rubia tinctorum*), צמח רב-שנתי בעל עלים הערוכים בדורים, ופירותיו הבשלים שחורים. בעבר גדל כצמח תרבות, ונחשב אחד מצמחי הצביעה החשובים בעולם העתיק. מקנה השורש שלו הפיקו צבע אדום, ובעיקר את הצִבְעֵן אֶלִיזָרִין (Alizarin). בצמח השתמשו גם לריפוי,⁶⁰⁰ למשל בטיפול באבנים בכליות. הרמב"ם מסביר ש"פואה של עידית" היא המין ה"טוב",

596. פהמ"ש סוכה ג, ג (מנוקד); שם ד, ג.

597. הלכות שופר וסוכה ולולב ז, ג-ד.

598. ראו דיון מפורט בספרי: עמר, ארבעת המינים, עמ' 75-79.

599. פהמ"ש שביעית ה, ד; שם ז, ב; שבת ט, ה.

600. הלכות שבת כא, כא.

ואילו "פואה של צלעות" היא הפואה ששורשיה העמיקו בקרקע, ואי אפשר לעוקרה אלא בקרדומות של ברזל.⁶⁰¹ המין הטוב הוא פואת הצבעים, ואילו המין השני מתאים לפואה מצויה (*Rubia tenuifolia*), מטפס הגדל בר בחורש הים תיכון. גבעולי הצמח נראים רבועים בחתך, ומשורשי הצמח אפשר להפיק צבע בגוון חום-כתום, אך איכותו נמוכה מאיכות צבע המין התרבותי.

פול⁶⁰²

הפול נקרא בערבית "אלפול" (الفول).⁶⁰² מין קטנית, מכונה בימינו גם בְּקִיטַת הַגֶּנֶה (*Vicia faba*).

גידול חורף חד-שנתי, בעל עלעלים אליפטיים, פרחיו לבנים ויש להם כתם ארגמני. התרמיל גדול ועבה. יש כמה זנים: בעלי זרעים גדולים ופחוסים או כדוריים וקטנים. ההלכה ש"הפול והספיר... אינן כלאים זה בזה"⁶⁰³ מוכיחה שמדובר במיני קטניות דומים. הזיהויים שמוצעים לספיר – שעועית המונג (*Phaseolus mungo*) או אחד ממיני הלוביה (*Vigna*) – רומזים שזהו זן הפול שזרעו קטנים. הרמב"ם מביא את הפול בתור דוגמא לאחד ממיני הקטניות, שאינו מחמיץ.⁶⁰⁴ לדעתו, הוא ממיני המאכלים שאין ראוי לאדם להרגיל עצמו לאוכלם באופן תדיר.⁶⁰⁵ בדברי המשנה: "נאמנין על הפול ואינן נאמנין על הגריסין", יש לכאורה הבחנה בין הפול ובין גריסי מיני דגן או מיני קטניות אחרות. לכן, הרמב"ם מבהיר כאן ובמקומות אחרים, שמדובר בזרע הפול הטחון

פול הגינה (במרכז), תרמיל (מימין)
וזרע (משמאל)

601. פהמ"ש שביעית ה, ד.

602. פהמ"ש כלאים א, א; נדה ט, ז; מכשירין ה, ט; טבול יום א, א; עקצים א, ה.

603. פהמ"ש כלאים א, א.

604. הלכות כלאים א, ח; הלכות חמץ ומצה ה, א.

605. הלכות דעות ד, ט.

בלא קליפתו.⁶⁰⁶ "גריסין הקלקין" (או גריס הקלקי) הם לדעת הרמב"ם זרעי פול גדולים ומרובעים, שנקראים על שם מקומם,⁶⁰⁷ כלומר – קיליקיה שבאסיה הקטנה. במקום אחד הרמב"ם מציין גריסים בנוגע למיני קטניות באופן כללי, ולא דווקא בנוגע לפול.⁶⁰⁸ בנוגע לדברי המשנה: "הנופח בעדשים לבדקן אם יפות הן", הוא מביא דוגמא לפעולה זו דווקא מן הפול: "הרבה עושין כן אצלנו, כשבודקין את הפולין הטחונים, שאם נתלחלח ונרטב כאשר נופחים בו יודע שהוא מתבשל מהר, שעל ידי זה שהוא מלחלח מהר מוכיח שנקבוביותו פתוחות".⁶⁰⁹

פול הלֶבָן⁶¹⁰

את הפול הלֶבָן ביאר הרמב"ם בשם "אלפול אלאביץ".⁶¹⁰ מדובר בתרגום מילולי, וכנראה שלא היה לו זיהוי מסוים. לא ברור אם מדובר בזן של פול תרבותי (בִּקְיַת הַגֶּנֶה *Vicia faba*=, שזרעיו לבנים, או אחד ממיני הלוביה ושאר הקטניות הדומות. מכל מקום, הרמב"ם פסק שאיסור כלאי הכרם חל רק כאשר הענב מגיע לשיעור "פול הלבן".⁶¹¹

פול המֶצְרִי⁶¹²

במשנה במסכת כלאים הזכיר הרמב"ם את פול המֶצְרִי בשם "אלפול אלמצרי".⁶¹² לכאורה, זהו תרגום מילולי, כמו שתרגם את הפול הלֶבָן (אלפול אלאביץ),⁶¹³ אך במקום אחר כתב: "מין ממיני הזרעונים שאינו נמצא אלא בארץ מצרים, וכך קורין אותו הרופאים 'אלבאקלי אלמצרי' ואינו הפול הידוע אצל ההמון".⁶¹⁴ מכאן ברור שלדעתו אין הכוונה לקטנית, מזני הפול התרבותי (בִּקְיַת הַגֶּנֶה *Vicia faba*=).

606. פהמ"ש פאה ח, ג; מעשרות ה, ז; מועד קטן ב, ה; כלים טו, ה, ועוד מקומות. ה"גרסות" הוא שמם של מוכרי הפול הטחון; ראו פהמ"ש עדיות ג, ח; כלים יב, ד.

607. פהמ"ש מעשרות ה, ז; הלכות תרומות ב, יב; שמיטה ויובל ח, יג.

608. פהמ"ש מכשירין ו, ב.

609. פהמ"ש מכשירין א, ו.

610. פהמ"ש כלאים א, א.

611. הלכות כלאים ה, יג-טו.

612. פהמ"ש כלאים א, ב.

613. פהמ"ש כלאים א, א.

614. פהמ"ש נדרים ז, ב.

הפול המצרי (אלבאקלא אלמצרי) נזכר גם בחיבורו הרפואי על סמי המות,⁶¹⁵ ואין ספק שמדובר בשם צמח ייחודי למצרים, צמח שהיה מוכר בתקופתו. אבו אלח'יר אלאשבילי, עשבוני ספרדי בן ימיו של הרמב"ם, מציין שהוא צמח שגדל במצרים במקווי מים עומדים.⁶¹⁶ זהו צמח נלומבו נאה (*Nelumbo nucifera*), הידוע גם בשם "לוטוס קדוש", צמח מים שמוצאו בדרום מזרח אסיה וגדל בעבר במצרים. צמח זה גדל בימינו בתור צמח תרבות בכמה ארצות בעולם, ובהן גם ישראל. בעל פרחים ורודים גדולים. לעלים הגדולים פטוטות ארוכות, והם בדרך כלל בולטים מעל פני המים. הפרי דמוי קונוס שחלקו העליון והרחב נראה כחלת דבש קטנה, והוא מכיל זרעים גדולים כזרעי המין בקיה (*Vicia*). אלאשבילי מפנה בהקשר לצמח זה גם לדיוסקורידס היווני, בוטנאי שחי בתקופת המשנה, שמכנה צמח זה ביוונית בשם "פול המצרי". לפי דיוסקורידס, הצמח נפוץ בביצות במצרים ובאסיה הקטנה. הוא מציין שגם קנה השורש שלו נאכל וגם הזרעים הטריים הירוקים והזרעים היבשים השחורים, זרעים שקטנים מזרעי הפול הרגיל.⁶¹⁷ למעשה, סופרים רבים אחרים בני התקופה הרומית מתארים את אכילת שורש הנלומבו במצרים ואת זרעיו המכונים "פול מצרי", ועומדים על ההבדל בינו ובין ה"פול" הרגיל הידוע. שרידים של הלקטי פירות וזרעים נמצאו בכמה אתרים במצרים העתיקה,⁶¹⁸ אך מה שחשוב לענייננו הוא, שהמקורות מתקופת המשנה מציינים שהנלומבו גדל גם בסוריה ובקיליקיה.⁶¹⁹ הוא מופיע בארץ ישראל גם בכמה פסיפסים שבהם מופיע נוף צמחיה נילוטית, ולכן יש אפשרות שצמח זה גדל באזורי ביצה גם באזור ארץ ישראל ובסביבותיה. הרמב"ם אפוא התייחס לראליה שבמשנה, לכל הפחות כפי שהבין אותה.⁶²⁰

615. רמב"ם, סמים, עמ' 28.

616. אבו אלח'יר, עמ' 115. זהו אינו צמח התורמוס, שאחד משמותיו הנרדפים הוא "באקלא מצרי".

617. ראו: R.T. Gunther (trans.), *The Greek Herbal of Dioscorides*, New York 1959: II, 128. (להלן: דיוסקורידס). הרודוטוס (ב, 92) כותב על הנלומבו בהקשר לצמחי הנלוס: "יש גם חבצלות אחרות בנהר הדומות לוורדים, שפריין מצוי בניצן אחר היוצא מן השורש, ודומה מאוד במראהו לחלת דבש של צרעות; בתוכו יש זרעים רבים אכילים, בגודל חרצני זיתים, שאותם אוכלים טריים או מיובשים". ראו הרודוטוס, **היסטוריה** (בתרגום ב' שימרון ור' צלניק-אברמוביץ), תל אביב 1988, עמ' 144.

618. ראו בהרחבה: W. J. Darby, P. Ghalioungui & L. Grivetti, *Food: The Gift of Osiris*, II, London New York San Francisco 1977, pp. 629-637.

619. תיאופרטוס (Theophrastus, *Enquiry into Plants* IV.viii, 7-8) ופליניוס (XVIII 122).

620. בדברי הירושלמי אין ראיה חד-משמעית שמדובר במין לוביא כפי שסברו פרשנים אחדים, אך יש ראיה שזה כינויו כשהוא לח (כלאים ח ד, לא ע"ג). שם מובא שהכוונה לגידול שמוצאו מ"לוב היא מצרים".

למעשה, אפשר להניח שגם כמה מן הדוגמאות שמובאות ב"משנה תורה" תואמות את המציאות בימיו במצרים, כלומר, גידולו בחקלאות שלחין המבוססת על השקיה מתעלות המשנה שיוצאות מן הנילוס. צמח זה כנראה גדל כמו כל צמחי המקשה המצריים (במדבר יא, ה; דברים יא, י) בהצפה עם קישואים ודלועים (אבטיחים). כל הצמחים האלה מתאפיינים בעלים גדולים ומתפשטים.⁶²¹ הקושי בזיהוי צמח הנלומבו הוא, שאת זרעיו אפשר לאכול, ואילו במקום אחר כלל הרמב"ם את פול המצרי בין זרעוני הגינה שאינם נאכלים על ידי אדם.⁶²² נוסף על כך, כשהוא דן במקום אחר בתאריך המחייב לעניין מועד חיוב מעשרות

נלומבו נאה: פרח ופרי

ושמיטה, עולה בבירור מדבריו שאכן מדובר בצמח שאותו מגדלים הן לירק הן לזרעים: "פול המצרי שהביא שליש לפני ראש השנה, אם זרעו לזרע מתעשר לשעבר, זרעו לירק מתעשר להבא".⁶²³

כבר הערנו בתחילת חיבורנו שאנו נצמדים כאן לפירושו של הרמב"ם, פירוש שאינו מקובל תמיד על פרשנים אחרים, ושאינן הכרח לומר שפירושו תמיד קלע לִרְאִיָּה ההיסטורית של המשנה.

פול הָחֶרֶב°

במשנה נאמר ש"פול המִצְרִי וְהָחֶרֶב אינן כלאים זה בזה". הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים ל"חֶרֶב", אך הוא מבהיר שאין הוא עץ החרוב (*Ceratonia siliqua*) אלא אחד ממיני הפול המצרי שנקרא חרוב,⁶²⁴ כפי שכבר מבואר בתלמוד הירושלמי.⁶²⁵ את

עם זאת, אזכור פול המצרי הגדל "בעל" (תוספתא, שביעית ב, ד) אינו מתאים לצמח הנלומבו.

621. הלכות כלאים ד, א.

622. הלכות שבת יח, ו. כך לכאורה עולה גם מפירושו הראשון לפהמ"ש בשביעית ב, ח, ובו הוא כותב על זריעת פול המצרי לזרע, ורק במהדורה בתרא הוסיף את המילה "ירק".

623. הלכות מעשר שני א, י; השו"ת הלכות שמיטה ד, יג-יד. ולכאורה אפשר ליישב קושי זה: עיקר גידולו היה כנראה לצורך אכילת קנה שורשיו, ובדרך כלל הוא לא גודל לאכילת זרעיו. בקטגוריה זו נמצאים גם זרעי הפשתן, שאמנם אפשר לאוכלם, אך בכל זאת הרמב"ם הכליל אותם בין זרעוני גינה (הלכות כלאים א, ח).

624. פהמ"ש כלאים א, ב.

625. ירושלמי, כלאים א ב, כז ע"א: "כמין פול מצרי פרסי הוא וקצצויי דמיין לחרובה". כלומר, תרמיליו

שני הצמחים הרמב"ם מנקד באופן שונה: ב"פול הָתְרוּב" – האות וא"ו מנוקדת בחולם מלא, וב"תְרוּב" (ברוב פירושו למשנה) – האות וא"ו מנוקדת בשוורק.

אחת מאפשרויות הזיהוי הסבירות לפול הָתְרוּב הוא לובית ארוכת תרמיל (*Vigna unguiculata subssp. Sesquipedalis*). היא ניכרת בתרמילים גדולים במיוחד, שעשויים לגדול ל-40-90 ס"מ; כשהם ירוקים הם עבים ובשרניים ומשתלשלים כלפי מטה כתרמילי החרוב, ועם התייבשותם הם מתכווצים.

פִּירְקָדָן

טופח תרבותי

במשנה נאמר ש"הפִּירְקָדָן והטוֹפִיח... אינם כלאים זה בזה". את הפורקדן זיהה הרמב"ם עם ה"ג'לבאן" (جلبان), צמח שבדרך כלל מזוהה עם הטופח התרבותי (*Lathyrus sativus*).⁶²⁶ זהו מין קטנית ממשפחת הפרפריים. גידול חורף בעל תרמילים שטוחים. בדרך כלל הזרעים לבנים, דמויי שן, ומשמשים מאכל לאדם ולבקר. הטוֹפִיח שבמשנה הוא מין טופח שדומה לו בתכונותיו (ראו בהרחבה בערכו).

פְּטָרִיּוֹת

הרמב"ם מתאר את הפטריות כך: "אלפטר" והוא הידוע בארצות המערב בשם 'אלפקאע'. והוא צמח שאין לו שרשים ולא זרעונים ואוכלים אותו רוב בני אדם מבושל ושלוק".⁶²⁷ ה"פטר" (فطر) הוא שם כולל לפטריות הגדלות על פני הקרקע ומכונות בימינו פְּטָרִיּוֹת הַפּוֹכֵעַ (*Fungi*).⁶²⁸ על שם צורתן. אפשר לאכול מינים רבים שלהן, אך מינים אחרים רעילים מאוד.⁶²⁹ בקבוצה זו נכללו גם הַפְּמֶהִין, שנקראו בערבית "כמאה" (كمأة).⁶³⁰ זו קבוצת פטריות

דומים לפירות עץ החרוב.

626. פהמ"ש כלאים א, א, בעקבות הירושלמי, שם, כז ע"א.

627. פהמ"ש עקצים ג, ב.

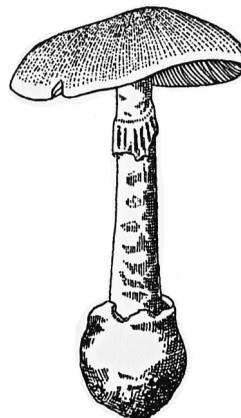
628. עיסא, עמ' 85.

629. כמה פרשנים בימי הביניים סברו ש"פְּקֶעֶת שְׁדָה" (מלכים ב ד, לט) הן פטריות; ראו למשל: אבן ג'נאח, שורש פקע; פירוש רש"י למלכים שם.

630. ראו רמב"ם, ביאור, מס' 192; הערוך, ערך כמהין: "כמהין ופטריות - הוא לשון ישמעאל שכך קורין

שגוף הרבייה שלהן תת-קרקעי (*Truffles*), מסדרת הכמהיאים (*Tuberales*). הפטריות הם יצורים שקרובים לצמחים בשל מבנה התאים בעלי הדופן שלהן ובשל רבייתן בנבגים. גופן בנוי מסבך קורים שנקרא "תפטיר", ודרכו הן סופגות את מזונם האורגני ואת המים, שכן הן יצורים צרכניים, חסרי כלורופיל ומערכת שורשים אמיתית. לכן, הן אינן נחשבות גידולי הארץ, ולפיכך אינן חייבות בפאה.⁶³¹

כאמור, יש פטריות רעילות שעשויות להרוג את מי שאוכלן, ובחיבורו על סמי המוות הרמב"ם מציע טיפול רפואי להרעלות אלו.⁶³² הוא גם כלל את הכמהין והפטריות ב"מאכלות שהם רעים ביותר עד מאד, וראוי לאדם שלא לאכלן לעולם".⁶³³

אמנית המוות
(*Amanita phalloides*)
מין פטריית כובע רעילה

בשל היזקן לבריאות פסק הרמב"ם שאין להשתמש בהן בתור מזון לצורך עירובי תחומין: "אין מערבין ומשתתפין לא בצמח הידוע אצלנו בשם 'אלפקאע' והוא הפטריות, ולא בכמהין, שלפי שהם מזון גרוע מאד והיותם רעים בתכלית, אינן נחשבות ממניי המזונות".⁶³⁴ עם זאת, כפי שראינו בפירושו למשנה יש אנשים שבכל זאת נהגו לאוכלן, ולכן הוא מציין שעל אכילתן מברכים "שהכל".⁶³⁵ ערכן התזונתי הנמוך של הפטריות מסביר אפוא מדוע הן נמנו במשנתנו (על פי גרסת הרמב"ם)⁶³⁶ בין דוגמאות לצמחים שבדרך כלל בני אדם אינם אוכלים אותם, ולכן הם צריכים מחשבה כדי לקבל טומאה.⁶³⁷

פִּיגָם

הפִּיגָם מובא בפירוש המשנה של הרמב"ם בשני שמות בערבית: "אלסִד'אב" (سذاب)⁶³⁸

לכמהין כמא"ה ולפטריות פק"ע".

631. פהמ"ש פאה א, ד; הלכות מתנות עניים ב, ב; מעשר שני ז, ד.

632. רמב"ם, סמים, עמ' 60-61.

633. הלכות דעות ד, ט.

634. פהמ"ש ערובין ג, א. השוו הלכות ערובין א, ח: "שאינן חשובין כאוכלים".

635. הלכות ברכות ח, ח.

636. בגרסאות הרגילות מובא: "חזן משמרקעים ופטריות", ולפי זה הם צריכים הכשר ולא מחשבה.

637. פהמ"ש עקצים ג, ב; הלכות טומאת אוכלין ג, ג.

638.

פיגם

ו"אלפיגן" (فيجن);⁶³⁹ שניהם שמות נרדפים של הצמח פִּיגָם (*Ruta*).⁶⁴⁰ בן שיח ירוק בעל עלים מנוצים, ופרחיו הצהובים ערוכים בתפרחות דמויי סוכך. הצמח מדיף ריח חריף שמצוי בבלוטות שמן המצויות בכל איבריו. הוא גדל כצמח הבר שנקרא "פיגם מצוי" (*R. chalepensis*), והמין התרבותי, פִּיגָם רִיחוֹנִי (*R. graveolens*), גדל כצמח נוי ותבלין.⁶⁴¹

פְּלוֹסְלוֹסִים

פְּלוֹסְלוֹס או פְּלוֹסְלוֹס מְזוּהָה עם "אלתרמס אלבריי",⁶⁴² מין של תורמוס בר. יש כמה מיני צמחי בר, וכנראה מהם טיפח האדם את התרמוס התרבותי (*Lupinus* *termis*=*L. albus*). בין האפשרויות הסבירות הם תורמוס צהוב (*Lupinus luteus*) ותורמוס צר-עלים (*Lupinus angustifolius*), הגדלים בארץ ישראל במישור החוף. זרעי צמחים אלה נאכלים רק לאחר תהליך הכשרה שמפיג את מרירותם (ראו בערך תְּרִמוֹס).

פְּלָפֶל

הפלפל או הפלפלת נזכרים פעמים רבות במשנה.⁶⁴³ הפלפל מְזוּהָה בוודאות עם פְּלָפֶל שְׁחוֹר (*Piper nigrum*), ובערבית הוא נקרא "אלפֶּלֶל" (فلفل).⁶⁴⁴ הרמב"ם מזכיר את הפלפל בין מיני התבלינים שהיו מקובלים בתקופתו: זנגביל, קנמון (קרפה) וגלנגה (כ'ולינג'אן).⁶⁴⁵ "יין יינומלין" הוא תערובת של יין, דבש, שמן ופלפל.⁶⁴⁶ הוא מזכיר

638. פהמ"ש כלאים א, ח.

639. פהמ"ש שביעית ט, א.

640. פהמ"ש עקצים א, ב: "ופיגם - אלפיגן והוא אלסד'אב"; רמב"ם, ביאור, מס' 279.

641. הלכות שבת כו, יח.

642. פהמ"ש כלאים א, ג.

643. בפהמ"ש ביצה ב, ה: "פלפלין".

644. ראו למשל פהמ"ש שבת ו, ה.

645. פהמ"ש שבת ט, ה.

646. פהמ"ש תרומות יא, י, על פי בבלי, שבת קמ ע"א. וראו הלכות רוצח יא, י.

פלפל שחור

אותו בביאורו בתור דוגמא לנכס חשוב שנמכר בכסף או בסחר חליפין.⁶⁴⁷

פֶּלְפֶּל שְׁחֹר הוא מטפס רב-שנתי ממוצא טרופי בעל עלים דמויי לב, והוא נושא אשכול פירות. למעשה, אפשר להפיק מן הפלפל שני סוגי תבלין: פלפל לבן ופלפל שחור.⁶⁴⁸ בנוגע לברכה שיש לברך על אכילתם כתב הרמב"ם: "הפלפלין והזנגביל, בזמן שהן רטובין מברך עליהן תחילה בורא פרי האדמה. אבל יבשין אינן טעונין ברכה לא לפנייהן ולא לאחריהן, מפני שהן תבלין ואינן אוכל".⁶⁴⁹

פְּקוּעוֹת

שמן פקועות נזכר ברשימת השמנים שמותר להדליק בהם נר שבת. הרמב"ם מבאר שהפקועות הן ה"עלקם" (עَلَقَم).⁶⁵⁰ בחיבור על ביאור שמות הרפואות זיהה אותו גם עם יריקת החמור (*Ecballium elaterium*),⁶⁵¹ אך מצמח זה אי אפשר להפיק שמן. ברור שבפירושו למשנה במסכת שבת הרמב"ם מתכוון לצמח "אבטיח הפקועה" (*Citrullus colocynthis*), שנקרא בערבית "חנט'ל" (حَنْظَل), והוא מעיד שיש אומרים שה"עלקם" הוא שמו הנרדף (סינונים).⁶⁵² בשם "עלקם" זיהה גם את "ירקות חמור"⁶⁵³ ואת ה"מתיק"⁶⁵⁴ שבמשנה. כמו פרשנים רבים, גם הרמב"ם זיהה את "פֶּקְעֶת שְׂדֵה" (מלכים ב ד, לט) עם ה"פקועות" שבמשנה.⁶⁵⁵

647. פהמ"ש קדושין א, ה-ו; הלכות מכירה ג, ב; שם יב, ו.

648. פהמ"ש ערלה ב, י.

649. הלכות ברכות ח, ז. בתור דוגמא לתבלין - הלכות שבת יח, ה; מכירה יד, ז, ועוד.

650. פהמ"ש שבת ב, ב; הופקינס, עמ' 40.

651. רמב"ם, ביאור, מס' 292.

652. רמב"ם, ביאור, מס' 158, וכן כתב בפהמ"ש אהלות ח, א: "קת'א אלחמאר והוא אלעלקם".

653. פהמ"ש אהלות ח, א.

654. פהמ"ש שביעית ג, א; שם ט, ו, בשם "חנצ'ל".

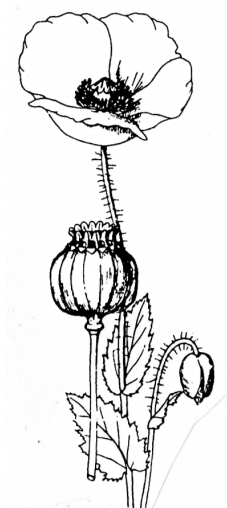
655. פהמ"ש כלים יז, יז. על זיהוי זה, ראו: עמר, מקרא, עמ' 145-147.

אבטיח הפקועה

אבטיח הפקועה הוא צמח שענפיו שרועים וארוכים, והוא גדל בקרקעות חוליות במישור החוף ובערוצי מדבריות חמים. הפרי ירוק ויש לו כתמים לבנבנים, ועם התיבשותו נעשה הופך לצהוב. הפרי רעיל ומכיל חומר משלשל חזק,⁶⁵⁶ והזרעים מכילים שמן. נחשב לאבי האבטיח התרבותי.

פְּרִיגִין

פרג תרבותי

לפי הרמב"ם, הפְּרִיגִין הם "אלכ'שכ'אש" (خشخاش),⁶⁵⁷ פרג תרבותי (*Papaver somniferum*). צמח חד-שנתי, ויש לו זנים רבים. לפרחים יש ארבעה עלי כותרת עגולים, וצבעם לבן, ורדרד או ארגמן. הפרי הוא הלקט עגול, והוא מכיל זרעים שמשמשים תבלין לאפייה, וגם מפיקים מהם שמן. ההלקטים הצעירים שטרם בשלו מכילים שרף נרקוטי (אופיום) המופרש בפציעתם.⁶⁵⁸ זרעי הפרג נחשבים מיני קטניות מבחינת ההלכה.⁶⁵⁹

פְּרִישִׁין

הפריש מוזכר במשנה בלשון רבים – הפְּרִישִׁין – ובערבית הוא נקרא "אלספֶּרְגֶ'ל" (سفرجل).⁶⁶⁰ זהו עץ פרי ממשפחת הוורדניים, המוכר בימינו בשם חבוש (*Cydonia*).

656. ראו בהקדמה לפהמ"ש, ובה הרמב"ם מזכיר את "שחם אלחנט'ל" בין הסמים המרים והחזקים ביותר; רבינו משה בן מימון, **הנהגת הבריות** (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשי"ז, עמ' 45 (להלן: רמב"ם, הנהגה). קרוב לוודאי שזו ה"לענה" שנזכרת בהלכות שבת כא, כא.

657. פהמ"ש שביעית ב, ז; חלה א, ד.

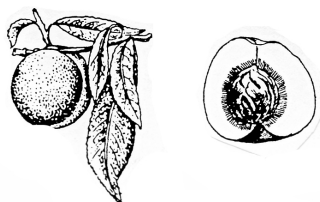
658. ז' עמר, "השימוש בפרג התרבותי בארץ-ישראל ובסביבותיה עד לעת החדשה", בתוך: א' איילון וח' שורק (עורכים), **שדות אסורים: הפרג והאופיום מימי קדם ועד ימינו**, תל אביב תשס"ו, עמ' 108-121.

659. הלכות כלאים א, ח.

660. פהמ"ש כלאים א, ד; מעשרות א, ג; עקצים א, ו.

חבוש (איור מן המאה השש עשרה)

אפרסק – ענף נושא פרי (משמאל)
וחתך אורך של בית גלעין

oblonga). כשפירותיו בוסר, הם מכוסים בשערות לבנות דקות, ועם הבשלתם הם מתקרחים מעט.⁶⁶¹ פירות החבוש אינם מצטיינים בעסיסיות,⁶⁶² והם מותקנים לאכילה בבישול.⁶⁶³ הפרישין נזכרים בין הפירות ש"מאמצין את בני המעים" ושאינן להרבות באכילתם.⁶⁶⁴ גם גרעיני החבושים ראויים לאכילה,⁶⁶⁵ והשתמשו בהם לרפואה.⁶⁶⁶

פְּרָסִיּוֹת°

ראו: תְּאֵנָה

פְּרָסְקִין°

פְּרָסְקִין ברבים, ופְּרָסֶק ביחיד; בערבית "כ'ןך'" (خوخ), ובימינו נקרא אֶפְרָסֶק (*Prunus persica*). באוטוגרף מובאת גם הגרסא: פְּרָסְקִין⁶⁶⁷, והרמב"ם מבאר: "הפרסקין משיטילו גידין – דרך הפרסקין שמתפשטין בהן גידים אדומים וכך אמרו: 'משיטילו גידים אדומים'⁶⁶⁸ וכך הוא דרך הפרסקין בתחלת הבשלתן שמאדימים בהם מקומות ומשתנה גונם".⁶⁶⁹ הם נכללים בקבוצת הפירות שיש להם זרעים המכונים "גלעינים".⁶⁷⁰

661. הלכות מעשרות ב, ה.

662. הלכות שבת כא, יב.

663. בתלמוד מובא שמם בארמית: "אספרגלין, ולמה נקרא שמן פרישין, שאין לך מין אילן פריש לקדירה אלא מין זה בלבד"; ראו ירושלמי, כלאים א ד, כז ע"א.

664. הלכות דעות ד, ו.

665. פהמ"ש תרומות יא, ה.

666. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 237-238.

667. פהמ"ש כלאים א, ד.

668. ירושלמי, מעשרות א ב, מח ע"ד.

669. פהמ"ש מעשרות א, ב.

670. פהמ"ש ערלה א, ח.

פתילת המדבר

פתילת המדבר נמנתה במשנה בין הפתילות שאין מדליקין בהן נר שבת. הרמב"ם לא זיהה זיהוי מסוים אלא כתב באופן כללי: "עלי עשבים שנפתלים ונדלקים".⁶⁷¹ יש כמה צמחי בר מדבריים שמעליהם הפיקו פתילות בעולם הקדום, כגון: שלהבית (*Phlomis*) ובוצין (*Verbascum*).⁶⁷²

פשתן

הרמב"ם מזכיר את הפשתן פעמים רבות בפירושו במשנה בשם "פְּתָאן" (كتان),⁶⁷³ פְּשֶׁתָּה תְּרֻבִּית (*Linum usitatissimum*). צמח תרבות חד-שנתי. לגבעולי הפשתה סיבים רבים, והם שימשו חומר גלם לייצור אריגים ובגדים; את זרעי הפשתן אכלו, והפיקו מהם שמן. להלן נביא כמה התייחסויות לתהליך ייצור הפשתן ולמוצריו.

את הפשתה גידלו באופן נרחב בשדות.⁶⁷⁴ לאחר עקירת הגבעולים ואיסופם הם נאגדו באלומות שנקראו: "חוצני פשתן". תהליך הפרדת הסיבים מן הגבעול הורכב משלבים רבים. תחילה השרו אותם במים;⁶⁷⁵ הבור שבו משרים את הפשתן מכונה "נברכת".⁶⁷⁶ "מי משרה" – כלומר, המים שבו השרו את הפשתן – ריחן היה רע,⁶⁷⁷ ואסור היה להשקות במים מזוהמים אלה ירקות, מפני שהם מזיקים לגדילתם.⁶⁷⁸ לאחר ההשריה ייבשו את אגודות הפשתן וכתשו אותן. בשלב זה נקרא הפשתן "חוסן".⁶⁷⁹ אחר כך ניפצו את הפשתן, כלומר, ניצרו את קיסמי העץ ("נעורת של פשתן")⁶⁸⁰ שנותרו, והפרידו אותם לחלוטין מן הסיבים באמצעות סירוק ב"מסרק של

671. פהמ"ש שבת ב, א.

672. ראו הרחבה בנוגע להצעות הזיהוי שהוצעו ל"פתילת המדבר": עמר ושוויקי, עמ' 51-59.

673. פהמ"ש שבת א, ה; שם ב, ג, ועוד. וראו בדוגמאות שנביא להלן.

674. הלכות כלאים א, ט.

675. פהמ"ש פאה ו, ה.

676. פהמ"ש מועד א, ו.

677. פהמ"ש ברכות ג, ה.

678. פהמ"ש בבא מציעא ב, י.

679. פהמ"ש שבת ב, א: "הפשתן שאינו מנופץ".

680. פהמ"ש שבת ד, א.

פשתן" עשוי מעץ, ששיניו עשויים מחטי ברזל גדולים;⁶⁸¹ הסירוק נעשה במקום שנקרא "שורק".⁶⁸² את הפשתן המשובח הלבינו: "וכך דרך מבשלי חוטי הפשתן: מחממין את התנורין ונותנין לתוכן חוטי הפשתן אחרי שרייתן במים ואפר ומכסין אותו עד שילבין".⁶⁸³ את הסיבים היו טווים לחוטים או שוורים כמה חוטים יחדיו.

פשתה תרבותית

מבחינת ההלכה הפשתן נחשב עץ, ולמרות זאת מותר להדליק בו נר שבת, והוא מטמא באוהל שבו נמצא מת.⁶⁸⁴ זרעי הפשתן אינם מסווגים אצל הרמב"ם בהלכות כלאים כקטניות אלא כזרעי גינה.⁶⁸⁵ בנוגע לבגדי הכהונה הרמב"ם מבאר שה"ש"ש" וה"בד" שנזכרים בתורה הם בגדי הפשתן.⁶⁸⁶ מן המוצרים הרבים שנעשו מפשתן מוזכרים במשנה ה"אמפליא" (או אנפליא), נעל מפשתן ארוג,⁶⁸⁷ וכן ה"כסת", כר (וסאדה) שמסבים עליו, העשוי מצמר, ממשי או מפשתן.⁶⁸⁸ הרמב"ם מזכיר גם את "בגדי הפשתן הקלים ביותר שנעשים במצרים", בגדים שבשר האדם נראה דרכם, ואין ראוי לאדם ללכת בהם.⁶⁸⁹

681. פהמ"ש כלים יג, ח.

682. פהמ"ש שוטה ט, ה.

683. פהמ"ש שבת א, ו. השו"ש נגעים יא, ח.

684. פהמ"ש שבת ב, ג.

685. פהמ"ש כלאים ב, ב; הלכות כלאים א, ח.

686. פהמ"ש כלאים ט, א, בניגוד לשיטת רס"ג, שסבר שמדובר באריגים שהופקו מסיבי פתילת המדבר הגדולה (*Calotropis procera*); ראו ז' עמר, "לזהותו של הבוקץ", סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' רנב-רס.

687. פהמ"ש יבמות יב, א.

688. פהמ"ש ברכות ח, ד.

689. הלכות דעות ה, ט.

צֶלֶף⁶⁹⁰

צלף קוצני: ענף נושא עלים,
שלבים שונים של פריחה ופרי

הרמב"ם מזהה את הצלף עם ה"כבר" (כפר),⁶⁹⁰ הצלף הקוצני (*Capparis spinosa*). בן שיח רב-שנתי, קוצני, בעל עלים עגלגלים, ומבסיסם צומחים שני קוצים מאונקלים. הפרח גדול, ויש לו עלי כותרת לבנים ואבקנים ורודים. הפרי הוא ענבה מוארכת שמתפצלת לאורכה.

הצלף נזכר במשנה בתור צמח שכל חלקיו נאכלים וחייבים במעשרות: "תְּמָרוֹת וְאַבְיוֹנוֹת"⁶⁹¹ קֶפְרִיסִין". וכך הרמב"ם מבאר שמות אלה: "וצלף – 'אלכבר', יש בו פרחים (נואר)⁶⁹² והם הנקראים תמרות. ויש בו מזון יבש דומה למקלות ולעלים והוא הנקרא קפריסין. ויש בו המזון שנגמר בישולו ושמו הידוע אצלנו 'פקוס אלכבר' (=קשוא הצלף) – והוא הנקרא אביונות".⁶⁹³ התמרות הם ניצני הפרחים שטרם נפתחו, אך תיאור ה"קפריסין" אינו ברור דיו. ננסה להבין את דבריו

מעיון בתיאור שהוא מתאר ב"משנה תורה", בדיון בברכות על כל אחד מחלקים אלה:⁶⁹⁴ "קפרס שלצלף מברך עליו בורא פרי האדמה מפני שאינו פרי" – נראה שהכוונה היא לכל חלקי הצמח שנאכלים (מלבד הפרי): עלים וענפי הצמח הצעירים, וכן ניצני הפרחים.⁶⁹⁵ "והאביונות שלצלף הן הפרי שהן כצורת תמרים דקים קטנים – מברך עליהן בורא פרי העץ".

690. רמב"ם, ביאור, מס' 197, מביא כמה שמות נרדפים לצלף: "כבר - הוא 'אלקבר' גם 'אללצף' ואומרים גם 'אצף'".

691. מנוקד גם: אַבְיוֹנוֹת.

692. למעשה, מדובר בניצני הפרח לפני פתיחתם.

693. פהמ"ש מעשרות ד, ו.

694. הלכות ברכות ח, ו.

695. תנחום הירושלמי, ערך צלף, כולל ב"תמרות" את הפרחים והעלים, וב"קפרס" את הענפים הרכים. נראה שלדעת הרמב"ם גם הברכה על התמרות היא בורא פרי האדמה, מפני שאינן פרי; ראו הלכות תרומות ב, ד.

את כל חלקי הצמח אפשר לאכול לאחר כבישתם בחומץ או במלח כמו כבישת זיתים.⁶⁹⁶ מבחינת ההלכה – "הצלף אילן לכל דבר".⁶⁹⁷ למעשה, בערלה חייבים רק הפירות (אביונות), והקפריסין פטורים ממנה.⁶⁹⁸ מאחר שהצלף – ה"נצפה" לפי הרמב"ם – גדל כצמח בר, ואין אדם נוטע ממנו הרבה, פירותיו נחשבים "קלים שבדמאי".⁶⁹⁹

צמר גפן°

כותנה

הצמר גפן נזכר במשנה פעם אחת, והרמב"ם מבאר שהוא "אלקטן" (قطن),⁷⁰⁰ כלומר – כותנה (*Gossypium ssp.*). צמח תעשייה בעל עלים מאוננים, שמזכירים את עלי הגפן. הפרי הוא הלקט שנפתח בזמן הבשלתו, וממנו יוצא צבר סיבים דמויי צמר שעוטפים את הזרעים. לפי הרמב"ם, ה"מוך" הוא חתיכת צמר או צמר גפן.⁷⁰¹

צנון, צנונות°

הצנון שבמשנה הוא אלפג'ל (فجل),⁷⁰² צנון הגנה (*Raphanus sativus*). צמח ממשפחת המצליבים, בעל שורש מעובה שנאכל חי ומבושל. מזרעיו הפיקו שמן למאור.

זרעי הצנון אינם מאכל אדם, ולפיכך אינם חייבים במעשרות.⁷⁰³ כשאר מיני הירקות גודל הצנון בהיקף מצומצם בערוגות קטנות.⁷⁰⁴ הצנון והלפת (*Brassica rapa*) אינם

696. פהמ"ש מקוות ז, ב.

697. הלכות כלאים ה, כ.

698. הלכות מעשר שני ונטע רבעי י, ג.

699. פהמ"ש דמאי א, א.

700. פהמ"ש כלאים ז, ב.

701. פהמ"ש שבת ו, ה.

702. פהמ"ש כלאים א, ה; א, ט; מעשרות ה, ח; שבת ב, ב; עקצים א, ב.

703. פהמ"ש כלאים ב, ב; הלכות שמיטה ויובל ח, יג.

704. הלכות כלאים א, ט.

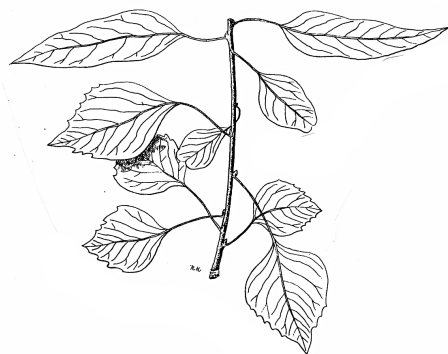
צנון הגנה

כלאיים זה בזה, מפני שהפקעת שלהם דומה, אך למרות הדמיון בין צורת העלים והפקעת של הצנון והנפוס (*Brassica napus*) – הם כלאיים זה בזה משום שטעמם שונה.⁷⁰⁵

לעתים הצנון נאכל כשהוא כבוש או טבול במלח.⁷⁰⁶ מבחינה בריאותית מנה הרמב"ם את הצנון בין המאכלים ה"רעים", שאין ראוי לאדם לאוכלם הרבה אלא מעט, ובימות החורף בלבד.⁷⁰⁷

צפצפת^ו

זיהוי הצפצפה או ה"צפצפת" בנוסח הרמב"ם אינו מובא במפורש, אך הכוונה היא בלא ספק לעץ מן הסוג *Populus*, שנקרא כך גם בימינו. הרמב"ם תיאר אותו ב"משנה תורה": "ויש מין אחר דומה לערבה אלא שעלה שלו עגול ופיו דומה למסר וקנה שלו אינו אדום וזהו הנקרא צפצפה והיא פסולה".⁷⁰⁸ קרוב לוודאי שהוא מתכוון

לעץ צפצפת הפרת (*Populus euphratica*). עץ ממשפחת הערבתיים, שגדל בבתי גידול לחים כבתי גידול הערבה (*Salix*). עלי הצפצפה הצעירים מאורכים וצרים, שפתם תמימה והם דומים לעלי הערבה, ואילו עליו הבוגרים רחבים או שצורתם מעוין, והם משוננים בחלקם העליון.

צפצפת הפרת: העלים העליונים הצעירים מאורכים ומזכירים בצורתם את עלי הערבה, ואילו העלים התחתונים הבוגרים אליפטיים ושוליהם משוננים כמסור

© האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים,
Flora Palaestina, I, pl. 29: האיור מתוך

הדמיון בין הערבה לצפצפה הוא הסיבה לחילופי השמות ביניהן, כפי שמובא בתלמוד הבבלי, שמיום שחרב בית המקדש התחלפו השמות: ערבה –

705. הלכות כלאים ג, ו.

706. הלכות שבת כב, י.

707. הלכות דעות ד, ט.

708. הלכות שופר וסוכה ולולב ז, ד.

צפצפה, צפצפה – ערבה; חלפתא – ערביתא, ערביתא – חלפתא;⁷⁰⁹ כלומר, העץ שקרוי בלשון המקרא "ערבה" התחלף, ועתה הוא נקרא "צפצפה". כך אירע גם בשפה הערבית, וכפי שמשמע מדברי הרמב"ם: הוא מביא את כל שמות הערבה (*Salix*) בכמה דיאלקטים ערביים, ובהם "אלצפצאף".⁷¹⁰ לכן, במקרה הזה אין סומכים אפוא על שמות צמחים שעשויים להשתנות, אלא על קבלה וסימני שדה מובהקים.⁷¹¹

קִדָּה לְכָנָה

קִדָּה לבנה נזכרה במשנה בתור דוגמא לאיסור הרכבה של עץ על ירק. הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים לצמח, אלא מבאר ביאור קצר: "מין עץ שריחו טוב, תרגום 'וקדה' וקציעתא (שמות ל, כד), ואומר 'קציעות כל בגדותיך' (תהלים מה, ט)."⁷¹²

בימי הביניים היו כמה זיהויים לסממני הבושם "קִדָּה" ו"קציעה" או "קציעות". למשל, רס"ג סבר שאלו שני סממנים שונים: הראשון הוא ה"קושט" (בפירושו לשמות ל, כד), ואילו השני הוא בושם ה"ענבר".⁷¹³ הרמב"ם הסכים ש"קִדָּה" היא ה"קושט" ("אלקסט" בערבית),⁷¹⁴ אך מאחר שהתרגום מלמד שקִדָּה וקציעה הם שמות נרדפים לסממן בושם אחד, אי אפשר לומר שה"קושט" הוא גם ה"קציעה", שכן שניהם נמנו בין סממני הקטורת שנזכרו במקדש. לכן, הרמב"ם לא זיהה את ה"קציעה",⁷¹⁵ ובפירוש למשנה כתב במפורש: "לא ידוע".⁷¹⁶

הקִשְׁט מְזוּהָה עם צמח הקִסְטוֹס (*Costus speciosus*), ממשפחת הזנגוויליים, שגדל בהרי ההימליה. מקנה השורש של צמח זה הפיקו בושם וחומרי מרפא.⁷¹⁷ אם נניח שהרמב"ם זיהה את קִדָּה לְכָנָה עם הקושט, אפשר לבאר שהוא התכוון למין הלבן, שנחשב בעת העתיקה למושבח ביותר.⁷¹⁸

709. שבת לו ע"א; סוכה לד ע"א.

710. רמב"ם, ביאור, מס' 393.

711. ראו דיון מפורט: עמר, ארבעת המינים, עמ' 74-79.

712. פהמ"ש כלאים א, ח.

713. על הזיהויים השונים לבשמים אלו, ראו: ז' עמר, ספר הקטורת, תל אביב תשס"ב, עמ' 106-107; שם, עמ' 146-147 (להלן: עמר, קטורת).

714. הלכות כלי המקדש א, ג. וראו גם להלן בערך "קושט".

715. הלכות כלי המקדש ב, ד.

716. פהמ"ש כרתות א, א.

717. הלכות מכירה יד, ב; רמב"ם, ביאור, מס' 338.

718. ראו מקורות על מיני הקושט: עמר, קטורת, עמ' 118.

קוֹצֵה°

ה"קוצה" נזכר במשנה בין מיני הצמחים שהפיקו מהם צבע, וכך כתב הרמב"ם: "ממיני הצובעין, פירשוהו קצת מפרשים 'אלעצפר' (عصفّر).⁷¹⁹ כלומר, הכוונה לצמח קרטם הצבעים (*Carthamus tinctorius*), צמח שבדרך כלל הרמב"ם מזהה אותו עם ה"חריע" שבמשנה (ראו בערכו). הבאת זיהוי כללי של מין סממן צביעה, ובלשון מסויגת בשם "קצת מפרשים", מראה שהרמב"ם לא היה בטוח בזיהוי זה.⁷²⁰

קוֹרְנִית°

הקורנית מופיעה במשנה בתור אחד ממיני האזובים בחצרות האדם, ליד האזוב והסיאה. את הקורנית הרמב"ם מזהה עם ה"חאשא" (حاشا): "והיא מפורסמת מאוד אצל הרופאים והיא עשב ממיני הפוד'נג'את".⁷²¹ המונח האחרון הוא שם קיבוצי לצמחי תבלין ורפואה שונים ממשפחת השפתניים (*Lamiaceae*).⁷²² בחיבורו על שמות הרפואות הוא כותב שמדובר באחד ממיני האזוב (צעתר) שנקרא ביוונית "תימברון" ובספרדית "טומילה".⁷²³ כינוי נוסף הוא "אזוב החמורים" (צעתר אלחמיר), ובו הרופאים מכנים מין אזוב ידוע שאנשים משתמשים בו בתור תבלין בארוחות.⁷²⁴ בספר זה היה הכינוי לכמה צמחים, למשל הסוג בת-קורנית (*Thymus*), ובמזרח התיכון נקראו בשם זה מינים אחרים בעלי צורה ותכונות דומות. לדוגמא, הרופא והעשבוניא אבן אלביטאר, שחי כדור לאחר הרמב"ם, כתב: "חאשא" – מכירים אותה העשבוניאים וספרד ותושביה בשם 'צעתר אלחמיר' והוא מרבה באדמת ירושלים ומשכנותיה".⁷²⁵ בהקשר הארץ ישראלי יש לזהות צמח זה עם צִתְרָה ורדה (*Satureja thymbra*) או צתרנית משבלת (*Thymbra spicata*). שניהם בני שיח מעוצים שגדלים באזור הים התיכון. בדרך כלל יש להם פרחים ורודים ועלים קטנים שמדיפים ריח חריף כריח

719. פהמ"ש שביעית ז, א; הלכות שמיטה ויובל ז, יג.

720. והרב קאפח כתב במחברת הצמחים, עמ' 64: "ואי אפשר שיהיה עצפר, כי עצפר הוא החריע ואינו מחליף ספחים". בין המפרשים שקוצה הוא החריע, ראו: איתורי הפרחי, עמ' תמ; שם, עמ' תרסא.

721. פהמ"ש שביעית ח, א; מעשרות ג, ט; עקצים ב, ב. מנוקד גם: קֹרְנִית.

722. רמב"ם, ביאור, מס' 309.

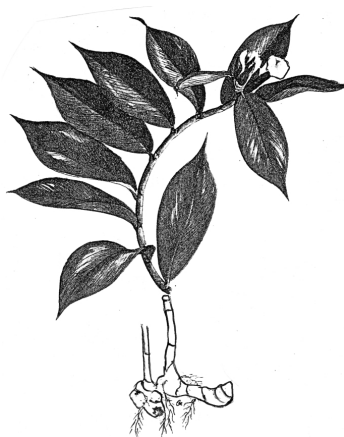
723. רמב"ם, ביאור, מס' 157, ראו אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 224-225, שה"תימברא" היא "שטריה" (*Satureja*).

724. רמב"ם, ביאור, מס' 319.

725. אבן אלביטאר, ב, עמ' 2, כיום נקרא בשם זה הצמח צתרה ורודה, ראו דינסמור ודלמן, עמ' 190.

"צֶפְתָּר", ומשתמשים בהם לתבלין או למאכל בהמות. כמו שקורה לעתים במקרים אחרים, תופעת השמות הקיבוצים אינה מאפשרת לקבוע בוודאות את מין הצמח המדויק שהרמב"ם התכוון אליו (השוו ערך סיאה).

קושט

קוסטוס

הקושט נזכר במשנה עם צמחי בושם ותבלין. סממן זה נקרא בערבית "אלקסט" (قسط).⁷²⁶

אחד מסממני הקטורת שהוקטרו במקדש.⁷²⁷ לדעת הרמב"ם, זהו גם ה"קדה" (שמות ל, כד), ממרכיבי שמן המשחה,⁷²⁸ וכנראה זהו גם הקדה הלכנה שנזכרת במשנה.⁷²⁹ (ראו בערך זה).

הקושט מזוהה עם צמח הקוסטוס (*Costus speciosus*) ממשפחת הזנגוויליים, צמח שגדל בהרי ההימליה. מקנה השורש של צמח זה הפיק בושם וחומרי מרפא.⁷³⁰

קטף

הקטף נזכר במשנה בין צמחי הבושם. הרמב"ם מבאר שהוא "עץ ה'בלסאן' בלא ספק".⁷³¹

למעשה, הרמב"ם התכוון כאן לשרף שמופק ממנו, והוא פסק כדעת רבי שמעון במשנה, שהקטף אינו חייב בקדושת שביעית.⁷³² ה"בלסאן" (بلسان) מזוהה עם הצמח אפרסמון

726. פהמ"ש עקצים ג, ה.

727. פהמ"ש כרתות א, א; הלכות כלי המקדש ב, ד.

728. הלכות כלי המקדש א, ג.

729. פהמ"ש כלאים א, ח.

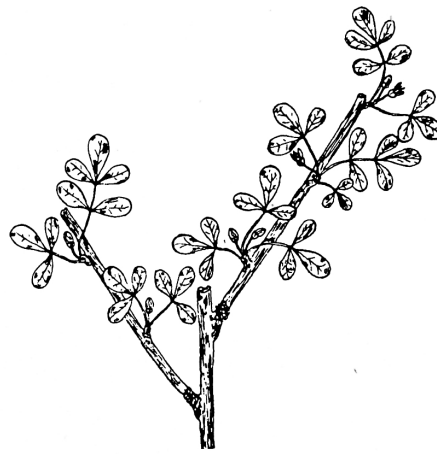
730. הלכות מכירה יד, ב; רמב"ם, ביאור, מס' 338.

731. פהמ"ש שביעית ז, ו.

732. הלכות שמיטה ויובל ז, יט. ראו בהרחבה: ז' עמר, "אפרסמון והלכותיו", תחומין, כח (תשס"ח), עמ' 368-372.

(*Commiphora gileadensis*). צמח בושם ורפואה יקר ערך שגדל בתקופת המשנה והתלמוד בנאות המדבר שבעין גדי וביריחו, ובימי הביניים גדל במצרים.⁷³³

לעץ ה"קטף" ולבושם שמופק ממנו שמות רבים.⁷³⁴ על פי המסורת זהו ה"קטף" (שמות ל, לד) וה"צרי" שהוקטר בבית המקדש, ובלשונו של הרמב"ם: "נטף האמור בתורה הוא עצי הקטף שיוצא מהן הצרי".⁷³⁵ למעשה, הרמב"ם סבור שהכוונה לעצה הריחנית של הצמח ("עוד אל־בִּלְסָאן"), שנזכרת במקורות היוונים בשם "בלסם העץ" (*Xylobalsamum*).⁷³⁶ בחיבורו על סמי

צמח האפרסמון (*Commiphora gileadensis*)

המוות הרמב"ם כותב שעצת האפרסמון והשמן שמופק ממנו יעילים נגד הרעלות, והוא גם מעיר שלמרות יוקרו של הסממן, בימיו במצרים היה קל להשיגו.⁷³⁷

מן הצמח מופק שרף נוזלי ריחני ונדיף שנמהל לעתים בשמן נושא, "שֶׁמֶן אֶפְרָסְמוֹן", והשתמשו בו לרפואה.⁷³⁸ בשמן האפרסמון נמשחו מלכי ישראל,⁷³⁹ וברכתו "בורא שמן ערב".⁷⁴⁰

733. על האפרסמון ראו בהרחבה: עמר, קטורת, עמ' 58-71; ז' עמר וד' אילון, "האפרסמון בארץ ישראל", מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס האחד עשרה, ה, תש"ע, עמ' 61-73; ז' עמר, "האפרסמון מעין גדי וסיפורו של מצדה", מחקרי יהודה ושומרון, כא (תשע"ב), עמ' 227-234.
734. למשל, תרגום אונקלוס לבראשית לז, כה; שם מג, יא. בתלמוד מובא: "תני רבן שמעון בן גמליאל אומר: הצרי אינו אלא שרף [הנוטף] מעצי הקטף" (בבלי, כריתות ו, ע"א; ירושלמי, יומא ד ה, מא ע"ד).

735. הלכות כלי המקדש ב, ד.

736. פהמ"ש כרתות א, א; הלכות כלי המקדש ב, ד. ראו ז' עמר, "עץ האפרסמון שבקטורת", תחומין, יז (תשנ"ז), עמ' 473-479.

737. רמב"ם, סמים, עמ' 20; שם, עמ' 22. על שימושו הרפואיים ראו: ז' עמר וד' אילון, "האפרסמון מיריחו ועין גדי ושימושו הרפואיים", אריאל, 200-202 (תשע"ג), עמ' 179-186.

738. הלכות שבת כב, יא.

739. הלכות מלכים א, י.

קינרס°

הקינרס מזוהה עם צמח שנקרא בערבית: "אלקנאריה", והוא ה'חרשף' הידוע במערב בשם 'אלכ'רשף'.⁷⁴¹ את צמח ה"קנאריה" (قناريه) ושמותיו הנרדפים הזכיר הרמב"ם גם בחיבורו על שמות הרפואות,⁷⁴² והוא מזוהה עם קנרס האַרְטִישוֹק (*Cynara scolymus*). מדובר בצמח שגדל בתרבות כמו צמר גפן וקנבוס.⁷⁴³ עם צמח זה הוא גם זיהה את העכביות שבמשנה (ראו בערכן). לכאורה, יש קושי בדבר, שכן הרמב"ם מזכיר את שני הצמחים בכפיפה אחת ב"משנה תורה": "אבל מתקנין את האוכל שיש בו קוצים כמו קנרס ועכביות בתספורת".⁷⁴⁴ אך מן המילה "כמו" נראה לדייק שהרמב"ם

לבלב מטפס

לא התכוון לזהות כאן זיהוי מסוים לצמחים, אלא רק להביא דוגמאות לצמחים קוצניים נאכלים. כלומר, הוא רק השתמש בצמד המילים שנזכר במטבע הלשון של מדרש בראשית רבה שהזכירו בפירושו למשנה: "ובבראשית רבה אמרו: ו'קוץ' זה קנרס ו'דרדר' אלו העכביות".⁷⁴⁵

קיפוס°

הקיפוס נזכר שלוש פעמים במשנה, והרמב"ם זיהה אותו עם ה"לבלאב" (لبلاب).⁷⁴⁶ זהו שם קיבוצי לצמחים מטפסים שונים, ובייחוד לצמחים: לבלב מטפס (*Dolichos lablab*)

740. הלכות ברכות ט, ג.

741. פהמ"ש עקצים א, ו, והשוו: כלאים ה, ח.

742. רמב"ם, ביאור, מס' 154.

743. הלכות כלאים ה, יט.

744. הלכות שביעית יום טוב ג, ז.

745. פהמ"ש עקצים ג, ב. הזיהוי לפי מדרש רבה (כ, י) אינו מחייב, שהרי כבר נאמר שם: "ויש מחליפין: קוץ אלו עכביות, דרדר זה קנרס". ראינו נוספת לדברינו היא פירושו ל"דרדרים" (פהמ"ש שביעית ז, א), שהם רק שמות קיבוציים לכלל הקוצים הנאכלים.

746. פהמ"ש כלאים ה, ח; אהלות ח, א. מן המשנה, סוכה א, ד, עולה שמדובר בצמח מטפס. הנוסח בכלאים: קפוס.

וקיסוס החורש (*Hedera helix*). שניהם מטפסים ירוקי-עד, ועלוותם מתקיימת בכל ימות השנה, כפי שהרמב"ם ביאר.⁷⁴⁷ ה"קיסוס" נחשב מין זרעים שלא חל עליו איסור כלאי הכרם.⁷⁴⁸

קיקיון מצוי

קיק

שמן קיק נמנה בין השמנים שאין מדליקין בהם נר שבת, וכפי שהרמב"ם ביאר: "שמן כ'רוע וכיוצא בו משאר שמנים שהם עבים".⁷⁴⁹ וב"משנה תורה" ביאר שהוא מן ה"שמנים שאין נמשכין אחר הפתילה".⁷⁵⁰

קנבוס תרבותי

ה"כ'רוע" (خروع) הוא שמו של צמח שקרוי בימינו "קיקיון מצוי" (*Ricinus communis*). זהו שיח מהיר צמיחה שגדל באזור טרופי וסובטרופי. בארץ ישראל גדל כצמח בר פליט תרבות. הוא עשוי להגיע לגובה 5 מטרים, ויש לו עלים גדולים המחולקים לאונות. הפרי הוא הלקט שיכני, ויש בו זרעים בעלי קליפה מנומרת. לאחר הסרת קליפת הזרעים הרעילה אפשר להפיק מזרעיו שמן שמשמשים בו לריפוי, לתאורה ולתעשייה.

קנבס°

הקנבס (נ"א: קינבס) נזכר כמה פעמים במשנה במסכת כלאים, והוא מזוהה עם ה"קנב" (قنب).⁷⁵¹

747. פהמ"ש אהלות ח, ה; הלכות טומאת מת יג, ג.

748. הלכות כלאים ה, ט.

749. פהמ"ש שבת ב, א. בטיוטה (הופקינס, עמ' 40-41) כתב "אלקלקס" - הצמח קולקס הקדמונים (*Colocasia antiquorum*) (השוו לערך קרקס) - ואחר כך תיקן, שהרי אין לצמח זה שמן.

750. הלכות שבת ה, ח.

751. פהמ"ש כלאים ה, ח; שם ט, א; שם ט, ז.

הרמב"ם מתארו כך: "והוא צמח יוצאין ממנו סיבין כעין הפשתן ידוע אצל כל בני אדם והבגדים ממנו ידועים".⁷⁵²

הכוונה היא לקנבוס תרבותי (*Cannabis sativa*). צמח עשבוני גבוה, בעל עלים מאוצבעים ששוליהם משוננים. מן הצמח מפיקים סיבים לתעשיית אריגים גסים, כמו חבלים ושקים.

קנה

הקנה – ובלשון רבים: קנים – נזכר פעמים רבות במשנה. הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים לקנה, משום שמדובר בצמח ידוע, אך הוא מזכירו פעמים רבות בפירושו בשמו הערבי "קצב" (قصب). הכוונה היא בדרך כלל לקנה מצוי (*Phragmites australis*) או עֶבְקָנָה (*Arundo donax*).⁷⁵³ אלו צמחים רב-שנתיים בעלי גבעולים מעוצים חלולים, ולאורכם עלים מאורכים. התפרחות דמויות מכבד, והן נמצאות בראש הקנים. הצמחים גדלים ליד מקורות מים, כגון גדות נחלים.

קנה מצוי

לקנה שימושים רבים שנזכרו במקרא ובספרות חז"ל, והרמב"ם משתמש בהם כדי להדגים דוגמאות בפירושו למשנה וב"משנה תורה". לעתים הוא מזכיר את הקנים כדי לבאר מונחים במשנה. למשל, הרמב"ם מסביר ש"אפיירות" הם שבכות שעושים מן הקנים (אלקצב), ועליהן נתמכת שורת הגפנים (ערים);⁷⁵⁴ "חדקים" הם קוצים שקשורים לקנים ועושים מהם עין לוח שבו סותמים פרצות בגינות;⁷⁵⁵ בשנת שמיטה "אין מציתין את האור באישת הקנים, מפני שהיא עבודת קרקע",⁷⁵⁶ והכוונה היא שאין שורפים "חישת קנים"⁷⁵⁷ כדי להכשיר קרקע לזריעה.

752. פהמ"ש נגעים יא, ב.

753. לפעמים למונח זה יש מובן רחב של מקלות דקים.

754. פהמ"ש כלאים ו, ג-ד. השוו הלכות שכירות ח, י: "הקנים המעמידין תחת הגפנים".

755. פהמ"ש עירובין י, ח.

756. הלכות שמיטה ויובל א, ו, על פי הירושלמי, שביעית ד ד, לה ע"ב.

757. כלומר סבך הקנים, השוו: תוספתא, שביעית ג, יט.

קפלוטות°

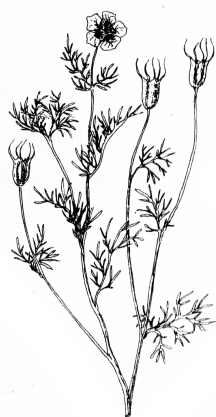

זנים של שום הכרש (כראת'),
מתוך חיבורו של דיוסקורידס בתרגום הערבי
(כ"י ספנסר, מאה שנים עשרה)

הקפלוטות מזוהות אצל הרמב"ם עם "אלכראת' אלשאמי" (كرات الشامي), כלומר – הכראת של ארץ ישראל.⁷⁵⁸ לדעתו, הפרישין והקפלוטות הם שני זני תרבות של כרישין, הדומים זה לזה: הראשון הוא בלא ספק שום הכרש (*Allium porrum*), שום שגידלו אותו בעיקר לצורך אכילת טרפי העלים והגבעול המדומה. הקפלוטות של ארץ ישראל תוארו רבות בספרות הערבית בימי הביניים, ופירוש המילה קפלוט הוא "ראש". זהו זן של שום כרישה שגבעולו (המדומה) קצר יותר, אך הוא ניכר בבצל גדול שנאכל.⁷⁵⁹ כיום הוא נקרא "שום הכראת" (*Allium ampeloprasum* var. *kurrat*),⁷⁶⁰ והוא או שום הכרש מזוהים עם הצמח המקראי "חֲצִיר" (במדבר יא, ה).

למעשה, גם בימי הביניים נקראו שני הזנים בשמות נרדפים אלו.⁷⁶¹ וראו גם בערכים: חציר וכרישין.

קצח°

קצח הגינה

הרמב"ם מבאר שהקצח שנוזכר במשנה הוא: "אלשוניז (شونيز) והוא הידוע במצרים בשם הכמון השחור (الكمون الاسود)".⁷⁶² הוא מזכיר שמות אלה ואחרים (כמו 'אלחבה אלסודא') גם בחיבורו על ביאור שמות הרפואות.⁷⁶³ אין ספק שזהו צמח קצח הגינה (*Nigella sativa*), והוא

758. פהמ"ש מעשר שני ב, א; נדרים ו, ט; תרומות ט, ז; עקצים א, ב: "הידוע של ארץ ישראל".

759. עמר, גידולי ארץ, עמ' 296-297.

760. מ' כסלו, "לזיהוי הכרישים והקפלוטות", בתוך: ספר הזכרון, עמ' 74-81.

761. רמב"ם, ביאור, מס' 198.

762. פהמ"ש טבול יום א, ה. השו: עדיות ה, ג; עקצים ג, ו.

763. רמב"ם, ביאור, מס' 365.

הקצח המקראי (ישעיהו כח, כה-כז). צמח תרבות חד-שנתי נמוך, ובזרעוניו השחורים משמשים תבלין, בעיקר לפת.⁷⁶⁴ הרמב"ם כוללם ב"זרעוני גנה" הנאכלים, ולכן הם חייבים בתרומות ובמעשרות.⁷⁶⁵

קָרְבֵּס°

המשנה במסכת כלאים אומרת: "היתה שדהו זרועה קרבס או לוף, לא יהא זורע ובא על גביהן, אף על פי שאינן עושות אלא לשלש שנים".⁷⁶⁶ הרמב"ם מסביר שאלו צמחים שהנצר העילי שלהם נקטף, שורשיהם נשארו בקרקע, והם יכולים לצמוח מחדש אחרי שלוש שנים. לכן, יהיה מותר לזרוע באותו מקום גידולים אחרים רק אחרי שיעקור את שורשיהם. על זיהוי הקרבס כתב הרמב"ם: "ויש אומרים אלכרויה (כרوية)... ואיני יודע היאך אלה עושות לשלוש שנים".⁷⁶⁷

ה"כרויה" היא כרוויה תרבותית (*Carum carvi*), צמח ממשפחת הסוככיים, בעל עלים גזורים ותפרחת לבנה. הפרי הוא דו-זרעון פחוס ומעוקל שידוע בשם "קימל", והוא משמש תבלין. הצמח שגדל בארצות המזרח התיכון הוא בדרך כלל חד-שנתי, ולכן הרמב"ם הסתפק בזיהוי הצמח והביאו בשם יש אומרים. עם זאת, גם בימינו ידועים זנים דו-שנתיים ואפילו תלת-שנתיים, ולכן דברי המשנה "שאינן עושות אלא לשלש שנים" מובנים.

אפשרות נוספת להסביר מדוע הרמב"ם לא נקט עמדה ברורה בנוגע לזיהוי הקרבס והלוף שבמשנה – צמחים שהשורש שלהם מתקיים שלוש שנים⁷⁶⁸ – היא משום שעמד לפניו גם נוסח אחר. השערה זו מבוססת על נוסח אחר של המשנה – קנבס-קנבוס – או כפי הנוסח

כרוויה תרבותית

764. הלכות חמץ ומצה ה, כ.

765. הלכות כלאים א, ח; תרומות ב, ג.

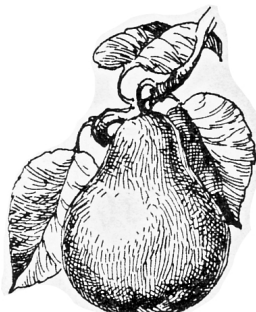
766. כלאים ב, ה.

767. פהמ"ש כלאים ב, ה.

768. שם.

שהרמב"ם עצמו מביא בהלכות כלאים ב"משנה תורה": "קנבס (קנבוס) ולוף וכיוצא בהן מזרעין שנגמרין עם גמר תבואת הכרם". נוסח חלופי ל"לוף" הוא "פול".⁷⁶⁹ הקנבוס והפול הם שניהם גידולים חד-שנתיים, והם אינם מתאימים כלל לדברי המשנה.

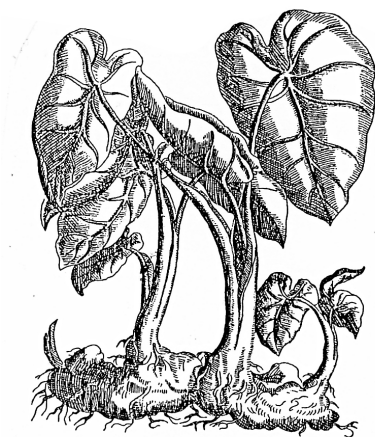
קֶרְסָטְמֶלִין^ו

אגס תרבותי

את הקֶרְסָטְמֶלִין מזהה הרמב"ם עם "אלֶכְמֶתְרִי (كمثرى) – ידוע בפי ההמון אצלינו בשם 'אלאנגאץ'".⁷⁷⁰ זהו עץ פרי שמכונה בימינו "אגס תרבותי" (*Pyrus communis*). לעומת זאת, לפי הרמב"ם ה"אַגָּסִים" שבמשנה הם פירות העץ שמכונה בימינו "שזיף" (*Prunus domestica*). מבחינת ההלכה הם אינם כלאים זה בזה.⁷⁷¹ הקרוסטמלין נכללים בין הפירות שאכילתם מאמצת את בני המעיים.⁷⁷²

קֶרְקָס^ו

קולקס

בפירושו למשנה כתב הרמב"ם תחילה שהקֶרְקָס והקוטנין הם מיני עדשים, אך בתוספת המאוחרת תיקן וזיהה אותו עם ה"קלקאס" (قلقاس).⁷⁷³ הכוונה היא לקולקס הקדמונים (*Colocasia antiquorum*). צמח ממוצא טרופי, בעל עלים גדולים ופקעת אגירה שנאכלת. הוא היה גידול מקובל מאוד בימי הביניים בארצות האסלאם.⁷⁷⁴

769. הלכות כלאים ה, ג.

770. פהמ"ש כלאים א, ד; מעשרות א, ג; עוקצים א, ו.

771. הלכות כלאים ג, ד.

772. הלכות דעות ד, ו.

773. פהמ"ש מעשרות ה, ח.

774. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 293-294.

קשות°

מלון הקתא (מחיבורו של פרוספר אלפין,
שחובר במאה השש עשרה)

הקשות מזוהה עם הצמח שנקרא בערבית "קת'א" (قثاء) וגם "פקוס".⁷⁷⁵ לעתים הרמב"ם מזכירו בשם הראשון⁷⁷⁶ ולעתים בשם השני.⁷⁷⁷ זהו פרי אדמה שדומה למלפפון גדול, וכיום הוא נקרא "מלון הקתא" (*Cucumis melo* var. *chate*).

זהו צמח מקשה משתרע ומתפשט באמצעות ענפיו ועליו הרחבים. הפירות מכוסים בכסות שערונית קצרות⁷⁷⁸ ("קשות של קשות"),⁷⁷⁹ ואפשר להסיר אותן בשפשוף עם הבשלתם.⁷⁸⁰ במיון הצורה והתכונות בין "הקשות והמלפפון" הם אינם כלאיים זה בזה.⁷⁸¹ הרמב"ם מונה את "מעיי קשואים ומעיי מלפפונות" בין המאכלים המשלשלין את בני המעיים, מאכלים שראוי לאוכלם בתחילת הארוחה.⁷⁸²

מלון הקתא מזוהה עם ה"קשאים" שבמקרא (במדבר יא, ה), והם אינם פירות האדמה שמכונים בימינו בטעות "קישוא". נכון יותר לכנות את האחרון "דלעת הקשוא" (*Cucurbita pepo*); זהו פרי אדמה, ומוצאו ביבשת אמריקה.

קגילה°

ראו: קלוגלוגות°

775. רמב"ם, ביאור, מס' 343.

776. למשל, פהמ"ש כלאים א, ב; עקצים ב, ט.

777. פהמ"ש עקצים ב, א; מקוות ט, ד.

778. פהמ"ש מעשרות א, ה.

779. פהמ"ש עקצים ב, א, והשוו: מקוות ט, ד.

780. הלכות מעשר ג, ח.

781. פהמ"ש כלאים א, ב, והשוו: תרומות ב, ו; הלכות כלאים ג, ג.

782. הלכות דעות ד, ו.

רימין

ענף של שיזף מצוי נושא פירות

הרמב"ם מפרש שהרימין הם "אלנבק" (نبق).⁷⁸³ במקום אחר הוא כותב שזה שם הפרי של עץ קוצני שנקרא "סדר" (سدر), ושהמון העם נוהג לאכול ממנו.⁷⁸⁴ גם אישתורי הפרחי מביא שמות נרדפים

אלה ומוסיף: "הרימין – והוא אלנבק בלשון ארץ מצרים ואלדום בארץ כנען ואילנו אלסדר".⁷⁸⁵ הכוונה היא בלא ספק לשיזף מצוי (*Zizyphus spina-christi*), עץ גדול בעל נוף רחב שגדל במקומות חמים במדבר ובשפלה. העלים אליפטיים, ויש להם עלי לוואי קוצניים. הפרי קטן ועגול, וצבעו צהבהב. לציפתו מרקם קמחי והיא נאכלת. מאחר שבדרך כלל הצמח גדל בר – חזקתו מן ההפקר, והוא פטור מדמאי.⁷⁸⁶ מין קרוב לו הם ה"שִׁזְפִּין" (בערבית: ענאב), שמזוהים עם השיזף התרבותי (*Zizyphus jujuba*), אך למרות הדמיון ביניהם, הם כלאיים זה בזה.⁷⁸⁷

רקפה

הרמב"ם אינו מזהה זיהוי עקיב לצמח הרקפה שנוכר במשנה. במשנה במסכת שביעית שעוסקת בסממני הצביעה הוא מזהה את הצמח עם ה"בקם" (بَقَم),⁷⁸⁸ עץ ה"ברזיל" (*Caesalpinia*=Brazil wood).

זהו עץ קטן וקוצני, מרובה ענפים ועלים נגדיים. מוצאו של העץ בדרום מזרח אסיה: הודו, אינדונזיה, סרילנקה ועוד. מן העצה הכתומה או האדומה הכהה של הגזע והענפים הרחבים מפיקים צבע אדום-בורדו או סגלגל.

783. פהמ"ש דמאי א, א; כלאים א, ד.

784. רמב"ם, ביאור, מס' 269.

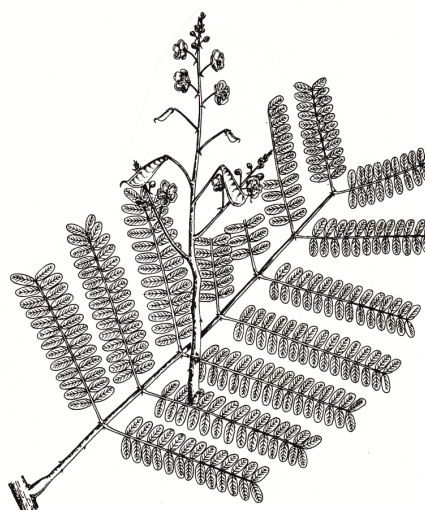
785. אישתורי הפרחי, עמ' תקכו.

786. הלכות מעשר יג, א.

787. הלכות כלאים ג, ד.

788. פהמ"ש שביעית ז, ב. אישתורי הפרחי, עמ' תרס"ב: "והוא עץ אדום".

זיהוי זה קשה, שכן המשנה במסכת שביעית עוסקת בצמח ארץ ישראלי ולא בעץ מיובא. לכן, לכאורה מתאים יותר לזהותו עם רכפת הצבעים (*Reseda luteola*), שנקראת בערבית "בקם", ומקבלים ממנה צבע צהוב.⁷⁸⁹

ענפים של קסאלפיניה ספן
(*Caesalpinia sappan*)

"בצל של רִקְפָּה" שנזכר במשנה במסכת מעשרות הוא צמח בר שחזקתו מן ההפקר ואינו חייב בתרומות ובמעשרות.⁷⁹⁰ הרמב"ם מתארו כך: "בצל שכולו שכבה אחת חריף מאד, אם נגע בעין של אדם ניגר ממנה דמע רב, תרגום חשרת מים (שמואל ב כב, יב) רכפת מיא. ואפשר

שהם מיוחסים לאיזה מקומות".⁷⁹¹ תיאור זה אינו מתאים כלל לעץ הברזיל (קסאלפיניה), ולכן נראה שלשיטתו אלו שני צמחים שונים.

רְמוֹן

זיהוי של הרימון אינו מוטל בספק, והוא נזכר רבות בפירושו של הרמב"ם בשם "רִמָּאן" (رمان),⁷⁹² והוא הפרי שנקרא בימינו "רְמוֹן" (*Punica granatum*). פרי הרימון צהבהב-אדמדם, וציפותיהם העסיסיות של זרעיו נאכלות.

הרימון הוא אחד משבעת המינים (דברים ח, ח), ובעת העתיקה נחשב אחד מעצי הפרי החשובים,⁷⁹³ ואת פירותיו אפשר לשמר תקופה ארוכה. הרימונים נמנו בין הפירות העסיסיים שאסור לסוחטם בשבת.⁷⁹⁴ את גרגירי הרימון (חב אלרמאן) – בלשון המשנה

789. עיסא, עמ' 154. אני עדיין מסופק אם אין זה שם ערבי מודרני.

790. הלכות תרומות ב, יב.

791. פהמ"ש מעשרות ח, ז.

792. למשל פהמ"ש שביעית ז, ג; פסחים ז, א; כלים יז, ה.

793. הרמב"ם כללו ב"חמשת המינים הכתובים בתורה... שהוא מברך עליהן בסוף ברכה אחת מעין שלש" (הלכות ברכות ח, א).

794. הלכות שבת כא, יב.

נקראים "פרד" – נהגו לייבש, והשתמשו בהם למאכל ולריפוי.⁷⁹⁵ לדעת הרמב"ם, אכילה יתרה של רימון מאמצת את בני המעיים.⁷⁹⁶ לדבריו, "רמוני בדן" נקראו כך על שם מקומם,⁷⁹⁷ וערכם היה חשוב.⁷⁹⁸

ענף רימון עם פרח ופרי (מימין) וחתיך בפרי על חלקיו השונים (משמאל)

"נץ" הרימון חייב בשביעית,⁷⁹⁹ ולפי הרמב"ם אלו שרידי האבקנים שנמצאים ב"כתר" (שריד של עלי הגביע) שבראש הפרי. כך עולה מתיאור חלקי הפרי (פטמה, נץ ומסרק) שמצטרפים לפרי מבחינת השיעור לקבלת טומאה, וזה לשון הרמב"ם: "ויש בקלפת הרמון כעין כוס מוקף בראש הרמון ושפתו עשוי שנים שנים כמו שני המסרק, ולפיכך נקרא מסרק, כי מסרק שם 'אלמשט', ואם נקלף זה וניטל לא ייראה כלום מגרגרי הרמון, ולפיכך אומר ר' אליעזר שאינו שומר. וכן כאשר נקלף כוס זה יש בתוכו כעין ראש הדד בולט על פני הרמון ומראהו צהוב והוא הנקרא פטמה של רמון ואם נחתכה אותה הפטמה ולא העמיק את החתך לא יתגלו גרגרי הרמון. וכל הכוס הזה מלא נצנים צהובים

795. פהמ"ש מעשרות ב, ו. ראו בהרחבה ז' עמר, "גרגירי הרימון", **על אתר**, א (תשנ"ו), עמ' 53-56.

796. הלכות דעות ד, ו.

797. פהמ"ש ערלה ג, ז. והרמב"ם מציין שמדובר במקום של "כותים" (פהמ"ש כלים יז, ה). למעשה, זיהוי זה מובא בתוספתא, כלים ב"מ ו, י. כלומר, יש לאתר את בדן באזור התיישבותם של השומרונים בתקופת חז"ל. מקובל לזהות את הישוב בדן ליד ואדי בידאן מצפון-מזרח לשכם, נחל שופע מעיינות שנשפך לנחל תרצה.

798. הלכות מאכלות אסורות טז, ג-ד.

799. הלכות שמיטה ויובל ז, טו.

דקים נשארין בתוכו אחר שהפרי בשל תכלית בשולו והוא הנץ שלו האמור כאן".⁸⁰⁰
מדברי הסיפא נראה שהרמב"ם סבר שאין זה הביאור הרגיל של המונח "נץ", מונח שבדרך כלל מתבאר כפרח של צמח.

שְׂבֹלֶת שׁוּעַלִי

שְׂבֹלֶת שׁוּעַל – אחד מחמשת מיני דגן, וכך תיארה הרמב"ם בלשון הערבית: "סנבל אלת'עלב' והוא אלשעיר אלבריי".⁸⁰¹ השם הראשון "סנבל אלת'עלב" הוא תרגום השם "שבולת שועל", כתרגום הארמי בתלמוד הבבלי "שבילי תעלא",⁸⁰² וכך גם פירשו הגאונים.⁸⁰³ וכבר הפרשנים בימי הביניים התלבטו אם זהו זיהוי קונקרטי או תרגום

שיבולת שועל (*Avena sativa*)

מילולי סתמי, שהרי לא מצאנו עד כה בספרי הבלשנות, הבוטניקה או הרפואה של ימי הביניים דגניים שנקראים "שיבולת שועל". וכבר העיר על זה רבנו אברהם בן הרמב"ם: "ושבולת שועל – סנבל אל תעל"ב, עד כמה שידוע לי, איני זוכר מהרופאים מי שהזכירו, אולם זולתם היה מי שהזכיר מין זה ואמר שהוא ראה אותו".⁸⁰⁴ השם השני, "שעורת הבר", הוא שם כללי ולא זיהוי מסוים. מכל מקום, אין הכוונה למשמעות רגילה של צמח בר אלא למין תרבותי שערכו פחות מן השעורה התרבותית.⁸⁰⁵

כמה פרשנים זיהו כשיטת הזיהוי של פוסקי אשכנז, שזהו אֶוֹנָה (*Avena sativa*), הדגן שמכונה בימינו "שיבולת שועל".⁸⁰⁶ ובייחוד יש

800. פהמ"ש עקצים ב, ג.

801. פהמ"ש כלאים א, א.

802. בבלי, פסחים לה ע"א; שם, מנחות ע ע"א-ע"ב.

803. רב שרירא גאון, בתוך: אסף, עמ' 179.

804. ראב"ם, המספיק, עמ' 220.

805. אפשר לראות שיטה זו גם בפירושו בערכים: פוסקין, שיפון ותְּרִנְכְּתוֹר.

806. פירוש ר' עובדיה מברטנורא לכלאים א, א.

לציין פרשנים אחרים שפעלו בספרד וביארו ששיכולת השועל היא האוונה.⁸⁰⁷ לפי זה, הדמיון בין האוונה ובין השעורה אינו בצורתן החיצונית, אלא בבית הגידול המשותף, בהשפעות ההדדיות שייחסו להן – כמו לזוג חיטים-זונין – ובתכונות ההתפחה המוגבלת של העיסה.⁸⁰⁸ לפי פרשנות אחרת, האוונה מזוהה אצל הרמב"ם עם ה"שיפון" שבמשנה (ראו בערכו), ובכל מקרה הוא מחשיב אותה בתור אחת מחמשת מיני דגן.

שֶׁבֶת

ענף של שבת ריחני בפריחה (מימין)
ומקבץ פירות (משמאל)

השבת נקרא בערבית "אלשבת" (شبت),⁸⁰⁹ ובימינו נקרא "שבת ריחני" (*Anethum graveolens*).⁸¹⁰ הוא נאכל חי אחרי האוכל עם כל הלפתנים, אך גם כתבשיל בקדרה.⁸¹¹ נהגו לגדל את השבת בחלקות קטנות (ערוגות).⁸¹²

ה"שֶׁבֶת מתעשרת: זרע וירק וזִירִים", והרמב"ם מסביר: "וזירִים 'אלאכאליל' והם הנמצאים בראש מקצת הצמחים ובהם מתהווה הזרע, וזירִים אלו ניכרים מאד בשבת והם דומים לשקדים מאורכים".⁸¹³ הכוונה היא לשחלות

המאורכות שעלין יושבות תפרחות השבת לאחר תהליך ההפריה ולפני שנעשו זרעים

807. רבנו ירוחם ב"ר משולם, ספר תולדות אדם וחוה, מהדורת ונציה (מ"צ תש"ך): "ויש ארצות שנותנין אותן לבהמה למספוא במקור' שעורים" (נתיב חמישי, ג, עמ' 41); רבנו מנוח, הלכות חמץ ומצה ה, א; רבנו דוד ב"ר יוסף ב"ר דוד בן אבדורהם, אבדורהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' ריז (להלן: אבדורהם).

808. ראו בהרחבה: עמר, חמשת, עמ' 62-64; שם, עמ' 77.

809. פהמ"ש פאה ג, ב.

810. הרמב"ם מזהה את הגופֶן עם צמח השומר (כדעת הירושלמי) ומציין שהוא דומה ל"שבת"; ראו פהמ"ש דמאי א, א.

811. פהמ"ש עקצים ג, ד.

812. הלכות מתנות עניים ג, יא.

813. פהמ"ש מעשרות ד, ה.

בשלים.⁸¹⁴ להלכה פסק הרמב"ם כחכמים בתלמוד הירושלמי: אם זרע את השבת לירק – אין מעשרין את הזירים.⁸¹⁵

השבת הוא צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. בעל גבעול מסועף, עליו דמויי-נוצה והם גזורים לאונות נימיות. צבע הפרחים זהוב-לבן, והפרי דו-זרעון קטן. כל חלקי הצמח מדיפים ריח, וכיום הוא מוכר בשם העממי "שמיר". הצמח משמש תבלין לסלט, לבישול ולתעשיית הכבושים.

שום⁹

שום הגינה

השום נקרא בערבית "אלת'ום" (ثوم),⁸¹⁶ הוא שום הגִּנָּה (*Allium sativum*). בניצני האגירה של הצמח (שיני השום) משתמשים לאכילה ולתיבול, ואפשר לשמר אותם בייבוש תקופה ממושכת.⁸¹⁷ ריבוי השום הוא בעיקר ריבוי וגטטיבי על ידי זריעת ניצני האגירה ולא על ידי זריעת זרעים.⁸¹⁸

לדעת הרמב"ם, השום הוא מן המאכלים שאין להרבות באכילתם מבחינה רפואית.⁸¹⁹

"שום בעל כֶּכִי" הוא מין שום בר, או בלשון הרמב"ם, המביאו בתור דוגמא להלכה הזאת: "דברים שאין דרכן שלרוב בני אדם לזרוע אותן בגנות ובשדות, אלא חזקתן מן ההפקר, הרי הן פטורין מן התרומה ומן המעשרות".⁸²⁰

הרמב"ם תיאר כך: "שום חריף מאד ואינו ראוי לאכילה והאוכלו זולגות עיניו דמעות ולפיכך נקרא בעל בכי".⁸²¹

814. לדעת ר' פליקס, הכוונה היא לקרנות הסוכך, כלומר, לגבעולים הדקים שבראשם הפרחים הקטנים לפני הפיכתם לזרע; ראו בחיבורו: **תלמוד ירושלמי, מסכת מעשרות**, רמת גן תשס"ה, עמ' 200.

815. הלכות תרומות ב, ה. בעקבות הירושלמי, מעשרות ד, ה, נא ע"ב.

816. פהמ"ש כלאים א, ג, ועוד.

817. הלכות מתנות עניים ב, ב.

818. פהמ"ש תרומות ז, ז.

819. הלכות דעות ד, ט.

820. הלכות תרומות ב, יב.

821. פהמ"ש מעשרות ה, ז.

שושנים, שושנת המלך

את שושנת המלך שנזכרת במשנה זיהה הרמב"ם עם הצמח שנקרא בערבית "שקאיק אלנעמאן" (شقائق النعمان),⁸²² והכוונה היא לצמח הפלנית (*Anemone coronaria*). צמח זה נחשב מין זרעים שבדרך כלל אינו מתורבת, ולכן לא חל עליו איסור כלאי הכרם.⁸²³

במשנה במסכת טהרות מובאת הדוגמא הזאת: "תינוק שנמצא בצד בית הקברות והשושנים בידו". ייתכן שהרמב"ם סבר שגם פה מדובר בכלניות, אם כי בפירושו בחר להשתמש בשם העברי עם ה"א היידוע בערבית: "אלשושנים".⁸²⁴ תנחום הירושלמי סבור שזהו שם כללי לפרחים, כמו הקחונים (*Anthemis*) והכלניות.⁸²⁵

כלנית

"השושנה" נזכרת ב"משנה תורה" בתור צמח שמברכים עליו "בורא עצי בשמים".⁸²⁶ במקרה הזה ברור שאין מדובר בכלנית, שכן היא אינה ריחנית ואינה נחשבת צמח רב-שנתי בין עצי הבשמים. גם אין מדובר בנרד (*Rosa ssp.*), שנזכר בנפרד בהלכות כלאים.⁸²⁷ יש אפשרות סבירה שזהו צמח שנקרא בערבית "סוסן" (سوسن), הוא שושן צחר (*Lilium candidum*).⁸²⁸ זהו צמח רב-שנתי שבייתו אותו, ומפרחיו הלבנים והריחניים הפיקו בושם. ייתכן שבמקרה של השושן יש להבחין בין צמח תרבותי ובין צמח בר-עונתי. כך מובא בנוגע לנרקיס המתורבת (אלנרג'ס אלבסתאני), שמברכים עליו "בורא עצי בשמים", ואילו על נרקיס הבר (אלנרג'ס אלברי) ודומיו מברכים "בורא עשבי בשמים".⁸²⁹

822. פהמ"ש כלאים ה, ח.

823. הלכות כלאים ה, ט.

824. פהמ"ש טהרות ג, ז.

825. תנחום הירושלמי, ערך ששן.

826. הלכות ברכות ט, ו.

827. הלכות כלאים ה, יט.

828. ראו תנחום הירושלמי, ערך ששן, ופירוש אבן עזרא לשה"ש ב, א. על הזיהויים השונים לשושן-שושנה במקורות היהודים, ראו: עמר, מקרא, עמ' 231-235.

829. הלכות ברכות ט, ו; ראב"ם, המספיק, עמ' 243; שו"ת הרשב"א, א, סימן שצט.

שזפין⁸³⁰

שזפין תרבותי

השזפין נקראים בערבית "ענאב" (عناَب),⁸³⁰ הוא שזפין תרבותי (*Ziziphus jujuba*). זהו עץ קטן ונשיר, גבעולו מכוסה קוצים ועליו חלקים ומבריקים. פריו מתוק וצבעו אדום-בורדו. הוא דומה לתמר קטן או זית גדול, ונאכל טרי או יבש.

מין קרוב לשזפין הוא הרימין (בערבית: סדר, נבק), שמוזהים עם שזפין מצוי (*Zizyphus spina-christi*). אף על פי שהמינים דומים זה לזה, הם כלאיים זה בזה.⁸³¹

שחלים⁸³²

שחלים תרבותיים

את השחלים הרמב"ם מזהה בשם: "חב אלרשאר" (حب الرشاد),⁸³² כלומר, זרע הצמח שנקרא בימינו "שחלים" תרבותיים (*Lepidium sativum*). צמח חד-שנתי. לעליו הירוקים טעם חריף, והם משמשים ירק לסלט, וזרעיו משמשים תבלין. ירק דומה לו הוא "עדל" שבמשנה, ראו בערכו.⁸³³

שיפון⁸³⁴

השיפון – אחד מחמשת מיני דגן. הרמב"ם ביאר במשנה במסכת כלאיים שזהו מין של "אלשעיר אלברי" (שעורת הבר).⁸³⁴ כפי שהראנו בערכים אחרים, המונח

830. פהמ"ש כלאים א, ד.

831. הלכות כלאים ג, ד.

832. פהמ"ש מעשרות ד, ה.

833. העובדה שבחיבור שמות התרופות הובאו השמות הערביים "עדל" ו"שחלים" בשני ערכים נפרדים (מס' 163 ומס' 367) ומבלי לקשר ביניהם, מוכיחה שאלו שני מיני שחלים (*Lepidium*).

834. פהמ"ש כלאים א, א; חלה א, א - מין של שעורה.

"בר" אצל הרמב"ם עשוי להתייחס למיני תרבות שחשיבותם פחותה⁸³⁵ או אפילו לצמח שדומה בטבעו הרפואי לשעורים, אף על פי שהוא מין קטנית.⁸³⁶ עם זאת, במשנה במסכת כלים פירש הרמב"ם: "אלדוסר – והוא ממיני השעורים כמו שביארתי כמה פעמים, והכוונה בזה כאן קנה שבולת השיפון (סנבלה אלדוסר)".⁸³⁷

השם "דִּןְסֶר" (دوسر) בערבית הוא כינוי לשני מיני דגניים: בן-חיטה (*Aegilops*) ואֶוֹנָה (*Avena*).⁸³⁸ לסוג בן-חיטה למיניו יש שיכוליות מתפרקות וגרגירים קטנים ביחס לגרגירים של צמחים אחרים. חשיבותו לתזונת האדם פחותה מזו של האֶוֹנָה, שגודלה כדגן תרבותי בעיקר למאכל בהמה, ובימי רעב ומחסור גם למאכל אדם. לכן, שמו הערבי (כשמו היווני: *Siphon*) עבר מעתק משמעות, והשם דוסר נעשה שם משותף גם לשם אוונה, או סינונים שלו, כפי שמציין הרמב"ם: "דוסר – הוא אלח'רטאל, מין ממיני התבואה הדומה לחיטה (קמח); הוא נמנה בין מיניו".⁸³⁹ מכאן אפשר להסיק שכאשר מקורות מימי הביניים מתייחסים לדגן הדוסר כמין דגן תרבותי חשוב, כוונתם לצמח אֶוֹנָה (*Avena sativa*) ולא לצמח הבר בן-חיטה.⁸⁴⁰ תמיכה אפשרית בזיהוי זה יש במהדורה המודפסת של פירוש המשנה לרמב"ם, ובה במקום "דוסר" נכתב "ויילה" (וכנראה צ"ל אוונה).⁸⁴¹ לזיהוי זה נמשך ר' עובדיה מברטנורא, אף על פי שהוא אומר במקום אחר שהוא שיכולת שועל.⁸⁴²

835. ראו: כוסמין, שבולת שועל ותִּרְכָּתוֹר.

836. ראו: טוֹפִיח.

837. פהמ"ש כלים ט, ח.

838. לדיון נרחב בזיהוי הדוסר והשלכותיו, ראו: עמר, חמשת מיני דגן, עמ' 51-55.

839. רמב"ם, ביאור, מס' 87. הכללתו במין חיטה היא כנראה על פי המקובל בספרות הבלשנית בימיו, ואינה משקפת את הגדרתו להלכה כמין שעורה. השם "דוסר" לא היה שם של דגניים תרבותיים אחרים; ראה דוגמא שגויה באבודרהם, עמ' ריז, שמביא בשם הערוך (בגרסה שאינה בידיו), שהשיפון הוא מה "שקורין אותו בערבי דוסר ובלעז אשפילטא", אך ברור שאין לכרוך את שניהם יחד, שהרי אבודרהם עצמו מזהה את הכוסמין עם חיטת הספלטא בשמה הספרדי "אשקאנדא".

840. מסורת זיהוי זו מובאת גם אצל המתרגם האנונימי של דיוסקורידס, שחי בספרד במאה השתים עשרה לספ"ה, ראה: A. Dietrich, *Dioscorides triumphans: ein anonym arabischer Kommentar* (Ende 12. Jahrh. n. Chr.) zur *Materia medica* Göttingen 1988, p. 157.

841. פהמ"ש כלים ט, ח. אין ספק שאת הלעז הזה לא כתב הרמב"ם, כפי שהעיר שם הר"י קאפח בהערה 25, אך חשוב להעיר שאפשר שעמדה לפני המדפיס מסורת פרשנית קדומה בהבנת הרמב"ם, ואין

חייבים לומר - כמו במקרים אחרים - שזו טעות.

842. בפירושו למשנה כלאים א, א.

בערך שְׂבֹלֶת שׁוּעָל העלינו אפשרות שהרמב"ם התכוון לַאֲוֹנָה (*Avena*), וברור לגמרי שלא ייתכן שהרמב"ם יזהה אותה ואת השיפון עם אותו צמח. אפשר שיש לכך פתרון שרמוז בפירושו למשנה, בכותבו שצורת הכוסמין וצורת השיפון שוות.⁸⁴³ אם נניח שהוא מתכוון לצורת הצמח, תיאורו תומך יותר את מסורת הזיהוי ולפיה השיפון הוא דגן הַסְקָלָה (*Secale cereale*), כשיטת הזיהוי של פרשני אשכנז, או מין דגן אחר שיש לו שיבולת שדומה לכוסמין ולא לַאֲוֹנָה (*Avena*), שכן לדעת כמה פרשנים הרמב"ם מזהה אותה כאמור עם שיבולת השועל. ולבסוף, השם "שיבולת שועל" אכן מתאים יותר לַאֲוֹנָה בגלל תפוחת המכבד הרחבה שלה, והוא אינו מתאים לשעורה. מכל מקום, העניין החשוב הוא שמבחינת ההלכה אפשר לומר שלפי שיטת הרמב"ם, הַאֲוֹנָה נמנית בכל מקרה עם חמשת מיני דגן, בין אם היא שיבולת השועל בין אם היא השיפון.

שִׁיתִין°

ראו: תַּאֲנָה

שְׁמָנִית°

לדעת ר' עקיבה, "השום והשְׁמָנִית... אינן כלאים זה בזה", וכך ביאר הרמב"ם את השְׁמָנִית: "שום הבר (אלת'ום אלברי) וראשו גרגר אחד גדול והרופאים משתמשים בו".⁸⁴⁴ הרמב"ם מביא עוד שמות נרדפים ל"שום הבר": סקרדיון, אסקוד'ריון, אטריון ות'ום אלחיה (שום הנחש).⁸⁴⁵

לפי שמות אלה ייתכן שהכוונה לשום עגול (*Allium scorodoprasum ssp. rotundum*).

שְׁמֶרְקֵעִין

המשנה מונה מאכלים שונים שצריכים הכשר כדי לקבל טומאה באמצעות משקה וצריכים מחשבה לייחדם לאכילה, ובהם "שאר ירקות השדה ושמרקעין ופטריות".

843. פהמ"ש כלאים, א, א.

844. פהמ"ש כלאים, א, ג. כך גם ביאר רס"ג; ראו אלוני, עמ' 191.

845. רמב"ם, ביאור, מס' 282.

הרמב"ם מסביר ש"שמרקעין" הוא: "בצל דק חריף מאוד משתמשין בו לרפואה".⁸⁴⁶ כלומר, הוא נמנה עם צמחי בר או מזונות בעלי ערך תזונתי נמוך, או שבשל חריפותם הם אינם מתייחדים כמאכל אדם, ולכן הם צריכים מחשבה. כך גם הביא הרמב"ם להלכה: "ושאר כל ירקות השדה כגון שמרקעין והבצלים הקשים ביותר והפטירות... צריכין מחשבה בכפריין".⁸⁴⁷

שְׁעוּעִית⁸⁴⁸

נאמר במשנה: "פול הלֶכֶן והשְׁעוּעִית אינן כלאים זה בזה". השְׁעוּעִית היא ה"לוביה" (لوبية).⁸⁴⁸

שעורה
ארבע-טורית

מזוהה עם הסוג לוביה (*Vigna*), ובדרך כלל הכוונה ללוביה תרבותית (*Vigna sinensis*). מין קטנית שזרעה נאכלים, ואינה זהה לצמח מן המוצא האמריקני שמכונה בימינו "שעועית" (*Phaseous*).

שְׁעוּרִים

השעורה היא אחת מחמשת מיני הדגן, ובמשנה היא נזכרת בדרך כלל בלשון רבים – שעורים. בפירוש המשנה נקראים בערבית "שעיר" (شعير).⁸⁴⁹ הכוונה היא בעיקר לשני המינים השכיחים: שעורה תרבותית ארבע טורית או שש טורית (*Hordeum vulgare*), והמין שעורה דו-טורית (*H. vulgare subssp. distichum*).

השעורה נזכרת ברשימת שבעת המינים (דברים ח, ח), ובתולדות האנושות היא הדגן החשוב ביותר מלבד החיטה. צורכי גידול השעורה צנועים ביחס לצורכי גידול החיטה, וגידולה היה שכיח יותר באזורי ספר

846. פהמ"ש עקצים ג, ב. השו: הערוך, ערך שמרקע: "פי' מין בצל". בגרסאות אחרות של משנה זו מובא: "חוץ משמרקעים ופטירות", ולפי גרסאות אלו השמרקעים צריכים הכשר ולא מחשבה.

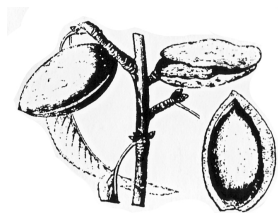
847. הלכות טומאת אוכלין ג, ג.

848. פהמ"ש כלאים א, א; הלכות כלאים ג, ג. מסורת זיהוי זו תואמת לירושלמי, כלאים א א, כז ע"א: "פסילתה" (=ביוונית: פסילוס; בלטינית: פסולאוס) היא הלוביה, וכן פירש רס"ג; ראו אלוני, עמ' 188.

849. פהמ"ש כלאים א, א, ופעמים רבות.

יובשניים או בתקופות בצורת. הרמב"ם מזכיר "שעורין אדומיות" (כלומר, מארץ אדום) בין הגידולים שאינם משובחים.⁸⁵⁰

שקדים°

פירות השקד

השקד נקרא בערבית "לִזְז" (لوز).⁸⁵¹ העץ ידוע בשם זה גם בימינו (*Amygdalus communis*).

הזרעים של זני השקד התרבותי הם בדרך כלל מתוקים, ואילו שקדי הבר מרים.⁸⁵² הראשונים ראויים לאכילה בגמר הבשלתם, ואילו האחרונים ראויים לאכילה רק כשהם קטנים.⁸⁵³

בהלכות שבת הרמב"ם מזכיר משחק של נשים בשקדים ובאגוזים,⁸⁵⁴ והוא שיבח את השקדים למאכל: "והענבים והשקדים טובים לעולם בין רטובים בין יבשין, ואוכל אדם מהן כל צרכו. אבל לא יתמיד אכילתן אף על פי שהן טובים מכל פרי האילנות".⁸⁵⁵

שקמה°

השקמה או "בנות שקמה", בערבית: "גִ'מְז" (جَمِيز),⁸⁵⁶ עץ גדול בן סוגה של התאנה (*Ficus sycomorus*). השקמים נחשבו מין תאנה שערכה פחות, ובלשון הרמב"ם: "תאנת בר [תין ברי]".⁸⁵⁷ הפגות נכללו ב"פירות שחזקתן מן ההפקר", והן פטורות מן הדמאי.⁸⁵⁸ פירות אלה נקראים "גִ'מְזוֹת"⁸⁵⁹. למעשה, טיפוח השקמה בתרבות החקלאית הקדומה היה בעיקר לצורך העצה.

850. הלכות תרומות ג, ג. זן שעורים גרועות אלו נזכר בבבלי, כתובות סד ע"ב.

851. פהמ"ש פאה א, ה; כלאים א, ד, ועוד.

852. בנוגע למועד המעשרות כתב הרמב"ם: "השקדים המתוקים עד שתתפרש קליפתן החיצונה, אבל המרים פטורין לעולם" (הלכות מעשר ב, ה).

853. פהמ"ש מעשרות א, ד; חולין א, ה.

854. הלכות שבת כא, ג.

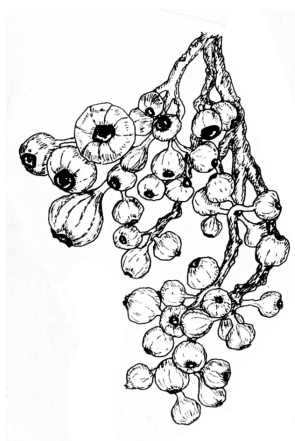
855. הלכות דעות ד, יא.

856. פהמ"ש דמאי א, א; כלאים א, ח.

857. למשל, פהמ"ש דמאי א, א; שביעית ד, ה; בבא מציעא ט, ט; בבא בתרא ב, יא.

858. הלכות מעשר יג, א.

859. פהמ"ש פסחים ד, ט; הלכות תרומות ג, ג.

פירות השקמה

לעץ מערכת שורשים ענפה,⁸⁶⁰ ובגזעו ובענפיו הישרים השתמשו לבנייה ולייצור כלים. תהליך הפקת קורות השקמה נעשה על ידי כריתת הגזע. צמיחת הגזע הראשונה לפני קציצתה נקראת "בתולת שקמה",⁸⁶¹ וגדם העץ, דהיינו הקורה, נקרא "סֶדֶן שלִשְקָמָה".⁸⁶²

תהליך הכריתה מעורר צמיחה של הנצרים שמפתחים קורות ישרות, והם למעשה ה'יבול' החשוב ביותר של העץ (יותר מפירות "בנות שקמה"), ולכן הדבר נאסר בשנת שביעית.⁸⁶³ מִשְטַח הגזע הכרות הרחב שסביב כל היקפו צומחים ענפים עשוי להוות בית קיבול שבו אפשר לשתול ירקות, אך אסור לעשות כן בשל איסור כלאיים.⁸⁶⁴

עץ שקמה (מימין) וגזע כרות וענפים ישרים שצמחו ממנו

860. פהמ"ש בבא בתרא ב, יא.

861. פהמ"ש שביעית ד, ה.

862. פהמ"ש כלאים א, ח.

863. הלכות שמיטה ויובל א, כא.

864. הלכות כלאים ב, יא.

שומשום עם הלקטים

שֶׁמֶשְׁמִין⁸⁶⁵

השֶׁמֶשְׁמִין – בערבית "סמסם" (سمسم),⁸⁶⁵ והרמב"ם מוסיף: "והוא הידוע אצלנו במערב בשם אלג'לג'לאן (جلجلان)".⁸⁶⁶ השֶׁמֶשְׁמִין (*Sesamum orientale*) הוא צמח תרבותי חד-שנתי. הפרי הוא הֶלֶקֶט ובו זרעים בצבע לבן עד חום, עשירים בשמן ומשתמשים בהם למאכל, לייצור טחינה וחלֶה ולתאורה.

השֶׁמֶשְׁמִין מוגדר מבחינת ההלכה (ולא מבחינת הבוטניקה) כמין קטנית, כלומר, הוא אינו נכלל בין מיני התבואה, וזרעו נאכל.⁸⁶⁷ הוא שימש תבלין שמוסיפים לבצק.⁸⁶⁸ הרמב"ם מזכיר מאכל

שעשוי משומשומים, אגוזים ודבש.⁸⁶⁹ יש שהסירו את קליפת השומשום בתהליך מקדים לפני ייצור מאכלים אלה.⁸⁷⁰ הפסולת שנותרה מן השומשומין לאחר עצירתם לשמן (כמו לזית) נקראה "גפת".⁸⁷¹

שֶׁעָם

השעם מתורגם אצל הרמב"ם בשם "ח'יִזְרָאן" (خيزران),⁸⁷² הוא צמח הבמבוק, שמכונה בימינו "חִזְרָן" (*Bambusa vulgaris*). צמח רב-שנתי ממשפחת הדגניים, בעל קנה חלול, זקוף וגבוה. הצמח נפוץ באזורים הטרופיים, ובקניו החזקים והגמישים משתמשים בתעשייה (כלים, ריהוט ועוד) ולנוי. מפירושו של הרמב"ם עולה שֶׁמֶן החזרן

865. פהמ"ש שביעית ב, ז - מנוקד גם שֶׁמֶשְׁמִין; שבת ב, ב; חלה א, ד; נדרים ו, ט.

866. פהמ"ש טבול יום א, ה. השו"ר: רמב"ם, ביאור, מס' 268.

867. פהמ"ש פאה א, ד; הלכות כלאים א, ח. עם זאת, המונח "קטנית" מתבאר לעתים כשם כללי לכל המינים שזרעם נמצא בתוך פרי תרמיל כמו פול ואפונה; ראו פהמ"ש חלה א, ד.

868. הלכות חמץ ומצה ה, כ.

869. הלכות שבת כא, יז.

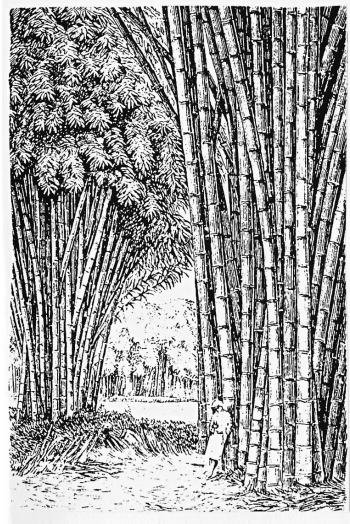
870. על קליפות השומשום ראו: הלכות תרומות יא, י.

871. פהמ"ש שבת ד, א.

872. פהמ"ש כלים יד, ד.

הפיקו סיבים וחבלים חזקים שבהם אפשר לכרוך שני קרשים יחד עד שנעשו כלוח אחד.⁸⁷³ לדבריו, במצרים היו מכינים ממנו גם כלי דמוי שבכה לבגדים שהיו מגמרין בקטורת.⁸⁷⁴ מן הקנים הכינו גם כלים שונים.⁸⁷⁵

אבו אלח'יר אל'אשבילי, בוטנאי אנדלוסי שחי בימי הרמב"ם, כתב שה"ח'זראן" צומח בהודו על גדות נחלים, והוא משמש את ההודים לצרכים שונים: בניית ארגזים, מדפים וכלים אחרים, ולתליית בגדים. הוא גם מעיר: "צמח זה אינו מצמחי ארצנו, הוא נקרא ח'זראן, וכך נקרא כל ענף (קצ'יב) רך ועדין מכל עץ כלשהו".⁸⁷⁶ לפי דבריו, ה"ח'זראן" הוא שם מסוים לקנה החזרן ושם כללי לענפים גמישים.

חזרן

מכל מקום, לפי המסורת הפרשנית של הרמב"ם, השעם שנזכר במשנה אינו השעם הנעשה מקליפת אלון השעם (*Quercus suber*), והוא גדל בארצות המערב של אגן הים התיכון.⁸⁷⁷

תאנה⁸⁷⁸

התאנה נקראת בערבית "תין" (تِين), ונזכרת פעמים רבות בשם זה בפירוש הרמב"ם למשנה. פיקוס התאנה (*Ficus carica*) הוא עץ פרי שנמנה בין שבעת המינים. העלים נשירים ושסועים לאונות, והפגה נאכלת ומזינה. להלן נביא את שמות הזנים שנזכרים במשנה לפי פירוש הרמב"ם.

873. פהמ"ש כלים י, ו.

874. פהמ"ש כב, י; הלכות כלים ב, ו.

875. הלכות שביית עשור ג, ז; הלכות אבל יג, ז. ובפירוש הגאונים מובא בענין ה"שעם": "כמין כיזוראן - עץ הוא והוא רך ואינו משתבר בין לח בין יבש, ועושין ממנו כלים כמו אילו הצפחת" (אפשטיין, עמ' 20).

876. אבו אלח'יר, עמ' 222.

877. יש עדויות מן התקופה הרומית על שימוש בפקקי שעם בקנקני אגירה; ראו: א' זמר, קנקני אגירה בסחר הימי הקדום, חיפה תשל"ח, עמ' 91.

א. בְּנוֹת שֶׁבַע⁸⁷⁸ - לפי הרמב"ם: "תאנים לבנים טובים במינן".⁸⁷⁸ הרמב"ם מתאר כך בעקבות תיאור תאנים אלה בתלמוד הירושלמי.⁸⁷⁹ זן תאנים ייחודי בשם "תין אלסבאעי" (תאנת השבע), והוא עדיין היה מפורסם בארץ ישראל בתחילת ימי הביניים.⁸⁸⁰

ענף עץ תאנה נושא פירות

ב. בְּנוֹת שוֹחַ⁸⁸¹ – נכללות במשנה בין הפירות שהם בגדר הקלים שבדמאי, והרמב"ם מבאר שהמשותף להם הוא שבדרך כלל הם גדלים בר, שאין נוטעים מהם הרבה, ושהם בחזקת הפקר. הוא מתאר את בנות שוח כך: "מין תאנים לבנים שעושים פירות משלוש שנים לשלוש שנים".⁸⁸² כלומר, פירות שחנטו בשנת השמיטה ותהליך הבשלתם מסתיים לאחר שלוש שנים, ולפיכך הם חייבים בדיני שביעית בשנה השנייה לאחר השמיטה. הרמב"ם מזהה את בנות שוח כמין תאנות לבנות בעקבות התלמוד בבלי.⁸⁸³ וכבר העירו כמה חוקרים שאיננו מכירים זן תאנה תרבותית שמשך הבשלת פירותיה הוא שלוש שנים – בדרך כלל זמן הבשלתם הוא עד תשעה חודשים – ולכן הם מציעים בעקבות התלמוד הירושלמי שאלה גרעיני אצטרובלי אורן (*Pinus*).⁸⁸⁴ ייתכן שכבר הרמב"ם חש בקושי זה, ובפירושו למשנה במסכת עבודה זרה ביאר ביאור אחר: "בנות שוח – ממיני הג'מז (جميز)",⁸⁸⁵ כלומר ממיני השקמים. השקמים נחשבו בעבר "תאני בר", כלומר, תאנים שערכן פחות מערך התאנה התרבותית, וצריך אפוא לחפש מין "תאנת בר" נדיר שדומה לשקמה,⁸⁸⁶ ושפריה עשוי להחזיק פירות על העץ שלוש

878. פהמ"ש מעשרות ב, ח.

879. ירושלמי, מעשרות א ג, מט ע"א; שם, בכורים א ג, סג ע"ד.

880. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 165.

881. הניקוד אצל הרמב"ם: בְּנוֹת שֶׁחַח או בְּנוֹת שֶׁחַח.

882. פהמ"ש דמאי א, א; שביעית ה, א.

883. בבלי, ברכות מ ע"ב; שם, עבודה זרה יד ע"א.

884. ראו י' פליקס, תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית, א, ירושלים תש"ס, עמ' 298-301.

885. פהמ"ש עבודה זרה א, ה.

886. לאחר שהרמב"ם ביאר מהן בנות תאנה (פהמ"ש דמאי א, א), הוא כתב על בנות שקמה: "אלג'מז וגם הוא תאנים מדבריים. וכל אלו אינם נמצאים אלא בהרים ובמדבריות ומעט הוא נטיעתם".

שנים. מין יוצא דופן כזה נזכר בספרו של תיאופרסטוס היווני, שמתאר תאנת בר מיוחדת: "זה העץ היחידי המחזיק את פירותיו שנתיים ונושא זה זקוק לחקירה".⁸⁸⁷ תיאור זה מתאים לפְּרָסִיּוֹת, ולפי הרמב"ם, הן גם מין תאנים שמבשילות בשנה השנייה לחניטתן.⁸⁸⁸ ייתכן אפוא שחז"ל התייחסו לדוגמאות חריגות אך אפשריות, כפי שהיו ידועות בספרי הטבע והחקלאות בימיהם.⁸⁸⁹

ג. דְּפָרָה⁹⁰ – הרמב"ם מבאר בעקבות התלמוד הבבלי:⁸⁹⁰ "מלה מורכבת דו-פירי, ודו בלשונם זוג. כלומר שמוציא פירות פעמיים בשנה".⁸⁹¹

ד. קָלִיסִין⁹¹ – מין תאנים.⁸⁹² ובמשנה במסכת עקצים הוסיף "רקיק", ובערבית פירושה: דקים, כחושים או רכים.⁸⁹³

ה. לְבָסִין⁹² – מין תאנים גרועות.⁸⁹⁴

ו. פְּרָסִיּוֹת⁹³ – במשנה מובאת דעתו של רבי יהודה, שדיני שביעית נוהגות בפְּרָסִיּוֹת רק במוצאי שביעית, כלומר בשנה השמינית, מפני שפירותיהן מבשילים רק בשנה השנייה לחניטתם. הרמב"ם סבור שהפְּרָסִיּוֹת הן כמו בְּנוֹת שוֹחַ, כלומר מין תאנים לבנים.⁸⁹⁵ תאנת בר מיוחדת שנושאת פירות למשך שנתיים נזכרת בספרות הטבע הקדומה.⁸⁹⁶

887. תיאופרסטוס III iii 8. לדיון נרחב בסוגיה זו ראו: ע' לונדון, סוגיות חקלאיות במטע בתקופת המשנה והתלמוד לאור מקורות חז"ל והספרות הקלאסית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ט, עמ' 160-163.

888. פהמ"ש שביעית ה, א.

889. ראו בעניין זה: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 284-293.

890. ערובין יח ע"א.

891. פהמ"ש דמאי א, א; שביעית ט, ד.

892. פהמ"ש תרומות יא, ד.

893. פהמ"ש עקצים א, ו. לפי פירוש רב נתן אב הישיבה אלו תאנים גרועות שנקראות בדיאלקט התימני "בלס" (بلس) או "כ'נס" (خنس), ואפשר שהשמות התימניים משמרים הוראה קדומה של לשון חז"ל במשמעות רחבה של תאנים גרועות ובמשמעות מצומצמת לפירות השקמה; ראו: עמר וקאפח, עמ' 15; ובייחוד: ר"ש שטיינר, "בולס" ו"שקמים" (עמוס ז, ד): מילים שאולות מדרום ערבית עתיקה ועצים מיובאים מתימן", תימא, ט, עמ' 17-44.

894. פהמ"ש מעשרות ב, ח; הלכות מעשר ה, יב.

895. פהמ"ש שביעית ה, א. הערוך, ערך פרס, מביא שתי דעות: תמרים פרסיות או מין תאנים.

896. תיאופרסטוס III iii 8.

ז. שיתין⁹⁰ - מין של תאני בר (תין ברי),⁸⁹⁷ פירותיו חזקתן מן ההפקר, והם פטורים מן הדמאי.⁸⁹⁸ זו אחת הדוגמאות שמדגימות שהרמב"ם לא קיבל את זיהויו של רס"ג.⁸⁹⁹

תורמוס⁹⁰

תורמוס תרבותי בפריחה (משמאל)
ותרמיל הפירות (מימין)

התורמוס, בערבית "אלתרמס" (ترمس),⁹⁰⁰ הוא הצמח שמכונה בימינו "תורמוס תרבותי" (*Lupinus albus*). צמח חד-שנתי בעל עלים מאונים ופרחים לבנים-כחלחלים. הפרי תרמיל, ובתוכו זרעים שטוחים דמויי מטבע. התורמוס הוא מין קטנית שהיה שכיח בסל המזונות, מפני שהוא עתיר בחלבון. בשל מרירות זרעיו יש להתקינם לאכילה באמצעות השרייתם במים ושליקתם במים חמים כמה פעמים.⁹⁰¹ פעולות אלו גם מרככות אותם, והן מקלות על הסרת הקליפה.

תותים⁹⁰

תות שחור

במשנה נאמר: "מאמתי פירות חייבין במעשרות?... והתותים משיאדימו". הרמב"ם מפרש שהתותים הם "אלתות" (توت),⁹⁰² והכוונה היא בלא ספק לעץ תות שחור (*Morus nigra*). פירותיו חמצמצים, אדומים-כהים, גוון

897. פהמ"ש דמאי א, א.

898. הלכות מעשר יג, א.

899. רס"ג הביא שתי דעות: קסטניה (שאה בלוט), ויש אומרים משמש; ראו אלוני, עמ' 183.

900. פהמ"ש כלאים א, ג; טבול יום ד, א.

901. ראו הלכות שבת ח, יג; שם ג, יב; שם יח, ו. ולהרחבה ראו: ג' סטטמן, "כ'תורמוס הזה ששולקים

אותו שבע פעמים: צמח התורמוס במקורות חז"ל", **חלמיש**, 6 (תשמ"ח), עמ' 5-19.

902. פהמ"ש מעשרות א, ב.

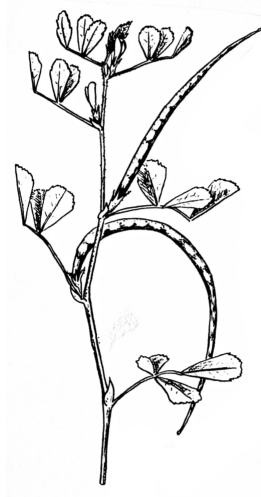
שמתאים לתיאור שבמשנה, ואילו תות לבן (*Morus alba*) נכנס לחקלאות בארץ ישראל רק לאחר תקופת המשנה.⁹⁰³

התותים נמנו בין הפירות העסיסיים⁹⁰⁴ שאסור לסחוט אותם בשבת,⁹⁰⁵ והם מן המאכלים "המשלשלין את בני המעים".⁹⁰⁶

תִּיָּה

ראו: חֲלִיתִית

תִּלְתָּן

גרגרנית החלבה

התלתן שבמשנה נקרא בערבית "אלחֶלְפָה" (حلبة),⁹⁰⁷ ובימינו הוא מכונה "גִּרְגֵרְנִית הַחֶלְפָה" (*Trigonella foenum-graecum*). צמח חד-שנתי בעל שלושה עלעלים. צבע הפרחים לבן-קדם. הפרי הוא תרמיל ארוך וצר וקצהו מחודד. מכיל זרעים צהובים קטנים, ומהם מכינים את המרכיב העיקרי במתבל המזון של יהודי תימן. זהו אינו הצמח שנקרא בימינו "תִּלְתָּן" (*Trifolium*).

את התלתן גידלו לעתים לצורך מספוא לבהמות.⁹⁰⁸ גידולו לצורך מאכל אדם ניכר בערוגות שהיו מתוחמות מסביבן.

לעתים על אותה שדה גידלו אותו לסירוגין עם התבואה, וכך עלו מאליהם ספיחים שהחקלאי לא היה מעוניין בהם באותו זמן.⁹⁰⁹ הצמח ראוי לאכילת אדם כירק רק כשהוא גידול צעיר,⁹¹⁰ ירוק ולח ("צמחונין").⁹¹¹ הירק חייב בתרומות ובמעשרות,⁹¹²

903. ראו עמר, גידולי ארץ, עמ' 210-211.

904. הלכות ברכות ז, ט.

905. הלכות שבת כא, יב.

906. הלכות דעות ד, ו.

907. פהמ"ש כלאים ב, ה; תרומות י, ה, ועוד.

908. הלכות נזקי ממון ה, ג.

909. פהמ"ש כלאים ב, ה; הלכות כלאים ב, ט-י.

910. ראו הלכות תרומות ב, ח: "ורוב אדם אוכלין אותן בתחלתן".

911. הלכות מעשר שני ב, יד.

912. הלכות תרומות ב, ח.

ואילו הזרעים חייבים בהם רק משיהיו מוכנים לזריעה ולנביטה.⁹¹³ בנוגע ל"תמרות (נואר) של תלתן", לפי הרמב"ם אלה הפרחים;⁹¹⁴ הם פטורים מתרומות וממעשרות אם הצמח נזרע לכתחילה לזרע, אך אם נזרע לצורך הירק – הם חייבים בהם.⁹¹⁵ בתקופה העתיקה נהגו לחפוף את שיער הראש במשרה של זרעי הצמח.⁹¹⁶ "מי תלתן" שימשו בהלכות נידה דימוי לדם אדום שצבעו דהה.⁹¹⁷

תְּמָכָה°

התְּמָכָה הוא אחד ממיני הירק שבהם אדם יוצא ידי חובת אכילת מרור בפסח. הרמב"ם זיהה אותו עם הצמח שנקרא בערבית "סריס" (سريس).⁹¹⁸ השם הערבי נגזר מן השם היווני seris, וחכמי הטבע הרומאיים שכתבו בתקופת המשנה ציינו שלסוג זה יש מין תרבותי ומין בר:⁹¹⁹ התרבותי נקרא סריס במצרים. שניהם מרים ודומים לחסה.⁹²⁰ צמח

זה מכונה בימינו "עולש האינדיביה"

עולש האינדיביה

Cichorium endivia (=C.)
*(divaricatum)*⁹²¹ שלא כמו העולש התרבותי, בעל העלים המאורכים והזקופים, עולש האינדיביה (מין הזן *(Escarirole)* מפתח בצעירותו שושנת עלים ששפתם שסועה. עורקי העלים בהירים, ובקלח יש

913. הלכות מעשר ב, ה.

914. פהמ"ש מעשרות ד, ו.

915. הלכות תרומות ב, ד.

916. הלכות תרומות יא, ט.

917. פהמ"ש נדה ב, ו.

918. פהמ"ש פסחים ב, ו.

919. דיוסקורידס II 160. אבן רסול, **אלמעחמד פי אלאדויה ואלמפרדאת**, בירות ללא ציון תאריך, עמ' 566, כותב ש"סריס" ו"סריס" הם אלהנרבא (=מין עולש).

920. פליניוס XX 73, 76.

921. עיסא, עמ' 48; דלמן, עבודה, עמ' 346. ולא כפי שסבר פליקס, שהרמב"ם התכוון כאן לעולש התרבותי (*Cichorium intybus*), ואילו את העולשין זיהה לכאורה עם עולש בר; ראו י' פליקס, "לזיהוי חזרת ותמכה למצוות מרור", **בד"ד**, 1 (תשנ"ה), עמ' 84.

מעט שרף. מן הבחינות האלה הוא דומה לחסה: הוא נאכל כמותה או בתור תחליף לחסה, אף שהוא מר יותר. עולש האינדיביה הוא בעיקרו צמח חורפי, ותהליך גידולו דומה לתהליך גידול החסה; יש המכנים אותו "חסה מסולסלת".

הרמב"ם עצמו תיאר שני מינים של "סריס": "הבר – הוא מר מאד וממנו מרכיבים רופאי המע'רב (צפון אפריקה) את המשקה הידוע היטב. הגני – דומה לחסה, והעם המוגרבי אוכל אותו כמו חסה. זה המין הגני אשר עליו נקטפים על ידי המצרים לפני בישולם, ואשר רופאיהם קוראים הנדבא, ואשר העם קורא ה'ירק' (אלבקל)".⁹²² תיאורו של הרמב"ם ל"סריס" מלמד שהוא מתאים לכל הקריטריונים של המרור, ומשום כך אך טבעי הוא שיימנה עם מיני המרור: הוא מר, מוגדר כירק ונאכל באזורים מסוימים כמו החסה (=חזרת).⁹²³ אין ספק שהרמב"ם הכיר היטב את עולש האינדיביה מארץ הולדתו ספרד או מזמן שהותו בפאס. אבן בצאל, מלומד ספרדי שכתב ספר חקלאות בספרד, אף הקדיש פרק מיוחד שדן בזריעת ה"סריס" (לאחר תיאור גידול "החסה הגדולה").⁹²⁴ לפי התיאור שנזכר אצל הרמב"ם לעיל, נראה שהכיר את הצמח גם בשהותו במצרים. תיאור עולש האינדיביה תואם גם את התוספת המאוחרת של נוסח פירוש הרמב"ם למשנה במהדורה הנדפסת: "תמכא – מין ממני עולשין אלא שהוא גדל בגנות". אף שאין אלו דברי הרמב"ם עצמו, הדברים נכונים,⁹²⁵ שכן הסריס הוא מין עולש – עולש האינדיביה (*Cichorium endivia*) – להבדיל מן העולש התרבותי (*Cichorium intybus*), שנקרא "הנדבא".

עולש האינדיביה נקרא בצרפתית עתיקה Scariole, בצרפתית מודרנית – Scarole, ובגרמנית – Escariol. גם בספרדית הוא נקרא "אסקרולה" (Escarola), כפי שכתב הרופא היהודי הספרדי, רבי נתן בן יואל פלקירה: "סריס – בלעז אשקריולא. ויש

922. רמב"ם, ביאור, מס' 285.

923. אמנם בשמות "סריס ברי" או "הנדבא ברי" נקרא הצמח "שנן רפואי" (*Taraxacum officinale*); עיסא, עמ' 177; לב, פלורה, א, עמ' 417; שם, עמ' 434. גבעול הצמח מכיל שרף חלבי, ועלי הצמח הצעירים נאכלים בתור ירק וטעמם מריר, אך אין הם דומים כלל לחסה, והם אינם מתאימים לתיאורו של הרמב"ם ואחרים.

924. Ibn Bassal, *Libro de Agricultura* (J. M. Millas Vallicrosa & M. Aziman eds.), Tetuan 1955, pp. 159-160.

925. בניגוד לדברי הר"י קאפח בהערותיו לפירוש המשנה לפסחים ב, ו, עמ' קו, הערה 32. ייתכן שהוא לא סבר שמדובר בעולש האינדיביה או שלא הכירו, אך לא נדע כיצד זיהה את המונח "סריס", שכן כתב שם באופן כללי: "ירק מאכל ידוע, ולא יכולתי לברר את שמו הלועזי".

אומרים שהוא מין עולשין פרדסי ונקרא ליטוגילא (= *Lactuca*).⁹²⁶ על אכילת מין עולש זה בתור מרור לפסח בקהילות ישראל יש עדויות עד ימינו.⁹²⁷

תְּמָרָה°

ראו: דָּקָל

תְּפוּחִי°

תפוח (איור מן המאה השש עשרה)

התפוח מזוהה אצל הרמב"ם בוודאות עם ה"תפאח" (تفاح),⁹²⁸ עץ פרי ממשפחת הוורדניים, הידוע בימינו בשם "תפוח" (*Malus pumila*).⁹²⁹

ל"יין תפוחים" הרמב"ם קורא "נביד" אלתפאח", כלומר – שיכר התפוחים.⁹³⁰ רסק תפוחים שימש מחמיץ לעיסה במקום שאור.⁹³¹ הרמב"ם מבאר כמה מונחים שנזכרים במשנה. עוקץ הפרי של התפוח נקרא "יד".⁹³² ה"תפוח" שימש בהשאלה דימוי לערמת האפר, כדמות התפוח, שנערמה במרכז המזבח במקדש.⁹³³ בנוגע לברכת הריח ממנו כתב:

"ואם היה פרי הראוי לאכילה כגון אתרוג ותפוח, מברך שנתן ריח טוב בפרות".⁹³⁴ התפוח נחשב בין המאכלים שאין להרכות בהם, משום שהם מאמצים את בני המעיים.⁹³⁵

926. צרי הגוף, עמ' 137.

927. ראו בהרחבה: עמר, מרורים, עמ' 29-30.

928. פהמ"ש מעשרות א, ד; תרומות י, ב (תפוח), ועוד.

929. סינונימים: *Pyrus malus* = *Malus sylvestris*.

930. פהמ"ש תרומות יא, ב. ובמהדורא קמא כתב "כ'מר", כלומר, מונח שמתייחד ליין, ואחר כך תיקן ל"נביד", שם כולל למשקאות מותססים. יין תפוחים הוא אפוא סיידר תפוחים. והשוו הלכות תרומות יא, ב.

931. הלכות תרומות טו, ד.

932. פהמ"ש עקצים א, א.

933. פהמ"ש תמיד ב, ב.

934. הלכות ברכות ט, א. השוו הלכות שבת כא, ז.

935. הלכות דעות ד, ו.

תְּרִדִּין°

תְּרִדִּין מזוהים עם "אלֶסְלֶק" (سلق),⁹³⁶ מין ירק שגדל בערוגות קטנות.⁹³⁷ "חלפות תרדין" הם חלקי הצמח שהתחדשו וצמחו שוב מגבעולי התרד שנשארו בקרקע לאחר גזיזת הנצר העילי.⁹³⁸ התרד נכלל בין הירקות שדרך אכילתם בבישול.⁹³⁹ לפי הרמב"ם, "מי שלק של תרדין" יעילים להרפיית בני המעיין.⁹⁴⁰

התרדין מזוהים עם סלק מצוי (*Beta vulgaris*), קרוב לוודאי סֶלֶק עֲלִים (*B. vulgaris var. cicla*), שנקראים בארמית "סֶלְקָא".⁹⁴¹ העלים ירוקים וגבעוליו אדומים; אפשר לאוכלם טריים בצעירותם, ואז הם מקנים טעם מעט מריר לסלט, ובדרך כלל אוכלים את העלים הבוגרים לאחר בישול. אין לזהותם עם הצמח שמכונה בימינו "תרד" (*Spinacia oleracea*).

תְּרִנְבָּתוֹר°

כרוב ראש
(חיבור ערבי מן המאה הארבע עשרה)

הרמב"ם מבאר בעקבות התלמוד הירושלמי שהתְּרִנְבָּתוֹר הוא "כרוב בר (כרנב בר) שקלחיו דקים וכך ביארוהו בתלמוד: כרוב דקיק".⁹⁴² אין הכוונה לצמח בר אלא לזן כרוב תרבותי שבימיהם ערכו נחשב פחות מערך כרוב העלים. קרוב לוודאי שהתְּרִנְבָּתוֹר הוא כרוב ראש (*Brassica oleracea var. capitatar*), שאינו מפתח גזע, ואילו הַכְּרֹב שבמשנה הוא כרוב העלים (*Brassica oleracea var. acephala*).

936. פהמ"ש כלאים א, ג; תרומות י, יא; ערלה ג, ז; עקצים א, ד.

937. הלכות כלאים א, ט.

938. פהמ"ש ערלה ג, ז; עקצים א, ד.

939. פהמ"ש ברכות ו, א.

940. הלכות דעות ד, יג.

941. ראו הלכות שבת ח, ד.

942. פהמ"ש כלאים א, ג, והשוו: ירושלמי, שם, כז ע"א.

פרק שלישי: זיהוי בעלי החיים

אדני השדה¹

קוף מהסוג גונון

במשנה שעוסקת בהלכות כלאיים נאמר: "אדני שדה – חיה". הרמב"ם תיאר בעל חיים זה בהרחבה: "בעל חי דומה לאדם, אומרים בעלי הספורים שהוא מדבר הרבה דברים ואינו שותק ודבורו דומה לדבור האדם ושמם 'אלנסנאס', ומסופר עליו הרבה בספרים".¹

המילה ה"נסנאס" (نسناس) בערבית הוא שם של יצור דמוי אדם. שם עצם זה נגזר בתור צורת הקטנה משם העצם "נאס" (ناس) בלשון רבים – אנשים. לעתים הכוונה לקוף מן הסוג גונון (*Cercopithecus*), אך פעמים רבות הוא מובא בספרות הערבית כיצור דמיוני שאיבריו משונים,

והוא מזכיר צורת אדם.² הרמב"ם התכוון בלא ספק לפירוש הראלי, אף שרמז בדבריו לאגדות ולאמונות שנכרכו במונח זה.³ הוא מזכיר בעל חיים זה גם בנוגע לזיהוי ה"קוף"

1. פהמ"ש כלאים ח, ה.

2. דמירי, ב, עמ' 479-480; מעלוף, עמ' 16. ראו בייחוד את המחקרים האלה, ובהם כונס כל הידע ממקורות מוסלמיים ויהודיים מימי הביניים בנוגע לבעל חיים זה, ובייחוד לאגדות ולאמונות שנכרכו סביבו:

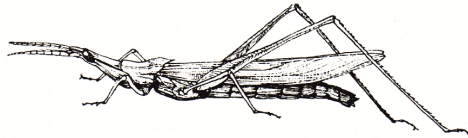
María Jesús Viguera, "El Nasnās: Un Motivo de 'AGĀ'IB," *Orientalia Hispanica*, sive studia F.M. Pareja octogenario dicata (ed. J.M. Barral), Lugduni Batavorum: E.J. Brill, 1 (1974), pp. 647-674; Sid Z. Leiman, "R. Israel Lipshutz and the Mouse that is Half Flesh and Half Earth: A Note on Torah U-Madda in the Nineteenth Century", *Hazon Nahum*, Studies in Jewish Law, Thought, and History; Presented to Dr. Norman Lamm on the Occasion of His Seventieth Birthday (eds. Y. Elman & J.S. Gurock), New York: Yeshiva University Press, 1997, pp. 449-458.

3. על הפירושים הדמיונים ל"אדני שדה", ראו בהרחבה: א' קורמן, *הטהור והטמא*, תל אביב תש"ס, עמ' 167-170.

שבמשנה: "אלקרד" והוא שקוראין במצרים 'אלנסנאס'".⁴ לקופי גונון מינים רבים שתפוצתם באפריקה. מין קטן ובעל זנב ארוך היה ידוע עד ימינו לעם המצרי בשם "נסנאס".⁵

איל קמציא^ו

במשנה מסופר: "העיד יוסי בן יועזר איש צרדה על איל קומציא דכי",⁶ והרמב"ם מבאר שם:

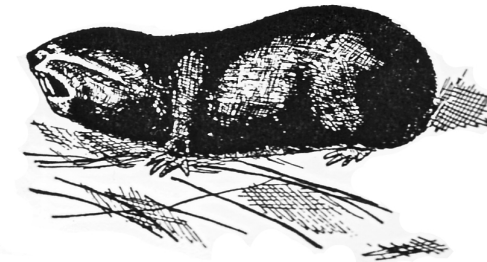

חגב מן הסוג מצחן (*Acrida*)

"איל אלג'ראד (=הארבה), והוא מין ממיני הארבה, דומה לאיל. ותרגום חגבים קומצין. העיד שהוא ממיני הארבה הטהור ומותר לאוכלו". הרמב"ם מתרגם תרגום ערבי מילולי,

ולא מזהה זיהוי מסוים. כיום נוטים לזהותו עם החגבים מתת-משפחת המצחניים (*Acridinae*), חגבים שניכרים בראשם המחודד ובשני מחושים דמויי קרני "אייל". יש להם סימני טהרה, ושרידי מסורת על אכילתם תועדו אצל מקצת מיהודי תימן.⁷

אישות^ו

האישות שמכונה בימינו "חולד" (*Spalax ehrenbergi*)

המשנה מזכירה את האישות בתור מין בעל חיים שמזיק לחקלאות וניצוד במלכודת שייעודית לו.

הרמב"ם אינו נוקב בשם הערבי, אך מביא את התיאור שנזכר בתלמוד:⁸ "מין בעל חי שאין לו עינים, ובעל חי

4. פהמ"ש ידים א, ה. בין שבחי תימן נזכרים בימי הביניים הקופים (אלקרדה ואלנסנאס), ראו: אבן פקיה אלהמדיאני, **כתאב אלבלדאן**, ליידין 1885, עמ' 252.

5. מעלוף, עמ' 57.

6. עדויות ח, ד.

7. ראו ד' עמר, **הארבה במסורת ישראל**, רמת גן תשס"ד, עמ' 109-111.

8. בבלי, מו"ק ו ע"ב.

זה משמיד את האילנות".⁹ במקום אחר הוסיף: "מין מן ה'ג'רד'אן" (جرذان),¹⁰ כלומר מן החולדות (*Rattus*).¹¹

קרוב לוודאי שהמשנה התכוונה למכרסם שמכונה בימינו "חולד" (*Spalax ehrenbergi*), והרמב"ם זיהה אותו עם אחד ממיני ה"חולדה" (ראו בערך חולדה).¹²

אֱלִית

במשנה נזכרת "חתיכת אלתית"¹³ בין מיני הדגים הטהורים שנמכרים בשוק לאכילה כשהם יבשים ממים, ולכן אינם מקבלים טומאה. הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים אלא מבאר באופן כללי: "מין דגים המתחתך חתיכות".¹⁴ לדעת אהרוני, הרמב"ם התייחס לדג *Clupea alosa*, דג שנקרא בספרדית בשמות שדומים לכאורה לשם שבמשנה: Alacha, Alatja, Alatxa.¹⁵ בהמשך המשנה מובאות דוגמאות למיני דגים אחרים שמובאים ממקומות שונים, ועל פי זה יש שסברו שמדובר במיני דגים שיובאו מן העיר אילת.¹⁶ לזיהוי בימינו של הדג אלתית עם הדג סלמון (*Salmo*), שמוצאו באוקיינוס האטלנטי והשקט, אין שום אסמכתא.

אֶרְגָּמָן

הארגמן אינו בעל חיים, אך לפי פרשנויות רבות מקורו מן החי, ולכן כללנו אותו כאן. הארגמן נזכר במשנה כמה פעמים בתור כינוי לצבע שבו צבעו גיזות צמר. כך זיהה הרמב"ם את הארגמן: "ארג'ואן והוא הצמר הצבוע בלך".¹⁷ ובנוגע למונח "זימא (נ"א זומן) של צבעין" הוא כתב: "משרת מורסן וסובין משתמשים בו צבעי 'אללך'".

9. פהמ"ש מועד א, ד.

10. פהמ"ש כלים כא, ג.

11. מזוהים אצל הרמב"ם עם העכברים, ראו בערכם.

12. השוו לדברי הירושלמי, מועד קטן א ד, פ ע"ג: "אישות זו חולדה".

13. לפי אלבק-ילון: אֱלִית.

14. מכשירין ו, ג.

15. אהרוני, הרמב"ם, עמ' 105.

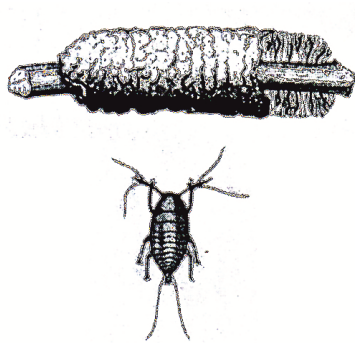
16. ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב תשי"ט, עמ' 101.

17. משנה, כלאים ט, א.

(=הלכה)¹⁸. למעשה, את פירוש זה לקח הרמב"ם מן התלמוד הבבלי: "מיא דחיורי דצבעי בהו לכה"¹⁹.

מקור חומר הלכה הוא מהפרשה של כנימת הלכה (*Laccifer lacca*) ומביציה. זהו חרק זעיר, טפיל שגדל בכמות עצומה על עצים מסוימים בדרום מזרח אסיה. מקור השם הוא מסנסקריט (ופירושו מאה אלף זחלים), ומשם עבר לפרסית ולערבית בשם "לכ" (لك).²⁰ בצבע זה השתמשו רבות בימי הביניים, והוא היה חלופה לצבע הארגמן מחלזון הפורפורה (*Murex*), לאחר שהשימוש בו פסק.

ב"מקלות לכה" (*stick-lac*) – ענפי העצים הפונדקאים ובהם חומר הלכה – השתמשו בדרום מזרח אסיה עד העת החדשה.

ענף ועליו הפרשות של לכה. מתחתיו אפשר לראות זחל של כנימת הלכה בהגדלה מרובה

ב"משנה תורה" פסק הרמב"ם באופן כללי ש"הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום"²¹. עם זאת, בדיון שדן בעניין תולעת השני הוא הבחין בין הצבעים האדומים השונים: "והצבוע אדום, יש שצובעין אותו בפואה, ויש שצובעין אותו בלכא ויש שצובעין אותו בתולעת"²². לפי דבריו, צמח הפואה (*Rubia tinctorum*) נפסל, משום שתולעת השני (כמו הארגמן) צריכה להיות מן החי,²³ ו"לכא" נפסל לשמש בתור צבע השני משום שהוא ה"ארגמן". הצבע שנוצר מכנימת השני (*Kermes*) הוא אדום-כתום, ואילו הצבע שנוצר מכנימת הלכה הוא בין בורדו לסגול עמוק.

18. פהמ"ש פסחים ג, א, והר"י קאפח תרגם שם "ארגמן".

19. פסחים מב ע"א. כך מובא בפירוש הגאונים, ראו: מ' לוין, **אוצר הגאונים**, ג, ירושלים תרצ"ג, עמ' 48; והשוו: תנחום הירושלמי, ערך זום, עמ' 158-159: "והוא משרת המורסן שמבשלים, והיא נקרשת לעמילן שמעמלים בה בגדים וחוטטים צבועים. ויש שמשאירים את אותם המים עד שיחמיצו וצובעי הלכה משתמשים בהם".

20. ראו בהרחבה: עמר, תולעת השני, עמ' 89-94.

21. הלכות כלי המקדש ח, יג.

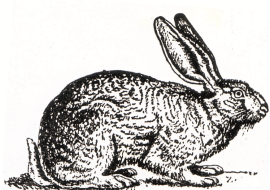
22. הלכות פרה אדומה ג, ב.

23. כנראה על פי הירושלמי, כלאים ט א, לב ע"א.

אַרְיָה

האריה או הארי נזכר כמה פעמים במשנה.²⁴ הרמב"ם אינו מזהה את זיהויו בערבית, שכן מדובר בבעל חיים ידוע. בפירושו למסכת מידות הוא מתאר את מבנה ההיכל בבית המקדש, ובו צדו המזרחי רחב מצדו המערבי: "כתבנית האריה (אלאסד) אשר לפניו רחב יותר מאחוריו".²⁵ כוונתו לקדמת גופו של האריה, שעטורה ברעמה גדולה המשווה לו חזות רחבה ביחס לחלק גופו האחורי.

אַרְנֶבֶת

ארנבת מצויה

הרמב"ם מזהה את הארנבות בוודאות בשם "אראנב" (أَرَانِبُ),²⁶ מן הסוג שגם בימינו מכונה "ארנבת" (*Lepus*).

בְּרָדָלִס

הרמב"ם מזהה את הברדלס²⁷ – הוא מוזכר במשנה לצד חיות טורפות אחרות – עם

צבוע מפוספס, הוא הברדלס לפי הרמב"ם

"אלצ'בע" (ضبع),²⁸ הוא הצבוע (*Hyaena hyaena*). הרמב"ם מזהה כך בעקבות הזיהוי שמובא בתלמוד הבבלי.²⁹

בברייתא שמובאת בתלמוד בשם ר' מאיר נאמר: "אף הצבוע",³⁰ ואפשר לכאורה לדייק שמדובר כאן בתוספת לרשימת בעלי החיים שנזכרים במשנה, ולכן

24. בבא קמא א, ד; בבא מציעא ז, ט; סנהדרין א, ד; עבודה זרה א, ז.

25. פהמ"ש מדות ד, ז.

26. פהמ"ש עקצים ג, ג.

27. בניגוד להגייה המקובלת בימינו: בְּרָדָלִס.

28. פהמ"ש בבא קמא א, ד.

29. בבא קמא טז ע"א.

30. ירושלמי, בבא קמא א ד, ב ע"ג.

ברדלס וצבוע הם שני בעלי חיים שונים.³¹ לפי הבנה זו, כיום הברדלס מזוהה עם הצ'יטה,³² כלומר, נמר הציד (*Acinonyx jubatus*), שחי בארץ ישראל עד העת החדשה.

גִּזְיִים

ארבה המדבר

בהלכות ברכות נאמר במשנה: "ועל הגובי... הוא אומר שהכל נהיה בדברו",³³ ומעיר הרמב"ם: "כלומר הארבה (אלג'ראד)". הרמב"ם רק מצביע על העובדה הפשוטה שהמשנה מביאה את התרגום הארמי הרגיל למילה ארבה.³⁴ הארבה הוא כינוי כללי למיני חגבים מתלהקים, ובייחוד לארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*).

גָּמֶל

הגמל שנזכר במשנה הוא בדרך כלל הגמל החד-דבשתי (*Camelus dromedarius*), שנקרא בערבית "ג'מל" (جمل). הרמב"ם מזכירו בפירושו בשם זה בכמה הקשרים, למשל: חטו(טו)רת הגמל (אלגמל),³⁵ "עביט של גמל – עגול העשוי מחתיכות בד בליות, עושים אותו על גבי הגמלים (אלגמאל) ורוכבים עליו".³⁶ על המשנה "אין אובסין את הגמל ולא דורסין", כתב: "הקרוב אצלי בו, שלא יכניס את האוכל לתוך צואר הגמל, ויכריחו בזה כדי שיאכל הרבה".³⁷

-
31. על הזיהויים הנוספים של הברדלס, ראו: א"א שמש, "ה'ברדלס' שבספרות חז"ל: פרק ב'גיאוגרפיה' של זיהוי", **מועד**, יד (תשס"ד), עמ' 68-80.
32. פירוש זה מובא למשל אצל ר' שם טוב בן יצחק מטורטושה: "ברדלס ב"ה (=ביאור המילה) פהד וב"ל לופרט", בתוך: G. Bos, M. Hussein, G. Mensching and F. Savelsberg, *Medical Synonym Lists from Medieval Provence: Shem Tov ben Isaac of Tortosa: Sefer ha-Shimmush*, Book 29, Leiden - Boston 2011, p. 137.
33. ברכות ו, ג.
34. ראו בתרגומים הארמיים לויקרא יא, כב; בבלי, חולין סה ע"א, ועוד.
35. פהמ"ש חולין ט, ב.
36. פהמ"ש כלים כג, ב.
37. פהמ"ש שבת כד, ג.

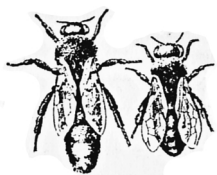

נקבת הגמל היא הנאקה בלשון העברית והערבית, כפי שביאר: "אוכף של נאקה (אלנאקה)".³⁸

ובהלכות שבת נאמר: "יוצא הגמל באפסר והנ(א)קה בחטם", ומבאר הרמב"ם: "אפסר – הוא החבל שקושרים על פיות הגמלים. וחטם – שני לוחות ברזל שקושרים על הלסתות וייחדו את זה בנאקה לבנה, מפני שהיא חזקה יותר וצריכה שמירה יתירה".³⁹

גְּנִינִים

אישה שהפילה גוף בשר במראה "גנינים"⁴⁰ אינה נטמאת משום נידה. לפי הרמב"ם, ה"גנינים" הם "מיני תולעים (דוד)"⁴¹ או "העלוקות (אלעלק) והתולעים ודומיהם",⁴² כלומר – צורת הבשר כתולעים. ודומה שהרמב"ם קיבל את ההסבר הזה מן התלמוד ולא את הנוסח שאלו "גוונים".⁴³

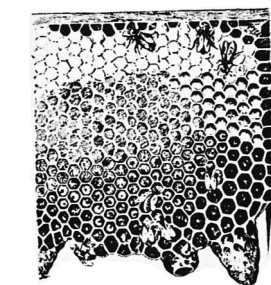
דְּבוּרִים

הדבורים נזכרו תמיד בלשון רבים במשנה, ובכמה הקשרים. הדבורה מזוהה בוודאות עם ה"נחל" (نحل), היא דבורת הדבש (*Apis mellifica*).

כך פירש הרמב"ם מונחים שקשורים לדבורים.

א. כוורת דבורים: "כור אלנחל" (כור النحل) שיש בה דבש".⁴⁴ המונח "כור" מעיד שצורת הכוורת המסורתית הייתה עגולה.

ב. נחיל של דבורים: "נקרא עדת דבורים הנאספים סביב

דבורת הדבש:
למעלה – פועלת (מימין) ומלכה
(משמאל). למטה – חלת דבש

38. פהמ"ש כלים כג, ב.

39. פהמ"ש שבת ה, א.

40. לפי נוסח אחר: גְּנִינִים.

41. פהמ"ש נדה ג, ג.

42. פהמ"ש כרתות א, ה.

43. ראו בבלי, נדה כד ע"ב.

44. פהמ"ש שביעית י, ז.

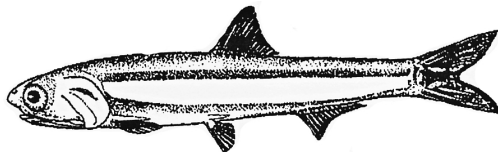
מלך,⁴⁵ כפי שזה ידוע ומפורסם".⁴⁶

ג. מדף של דבורים: "כלי שטוח, מעשנים בו לדבורים כדי שיעופו ויהיה אפשר לקחת את הדבש".⁴⁷ ד. הדבדבניות: "החלות שבהן הדבש".⁴⁸

דָּגָה

הרמב"ם סבר שהמונח "דגה" במשנה במסכת מכשירין אינו שם כללי לדגים אלא שם פרטי, כשאר שמות מיני הדגים שמובאים שם: "שם מין דגים (אלסמך) היה ידוע אצלם בשם זה".⁴⁹

דָּג הַמְצָרִי

דג האנשובי

על דברי המשנה: "דג המצרי הבא בקופה", מפרש הרמב"ם: "דג קטן מאד, אוספין אותו בסלים והוא מפורסם במצרים בשם 'אלצחנה' (صحنى)".⁵⁰ נראה שלדעתו אין זו ה"צחנה" שזכרת במשנה, כלומר – דגים רקובים שהבאישו.⁵¹ הר"י קאפח מבאר: "שם כללי לכל מיני הדגים הקטנים המלוחים. ובתימן נקרא 'זוף'".⁵² הרופא אבן אלביטאר, שחי במצרים לאחר ימיו של הרמב"ם, כתב שה"צחנאת" (صحنات) הם הדגים הטחונים.⁵³ אلدמירי בחיבורו על החיות כותב על דג שנקרא "ציר" (الصير), דג קטן שממנו עושים את "הצחנאת ואלמרי", כלומר את הדגים המליחים והמוריס (השמנונית שיוצאת מן הדגים בכבישתם). הוא מספר סיפור שמלמד שזהו מאכל מצרי ידוע.⁵⁴ הכוונה למיני דגים קטנים ממשפחת העפיאניים, דגים שדומים

45. במקור: מלך (סלטאן), או לפי נ"א: מלכם (סלטאנהם). אמנם לקדמונים היה ידע רב על חיי הדבורים ועל אופן תפקודן, אך בימיהם סברו שמנהיג הכוורות הוא הזכר ושאת הביצים מטילות הדבורים; ראו למשל אצל אריסטו: Aristotle, *Historia Animalium*, VIII 624a.

46. פהמ"ש בבא קמא י, ב.

47. פהמ"ש כלים טז, ז.

48. פהמ"ש עבודה זרה ב, ז.

49. פהמ"ש מכשירין ו, ג.

50. מכשירין ו, ג.

51. פהמ"ש נדרים ו, ד.

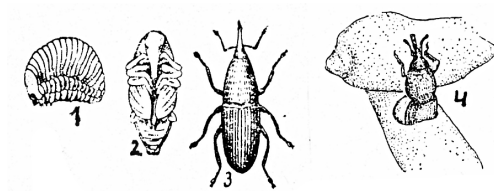
52. שם, הערה 6. השו"א' שרוני, *המילון המקיף: ערבי-עברי*, תל אביב 1987, עמ' 801: דגים מלוחים, מליחים, סרדינים. ראו גם: טובי, ובמילון שפירסם מוצע ה"זוף" לזיהוי ה"אלתית".

53. אבן אלביטאר, ג, עמ' 81.

54. אلدמירי, *חייאת אלחיואן אלכברא*, ב, בירות 1994, עמ' 104 (להלן: דמירי).

לסרדינים, והשכיח שבהם נקרא "ציר", הוא דג האנשובי (*Engraulis encrasicolus*).⁵⁵ גם כיום דגים אותם בדיג המצרי שלאורך חוף הים התיכון.

דירה

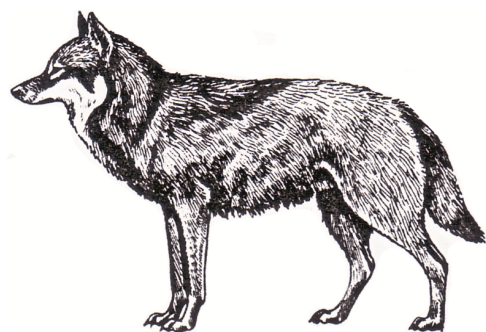
חדקונית האסמים (*Sitophilus granarius*)

1 – זחל. 2 – גולם. 3 – חדקונית בוגרת.
4 – חדקונית מגיחה מגרגיר תבואה

במשנה נזכרו ה"דירה והכנה שבתבואה", שגופן חסר לחלוחית, והרמב"ם פירש שהדירה היא "אלסוס".⁵⁶ המונח "סוס" (سوس) בערבית הוא כינוי כללי למיני חרקים (בוגרים וזחלים) מזיקים, כגון עש הבגדים (*Tineola biselliella*).⁵⁷

עם זאת, אם המילה "דירה" מתייחסת גם למילה "תבואה", אזי בערבית השם "סס" יוחד לחיפושית חדקונית האסמים (*Sitophilus granarius*).⁵⁸

זאב

זאב (פרוות חורף)

במשנה במסכת כלאים נאמר: "הזאב והכלב... אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה", ופירש הרמב"ם שהזאב הוא "אלד"ב" (ذئب).⁵⁹ הכוונה היא לטורף שמכונה בימינו "זאב" (*Canis lupus*), וממנו בוית כלב הבית (*Canis familiaris*) לגזעיו; מבחינת המדע וההלכה הם נחשבים מינים נפרדים.

55. מעלוף, עמ' 10. אהרוני, עמ' 105, הציע שמדובר בדג *Leptocypris niloticus* = *Barilius niloticus*

56. משנה, פרה ט, ב.

57. כך תרגם רס"ג את המילה סס בישעיהו נא, ח, ואבן בלעם (מהדורת מ' גושן-גוטשטיין) פירש שם שמדובר ב"תולעת הנוצרת מהריקבון".

58. אלעאני, מוסעות אלחיואן ענד אלערב, ארבד 1998, עמ' 294 (להלן: עאני); מעלוף, עמ' 263.

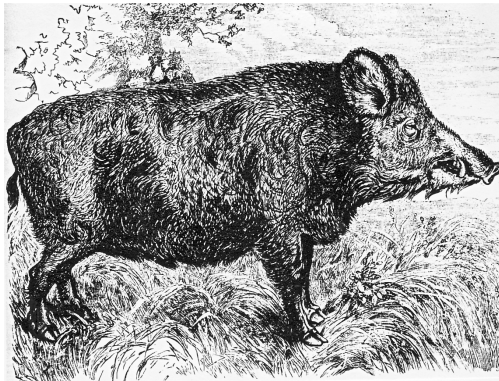
59. פהמ"ש כלאים א, ו; חולין ג, א.

חֲגָבִים

את החגבים ביאר הרמב"ם באופן כללי: "הם ממני הג'ראד",⁶⁰ כלומר – ממני הארבה.

חֲזִירִים

החזירים נזכרים אצל הרמב"ם בשם "כ'נאזיר" (خنزير),⁶¹ בעלי החיים הידועים בשם זה גם בימינו (*Sus scrofa*). בספרו "מורה הנבוכים" הוא הסביר שהתורה אסרה את אכילת החזיר בשל סיבות בריאותיות והיגייניות, לפי המציאות בימיו בארצות

חזיר בר

האירופיות: "כי החזיר לח יותר מן המדה ורבים בו העודפים, ויותר מכן מאסתו התורה מחמת רבוי טנופו ושהוא ניזון מטנופים, וכבר ידעת הקפדת התורה על ראיית הלכלוכים אפילו במדבר במחנה, וכל שכן בתוך הערים. ואילו היינו מגדלים חזירים למזון היו נעשים השווקים ואף הבתים מטונפים יותר מבית כסא, כמו שאתה רואה בארצות

הפרנקים".⁶² החזיר המתואר על ידי הרמב"ם הוא חזיר הבית (*Sus scrofa domestica*).

60. פהמ"ש תרומות י, ט.

61. פהמ"ש עקצים ג, ג.

62. מורה הנבוכים, ג, מח. סביר להניח שהרמב"ם ראה זאת בשהותו בעיר עכו בשנת 1165 בזמן שנשלטה על ידי הצלבנים; ראו **איגרות הרמב"ם** (מהדורת ר"י שילת), א, ירושלים תשמ"ז, עמ' רכה. תיאור דומה מתאר הנוסע אבן ג'ביר בביקור שביקר בעכו בשנת 1184: "הכפירה ואי האמונה משגשים בה וחזירים וצלבנים נמצאים בכל מקום. העיר מסריחה ומלוכלכת, מלאה זבל ושפכים"; ראו אבן ג'ביר, **רחלה** (מהדורת M.J. de Goeje), ליידין 1907, עמ' 292-293.

חֲלָדָה⁶³

פירוש של הרמב"ם לכאורה אינו עקיב, ונראה שלדעתו המונח "חולדה" בלשון המשנה הוא שם קיבוצי לכמה מיני בעלי חיים (השוו לערך "חולדת הסניים"), ויש לבאר לפי ההקשר.

במקום אחד פירש הרמב"ם שזו "אלכ'לד" (خلد),⁶³ כינוי שבדרך כלל מכנים בו את המכרסם שמכונה בימינו "חולד" (*Spalax ehrenbergi*).⁶⁴ נראה שזיהוי זה נובע מן הדמיון בין השם המשנאי ובין השם הערבי. עם בעל חיים זה מקובל גם לזהות את ה"אישות" שנזכר במשנה (ראו בערכו), ובכך הרמב"ם הלך בעקבות פירוש הירושלמי: "אישות זו חולדה".⁶⁵

עם זאת, הרמב"ם סבר בעקבות פרשנים שקדמו לו שיש מיני "חולדות", ואין בהכרח זהות בין אישות לחולדה.⁶⁶ המשנה שעוסקת בטרפות העוף אומרת: "הכחה חולדה על ראשה מקום שהיא עושה אותה טרפה".⁶⁷ במקרה הזה אי אפשר להסביר שמדובר באישות (כ'לד), שכן הוא יצור צמחוני שעניו מנוונות, והוא חי במחילות מתחת לקרקע ואינו מתאים לטורף שנזכר במשנה. לכן, הרמב"ם זיהה את החולדה במשנה במסכת חולין עם "אלערס" – וכל שכן מה שגדול ממנו". לפי הסיפא של דבריו אפשר להניח שזהו יצור קטן ביחס למכרסמים אחרים. הכוונה היא לבעל חיים טורף הידוע בימינו בשם "חמוס" (*Mustela*), ונקרא בערבית גם "אבן ערס" (ابن عرس).⁶⁸ ייתכן שבכך

63. פהמ"ש פסחים א, ב.

64. מעלות, עמ' 162; שם, עמ' 232;

G. Dalman, "Palästinische Tiernamen", *Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins*, 46 (1923), p. 69. (להלן: דלמן, שמות).

65. ירושלמי, מועד קטן א ד, פ ע"ג.

66. ראו למשל בתרגום אונקלוס לויקרא יא, כט-ל, ובו ה"חלד" מתורגם ל"חולדא", ואילו ה"תנשמת" ל"אשיתא".

כך גם עולה לכאורה מדברי המשנה במסכת כלים שמבחינה בין מצורת החולדה הטמאה (טו, ו) ובין מצורת האישות הטהורה (כא, ג). וראו גם פירוש רש"י לסוכה כ ע"ב, ד"ה או שרצים: "כגון חולדות ואישות".

67. חולין ג, ג, ובפירוש הר"י קאפח שם נפלו שיבושים.

68. נוסף על הפירוש למשנה, הרמב"ם מזכיר את השימוש בחמוס גם בחיבורו הרפואי "על הסמים" בתור תרופה לאדם שנפגע בידי בעל חיים ארסי; ראו רמב"ם, סמים, עמ' 11.

הרמב"ם צידד בזיהוי ה"חלד" המקראי עם ה-*Mustela*, כפי שתרגמו השבעים, הוולגטא ורש"י לתורה (ויקרא יא, כט).⁶⁹

איורים של אבן ערס (חמוס): מימין – מן המילון אלמנ'ד (1908). משמאל – מחיבור ערבי מן המאה הארבע עשרה

החמוס הוא טורף קטן, אכזרי וערמומי, בעל גוף מאורך וגמיש. ייתכן מאוד שהרמב"ם הכיר בעל חיים זה במצרים, ובה החמוס המצרי (*M. subpalmata*) מוכר עד היום.⁷⁰ כמה מקורות מימי הביניים מעידים במפורש על שכיחותו של החמוס במשכנות האדם במצרים, ועל השימוש בו להדברת עכברים ונחשים.⁷¹ גם בפירושו למסכת חולין הגדיר הרמב"ם את ה"חולדה" בשם קיבוצי, והביא כאמור את החמוס בתור דוגמא לטורף הקטן ביותר: "אלערס – וכל שכן מה שגדול ממנו".⁷² כלומר, בשם "חולדה" אפשר לכלול גם טורפים אחרים שדומים לו, כגון הדלק (*Martes foina*) או הסמור (*Vormela peregusna*).⁷³ לדעתנו, פרשנות זו קולעת גם למינוח הקדום

69. דיון נרחב על אפשרות זו ראו אצל טריסטראם: H.B. Tristram, *The Natural History of the Bible*, London 1867, p. 151.

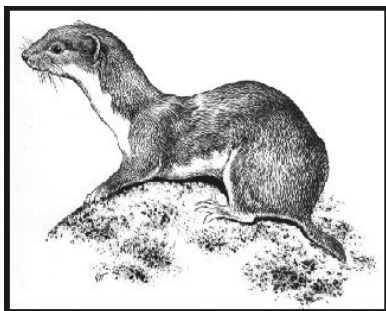
70. ראו מעלוף, עמ' 262-263.

71. אלנוירי, **נהאית אלערב פי פנון אלדאב**, י, קהיר 1924, עמ' 161-162 (להלן: נוירי); אלקוויני, **עג'אייב אלמח'לוקאט**, בירות (בלא ציון תאריך), עמ' 336 (להלן: קוויני); דמירי, ב, עמ' 232-233.

72. פהמ"ש חולין ג, ג.

73. בארץ ישראל יש שכינו בעת החדשה את הסמור בשם "ערס"; ראו מעלוף, עמ' 262; דלמן, שמות, עמ' 70.

שבמשנה. חמוס השלגים (גמדי) (*Mustela nivalis*) היה בתקופת המשנה והתלמוד בארץ ישראל.⁷⁴

חמוס השלגים (*Mustela nivalis*)

חֲלֹדַת הַסְּנִיִּים°

חולדת הסנייים (לעומת "חולדה") הוזכרה במשנה פעם אחת בתור מין בעל חיים שהוא ספק חיה או שרץ חיה. הרמב"ם תיאר את בעל חיים זה תיאור קצר, בלא לציין את שמו הפרטי בערבית: "בעל חי דומה לחולדה (כ'לד) והוא ממניי השועלים (ת'עאלב)".⁷⁵ לא ברור לאיזה

בעל חיים התכוון. הסיווג שלו בתור מין שועל מעלה את האפשרות שמדובר בדלק (*Martes foina syriaca*).⁷⁶ זהו טורף בעל פרווה חומה וזנב ארוך, ואפשר למצוא בצורתו דמיון מסוים לצורת השועל.⁷⁷

חֲלִיק°

הרמב"ם אינו מזהה זיהוי מסוים לחליק,⁷⁸ ופירושו מבוסס על הבנת דברי חז"ל

74. למעשה, נמצאו שרידים זואו-ארכיאולוגיים של חמוס השלגים בארץ ישראל ובעבר הירדן מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברזל. באתר ליד שער העמקים נמצאו שרידים גם מן המאות השלישית והשנייה לפנה"ס; ראו:

G. Bar-Oz & T. Dayan, "Weasels from the Hellenistic period of Isreal", *Israel Journal of Zoology*, 47 (2001), pp. 271-273.

לאחר פרסום זה נמצאו בכפר עותנאי הסמוך שרידי חמוס מן המאה השלישית לסה"נ. תודתי לפרופ' גיא בר עוז על מידע זה. טריסטראם מדווח בספרו על החמוס: "בסביבת הר תבור וכנראה גם באזורים מיוערים אחרים"; ראו ה"ב טריסטראם, **החי והצומח של ארץ ישראל, חלק החי** (ח' מויאל מתרגם), ירושלים תשס"ז, עמ' 57. עם זאת, אין לנו עוד עדויות מוצקות להימצאות חמוסים בישראל בעת החדשה. להרחבה ראו: ד' עמר, "החמוס - זיהוי ה'חולדה' שבמשנה על ידי הרמב"ם", **לשוננו**, עג (תשע"א), עמ' 327-333 (להלן: עמר, החמוס).

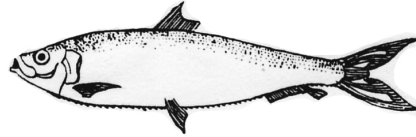
75. פהמ"ש כלאים ח, ה, השו"ת תוספות לבבא קמא פ ע"א ד"ה: דקטיני שקיה.

76. השו"ת פליקס, הצומח, עמ' 227; מ' דור וד' טלשיר, "החולד והחולדה", **לשוננו**, נז (תשנ"ג), עמ' 48, הערה 64 (להלן: דור וטלשיר); מ' דור, **החי בימי המקרא המשנה והתלמוד**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 73 (להלן: דור, החי). זיהוי בעל חיים זה כבר עלה בתלמוד הבבלי: "מאי חולדות סנאים? אמר רב יהודה שרצא חרצא" (בבא קמא פ ע"א), כלומר השרץ החופר (או החריצים?), וזה שם שאמנם מתאים לדלק, אך גם לבעלי חיים אחרים.

77. על הדמיון בין הדלק לשועלים, ראו: קזוני, עמ' 344.

בתלמוד: ⁷⁹ "מין דג, והוא דג טהור, אלא שהוא קטן, אין לו לא קשקשת ולא סנפיר עד שיגדל ויהיו לו. ואסרנוהו לפי שהוא עולה מן הים עם מין אחר טמא שמתחלף בו מאד, עד שלא יכירוהו אלא אחדים מבני אדם".⁸⁰

בתלמוד הירושלמי הובאו שתי דעות לזיהוי דג זה: "אי-זהו החילק? רב אמר: סולתניתא. אמר רבי יוחנן: הוא חילק הוא טרית טרופה".⁸¹ לפי הדעה האחרונה, נראה שמדובר בדגים ממשפחת הסרדינים

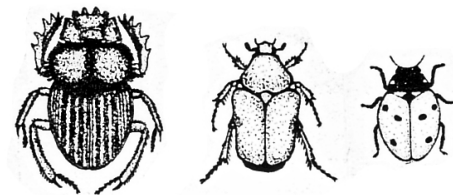

טרית חלקה (*Sardinella sirm*)

(*Clupeidae*). בקבוצת דגים קטנים זו בולטת מאוד העובדה שהקשקשים גדלים במשך הזמן, ושקשקשי הפרטים הצעירים זעירים, ואי אפשר לראותם.⁸²

חפושית

מן המשנה עולה שהחיפושית היא יצור שמכיל לחות בגופו. הרמב"ם ביאר שמדובר ב"אלכ'נפסא" (خنفسا).⁸³ בספרות הערבית בימי הביניים⁸⁴ וגם כיום זהו שם כללי למיני חיפושיות או חרקים שדומים להן.⁸⁵ גופן מאורך והחזה עטוי כנפי חפיה קשות, ובמותן

מיני חיפושיות (מימין לשמאל): מושית ("פרת משה רבנו"), פרחית נחושתית (פוטוסייה) וזבלית פרעה

78. נוסח אחר: חילק.
79. בבלי, עבודה זרה לד ע"ב; שם, לט ע"א.
80. פהמ"ש עבודה זרה ב, ו.
81. ירושלמי, שם ב ו, מב ע"א.
82. תודתי לרב ד"ר י"מ לוינגר על מידע זה. תופעה זו קיימת גם בדגים נוספים, למשל: בחלק ממיני הקיפון (בורי) הקשקשים נראים רק בבגרותם.
83. פהמ"ש פרה ט, ב.
84. נזירי, י, עמ' 152-153.

נותר שלד כיטיני קשה שיוצר חלל, כדברי הרמב"ם: "מפני שהיא מפולשת כמו שפופרת של קנה".

תרגול

את החרגול ביאר הרמב"ם באופן כללי: "מין ממיני הג'ראד (جراد), את החרגול למינהו".⁸⁶

כלומר, הוא מזהה אותו עם אחד ממיני החגבים הטהורים. אמנם את המילה "ג'ראד" מתרגמים בדרך כלל ל"ארבה", אך התורה עורכת כידוע הבחנה בין ה"ארבה" ל"חרגל" (ויקרא יא, כב).

טריט

הטריט נזכרת במשנה כמה פעמים. כמין דג שנאכל בצורות שונות, למשל: יש מרסקים אותו כקציץ (טריט טרופה). הרמב"ם לא זיהה זיהוי מסוים ל"טריט" אלא רק ציין שמדובר באחד ממיני הדגים הטהורים.⁸⁷ כיום נוטים לזהות את הטריט שבמשנה עם אחד ממיני הסרדין (*Sardinella*),⁸⁸ הוא כנראה דג ה"טרי" שנזכר בספרות הערבית.⁸⁹

יונה

היונה נזכרת פעמים רבות במשנה, ובדרך כלל הביא הרמב"ם את שמה העברי. עם זאת, בנוגע לסימני "בני יונה" הראויים

גוזל של יונת הבית (בן יונה)

85. לפי פירוש הגאונים צבעה שחור (אפשטיין, עמ' 105). לדעת הר"י קאפח, שם בהערה 3, מדובר בקבוצה מצומצמת יותר, מן הסוג זבלית: "מצויה מאד בשפלת ארצנו וקוראין אותה חפושית פרעה SCARABAEUS".

86. פהמ"ש שבת ו, י.

87. פהמ"ש עבודה זרה ב, ו-ז, והשוו: נדרים ו, ג.

88. ראו מ' נון, **הדיג העברי הקדום**, מרחביה 1964, עמ' 130-132.

89. ראו עמר וסרי, תמימי, עמ' 126, הערה ט. פירוש אחר מקובל בימי הביניים הוא שמדובר בחתיכות של דג הטונה; ראו הערוך, ערך טריט, וכן בפירושו של שם טוב בן יצחק מטורטושה: G. Bos, M. Hussein, G. Mensching and F. Savelsberg, *Medical Synonym Lists from Medieval Provence: Shem Tov ben Isaac of Tortosa*: Sefer ha-Shimmush, Book 29, Leiden - Boston 2011, pp. 243-244.

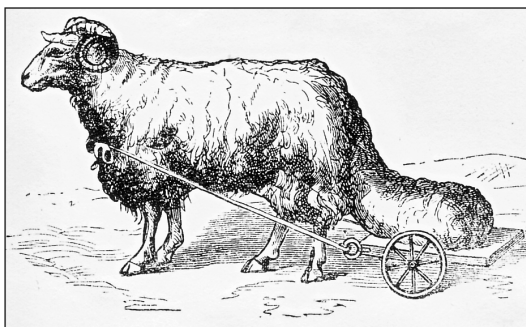
יעל (זכר)

לקרבן העוף, הוא מביא את שמה הערבי "חמאם" (حمام)⁹⁰, היא יונת הבית (*Columba livia domestica*). את המילה "ניפול" זיהה – על פי הקשר דברי המשנה – עם גוזל היונים.⁹¹

יַעֲלִים

במשנה נאמר שהיעלים והרחלים אינם כלאיים זה בזה. בשופר של יעל היו תוקעים במקדש בראש השנה, ולדעת רבי יהודה גם ביובל.⁹²

הרמב"ם מזהה את היעל שבמשנה עם ה"ועל" (وعل)⁹³, הידוע בשם זה גם בימינו (*Capra ibex nubiana*).

עגלה שתחת אלית הכבש (ע"פ אהרוני)

כָּבָשִׁים

הכבשים נזכרו כמה פעמים במשנה (גם בשם "רחלים"), והרמב"ם אינו מזהה אותם כי אלו חיות משק ידועות. עם זאת, על דברי המשנה: "אין הזכרים יוצאין בעגלה שתחת האליה שלהן"⁹⁴, הרמב"ם מבאר שאלו "כבאש"

(كباش), כלומר, אֵילִים בעלי אליה גדולה מאוד.⁹⁵ הוא גם מביא מידע המבוסס כנראה

90. פהמ"ש חולין א, ד.

91. פהמ"ש בבא בתרא ב, ו.

92. משנה, ראש השנה ג, ג-ה.

93. פהמ"ש כלאים א, ו. שם מובא בלשון רבים: יַעֲלִים - אלועאל.

94. פהמ"ש שבת ה, ד.

95. גזע כבשים זה אפיין את ארץ ישראל בתקופת המשנה (Aristotle, Historia Animalium, l. 8, c. 28), ופליניוס שחי באותה תקופה מעיד: "לכבש בסוריה יש זנב ארוך באורך כאמה, עטויי צמר משובח בשפע" (תולדות הטבע VIII 198). תופעה זו נראית גם בכבשים המופיעים בפסיפסים עתיקים, כמו בבית הכנסת בבית אלפא. משקלה של אליית הכבש נאמדה בירושלים בשנת 1824

על המציאות שהכיר במצרים:⁹⁶ "כאותם הכבשים המצויים במצרים שיש להם אליות כחלק גדול מגופן, ועושים לאותן אליות עגלה כדי שלא יתחככו בארץ ויקרעו".⁹⁷ הצמר שבין ירכי הכבשים ליד אליותיהן מאופיין בלחות טבעית.⁹⁸ הרמב"ם גם מסביר כמה מושגים הקשורים ל"רחלות", נקבות הכבשים (בערבית: נעאג'): "שחונות" – קשירת זנבות הנקבות על גביהן כדי שהזכרים יוכלו להרביען. 'כבולות' – היפך מזה, דהיינו קשירת זנבותיהן לרגליהן כדי למנוע את הזכרים לעלות עליהן ולהרביעם... 'כבונות' – שמירת הצמר הדרך של הנקבות מאבק וכך ישאר ברכותו ובעדינותו באמצעות כריכת בגד על הצמר".⁹⁹

פני

הכוי נזכר במשנה בתור מין בעל חיים, ספק היה ספק בהמה. הרמב"ם אינו מזהה את הכוי עם מין בעל חיים מסוים אלא מביא מדברי חז"ל בתלמוד הבבלי:¹⁰⁰ "הוא מין שצורתו בין העזים והצבאים, וכך אמרו כוי בריה בפני עצמו הוא ולא הכריעו בו חכמים אם מין היה הוא או מין בהמה".¹⁰¹ ב"משנה תורה" הוא הגדיר את הכוי ודיניו: "כלאים הבא מבהמה טהורה עם היה טהורה, הוא הנקרא כוי, חלבו אסור ואין לוקין עליו ומכסין את דמו".¹⁰²

בכארבעה רולים לערך (11-10 ק"ג); ראו י' יערי, **מסעות ארץ ישראל**, רמת גן 1976, עמ' 504. על התרגום: כבש-איל, ראו: עמר וסרי, שקיעים, עמ' 184; י' אהרונ, "מה זו אליה", **סיני**, יא (תש"ג), עמ' רצח-שד.

96. ראו הערתו של הופקינס, עמ' 21.

97. את גזעי הכבשים המיוחדים האלה שחיו בארץ ערב מתאר הרודוטוס (ג, 113): "יש שם שני סוגי כבשים 1 מפליאים למראה, שאינם נמצאים בשום מקום אחר. לסוג האחד יש זנבות ארוכים, לא פחות משלוש אמות. לו הרשו להם לגרור את זנבותיהם על הקרקע, היו נפצעים מחיכוך הזנבות באדמה. אך כל רועה יודע את מלאכת הנגרות כדרוש לו. הם עושים עגלות קטנות ושמים אותן מתחת לזנבות וקושרים את זנב כל אחד מן הכבשים לעגלה. לסוג האחר של הכבשים יש זנבות רחבים, עד לרוחב של אמה אחת" (מהדורת ב' שימרון ור"צ אברמוביץ, עמ' 212).

98. פהמ"ש שבת ד, א.

99. פהמ"ש שבת ד, ב.

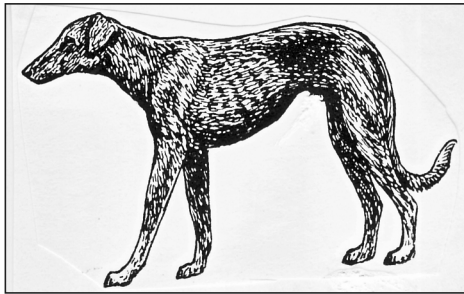
100. חולין פ ע"א.

101. פהמ"ש בכורים ב, ח.

102. הלכות מאכלות אסורות א, יג.

כָּלָב כּוּפְרִי¹⁰³

הכלב נזכר כמה פעמים במשנה, ומאחר שזהו בעל חיים מפורסם, הרמב"ם אינו מתייחס לזיהויו באופן פרטי,¹⁰³ אלא רק כאשר מדובר בגזע מיוחד. במשנה נאמר: "הכלב הכופרי (נ"א: הכפרי) והשועל... אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה".¹⁰⁴ וכך הרמב"ם מפרש את "כלב כופרי": "אלכלב אלציני". והם כלבי ציד מיוחס לכפר". הפירוש המילולי של "אלכלב אלציני" (الكلب الصيني) הוא הכלב הסיני. באחד מפירושי הגאונים מובא פירוש זה: "כלב כושי הוא וישמעאלים קוראין אותו כלב ציני".¹⁰⁵ מין כלב כזה שמתאים לדברי הרמב"ם נזכר בספרו הזואולוגי של אלדמירי. הוא מתאר את הכלב ה"סלוקי" (سلوقي) ככלב ציד בעל חושי ראייה וריח מפותחים ביותר: "ויש אומרים שתכונה זו מצויה רק במין אחד שלו הקרוי 'קלטי' והוא קטן גוף, קצר רגליים ביותר הנקרא 'ציני'".¹⁰⁶

אחד מגזעי כלב הסלוקי

הכלב הסלוקי הוא כלב רוח, בעל גוף צר ורזה ויכולת לרוץ במהירות. יש לו גזעים רבים, והם נבדלים בגון פרוותם: מצבע חום בהיר באזור ארץ ישראל ומצרים עד צבע שחור באזור סוריה ועירק. רוב הגזעים מאופיינים ברגליים ארוכות ודקות (ראו באיור). הגזע ה"סיני" קצר הרגליים שמתואר בספרות

הערבית מתאים לזיהוי הכלב הכופרי ושאר בעלי החיים שגידלו בבית – למשל חתול וחולדת סניים – לצורך ציד מזיקים.¹⁰⁷ יש הכלאות בין גזעי הסלוקי לגזעי כלבים אחרים, ולדברי חכמים (על פי פירוש הרמב"ם) הכלאה זו מותרת: "הא כלב עם כלב כופרין אינן כלאים".¹⁰⁸

103. ראו פהמ"ש בבא קמא ז, ז: "אלכלב".

104. כלאים א, ו.

105. L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, p. 249.

106. דמירי, ב, עמ' 379.

107. השוו לפירוש רש"י לבבא קמא פ ע"א, ד"ה כלבים כופריים: "קטנים וננסים הם. ל"א כלבים גדולים של ציידים ואין מזיקין".

108. ירושלמי, כלאים א ו, כז ע"א.

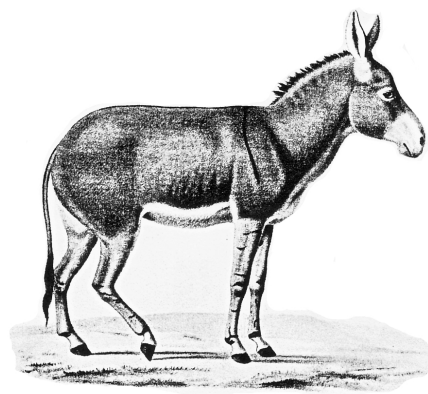
פְּנֵה שְׁבִתְבוּאָה

השם "כינים" בלשון חז"ל הוא שם כולל לחרקים, זחלים ותולעים מזיקים. הרמב"ם תרגם את ה"כנה שבתבואה" במונח הערבי "דוד" (دود),¹⁰⁹ ופירושו "תולעת", שם כללי למיני תולעים וזחלים. עם זאת, כאן הכוונה למיני חרקים שזחליהם ניזונים מגרגירי דגניים שאגורים במחסנים, כגון החרק חיפושית נובר התבואה (*Rhizopertha dominica*).

פְּנִימָה

במשנה נאמר: "המעלה פירותיו מפני הכנימה", והרמב"ם מפרש שם: "התולעים המתהווים בזרעונים ובפירות".¹¹⁰ כלומר, זהו כינוי כללי לזחלי חרקים שמזיקים ליבול החקלאי.

לְבֻדְקָסִי

חמור הבר הנובי

במשנה שעוסקת בדיני כלאים נאמר: "אין קושרין... את הלובדקס לגמלים".¹¹¹ הלובדקס (נ"א: לובדקס, לוברקס) הוא לפי הרמב"ם: "חמור (חמאר) של ארץ לובים והוא דומה לגמל", ונראה שרצונו לומר שהוא דומה לגמל ביכולתו לשאת משא וביכולתו לשרוד בתנאי המדבר.¹¹² בפירושו למסכת שבת הוסיף הרמב"ם: "הוא מין חמור בלתי מאולף, והוא ממוצע בין חמור פרא וחמור ביתי".¹¹³ זיהוי הלובדקס עם

109. פהמ"ש פרה ט, ב.

110. פהמ"ש מכשירין ו, א.

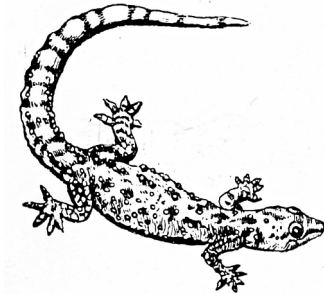
111. פהמ"ש כלאים ח, ד.

112. תנחום הירושלמי, ערך לבדקס, מוסיף ביאור משלו: הוא דומה לגמל במה שיש לו חטורת באמצע גבו, כמו דבשת הגמל.

113. פהמ"ש שבת ה, א. בטיוטה נוסף: "חמור בלתי מאולף לרכיבה"; ראו הופקינס, עמ' 51.

מין חמורים שמוצאם מארץ לוב מובא בתלמוד הבבלי,¹¹⁴ אך תיאור שאר תכונותיו הוא תוספת שהוסיף הרמב"ם. האפשרות הסבירה ביותר היא שזהו חמור הבר הנובי (*Equus a. africanus*),¹¹⁵ חמור שממנו כנראה בית חמור הבית. תת מין זה היה מוכר במצרים העתיקה ובתקופת התלמוד,¹¹⁶ ואפשר שהרמב"ם הכירו בשבתו במצרים.¹¹⁷ אפשרות נוספת היא שזהו פרא (*Equus hemionus*), מין חמור בר שקצת דומה לסוס, ואי אפשר לאלפו; עם זאת, יש מזהים אותו עם הערוד, ראו בערכו.

לְטָאָה

שממית הבית,
היא ה"לטאה" על פי הרמב"ם

המשנה מביאה דוגמא לבעלי חיים שמטמאים לאחר מותם, גם אם הם עדיין מתנועעים:

"הותזו ראשיהן אף על פי שהן מפרכסין – טמאין, כגון הזנב של הלטאה שהיא מפרכסת".¹¹⁸ הרמב"ם מבאר שם: "ולטאה – הוא 'אלסאם אברץ' לפי שבעל חי זה מתנועע זנבו זמן מה אחר שנכרת". הכוונה לשממית הבית (*Hemidactylus turcicus*); כשהיא חשה סכנה, היא עשויה לנתק את זנבה, וזה

ממשיך להתנועע ולהתפתל ומסיח את תשומת לב הטורף. פירוש השם "סאם אברץ" (سَام أَبْرَص) הוא "רעל המצורע", שכן צבעה הוורוד והקשקשים הגבשושיים שמכסים את גופה דומים לפניו של חולה לפרה (Leprosy). מקור שמה הערבי הוא האמונה העממית הקדומה שבגופה של השממית יש ארס שעלול לגרום צרעת ומחלות קשות אחרות. הנוגע בלטאה זו עלול גם למות. נראה שהזיהוי עם ה"שממית" (משלי ל, כח) מושפע מהאטימולוגיה – שם-ממית.

ראוי לציין שרס"ג זיהה את ה"סאם אברץ" עם ה"תנשמת" שבתורה (ויקרא יא, ל),

114. שבת נא ע"ב.

115. כיום נקרא גם "ערוד".

116. D. J. Osborn & J. Osbornova, *The Mammals of Ancient Egypt*, Warminster 1998, pp. 132-134. וכן ראו את המדרש שבתלמוד הבבלי: "תשעים חמורים לובים טעונים מכספה וזהבה

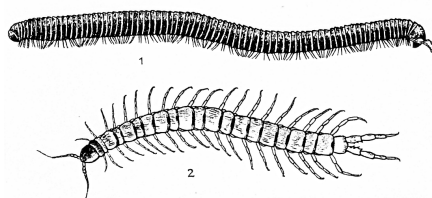
של מצרים" (בכורות ה ע"ב).

117. ראו דברי נזירי, ט, עמ' 327, שמציין חמורי בר שמובאים מנובה.

118. אהלות א, ו.

ואילו את ה"לטאה" שנזכרת באותו פסוק בחר לתרגם בשם כללי יותר – "עט'איה". ייתכן שהרמב"ם חלק בכך על רס"ג והעדיף את המסורת הפרשנית המסוימת שכנראה הייתה מקובלת בספרד: הלטאה היא השממית, וכפי שאבן ג'נאח מזכיר.¹¹⁹

נדל

רב-רגל (למעלה) ונדל (למטה)

המשנה במסכת מקוואות דנה במעיין שנמשכים ממנו אמות מים קטנות כנדל. הרמב"ם מתאר את הנדל כ"בעל חיים שרגליו מרובות ודקות".¹²⁰ תיאור הנדל כמרבה רגלים מתואר בספרות חז"ל,¹²¹ ואת המילה "דקות" הוסיף כנראה הרמב"ם.

זיהוי זה מתאים לפרוקי רגליים ממחלקת רבי-הרגליים או ממחלקת הנדלים. נראה שתיאור המשנה מתאים יותר לזיהוי היצור מן הסוג "נדל" (*Scolopendra*), יצור שרגליו פרושות על הקרקע משני צדי גופו.

נחש

הנחש נזכר פעמים רבות במשנה, והרמב"ם אינו מזהה אותו בדרך כלל זיהוי מסוים,¹²² שכן זהו בעל חיים ידוע. עם זאת, אגב פירושו הוא מזכיר כמה שמות של הנחש בערבית: שם כללי ("חנש", "חיה") או שם שמייחד את הנחשים הארסיים ("אפעי").¹²³ לדעת הרמב"ם, כל מיני הנחשים (אלאפאעי ואלחיאת) אינם נכללים בין "שמונת השרצים".¹²⁴ בהקדמתו למשנה הוא מזכיר את השימוש בארס הנחשים הארסיים בתור

119. אבן ג'נאח, שורש לטא. הזיהוי של הר"י קאפח אינו ברור, בפירוש התורה לרס"ג, עמ' קכז, הוא מביא תיאור כללי של ה"סמברץ" (=סאם אברץ) שמתאים יותר לחומט מאשר לשממית. בפהמ"ש הוא מביא את השם *Lacerta*, כלומר שם הסוג של הלטאה. ואולם הוא הסביר לרב אליצור סגל, שכוונתו היא לכל מיני השממיות, ראו: א' סגל, "הלכה וריאליה: שלוש סוגיות מתורתו שבכתב ושבעל-פה של מהר"י קאפח", בתוך ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח (ז' עמר וח' סרי עורכים), רמת גן תשס"א, עמ' 101.

120. פהמ"ש מקוות ה, ג.

121. תרגום יונתן לויקרא יא, מב; בבלי, חולין סז ע"ב, ועוד.

122. למעט הפירוש של "נשיכת הנחש (חיאת)" בפהמ"ש תרומות ח, ו.

123. ראו למשל בפהמ"ש תרומות ח, ד: "חנש", "אפעי"; שם, ו: "חיאת"; שם, ז: "חנש".

124. הקדמה לפהמ"ש סדר טהרות; הלכות שאר אבות הטומאות ד, יד. לשמונת השרצים שנזכרו בתורה

אחד מן המרכיבים החשובים של ה"תריאק"¹²⁵ – תרכיב נוגד רעלים.¹²⁶ זה היה תחום רפואי שהרמב"ם התמחה בו, ואף ייחד לו חיבור מיוחד,¹²⁷ וממנו אפשר ללמוד שהכיר היטב את השפעת פעולותיהם של הטוקסינים שבמיני הנחשים.¹²⁸

נמיה

נמיה

במשנה נאמר: "מרחיקין את הסולם מן השוכן ארבע אמות, כדי שלא תקפוץ הנמיה".¹²⁹ הרמב"ם זיהה שם את הנמיה עם ה"אלנמס" (النمس), הידוע

בספרות הערבית עם בעל החיים שגם בימינו מכונה "נמיה" (*Herpestes ichneumon*),¹³⁰ זיהוי שמתאים מאוד לתיאור התנהגות היצור שנזכר במשנה זו. הרמב"ם כותב שהנמיה היא בעל חיים שגודלו קטן מן הזאב, ושהוא עשוי לדרוס גדיים וטלאים.¹³¹

נמלים

פועלות של נמלת הקציר מקלפות את גרגירי הדגן מגלומותיהם (בהגדלה)

הרמב"ם מזהה את הנמלים בשם "אלנמל" (نمل), וההקשר במשנה אינו מטיל ספק בזיהויה עם נמלת הקציר (*Messor ssp.*), שעלולה להזיק נזק רב לחקלאים. כך הוא מבאר את דברי המשנה:

- (ויקרא יא, כט–ל) דינים מיוחדים; במותם הם מטמאים אדם או כלים שנוגעים בהם, והחובל בהם בשבת חייב.
125. על התריאק ראו: ד' עמר, "ייצוא התריאק מארץ-ישראל ושימושו בימי-הביניים", **קורות**, יב (תשנ"ו-תשנ"ז), עמ' טז-כח.
126. הקדמות הרמב"ם, עמ' נו. ראו גם עמר, היבטים, עמ' תכח-תלט.
127. רבנו משה בן מימון, **סמי המות והרפואות כנגדם** (מהדורת ד' מונטנר), ירושלים תש"ב; Maimonides, *On Poisons and the Protection against Lethal Drugs* (G. Bos ed.), Provo, Utah 2009.
128. ד' מונטנר, "גדולתו וחידושו של הרמב"ם ברפואה", **טיני**, לו (תשט"ו), עמ' תכ-תכג.
129. בבא בתרא ב, ה.
130. מעלוף, עמ' 126; שם, עמ' 162; עאני, עמ' 149. אמנם יש מי שטוען שהשם הערבי "נמס" הוא שם קיבוצי לכמה בעלי חיים, כגון דלק, חמוס ונמיה (דור וטלשיר, עמ' 44-45), אך אין ספק שהשם הזה התייחד בעיקר לנמיה. מלבד זאת, נראה שהחמוס והדלק זוהו על ידי הרמב"ם עם "חולדה" ו"חולדת הסניים" שבמשנה; ראו בערכיהם.
131. פהמ"ש חולין ג, א.

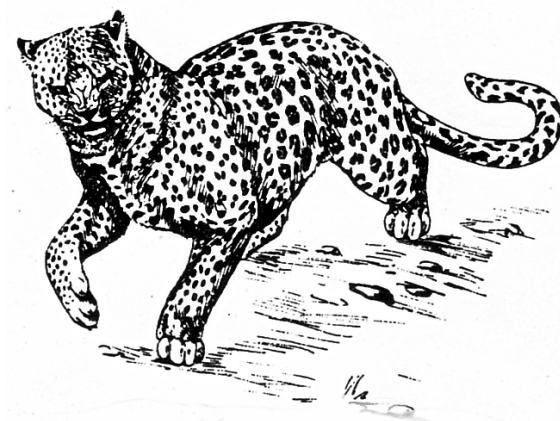

"שדה... שקרסמוה נמלים – חתכוה הנמלים"¹³²; "חררי הנמלים – החורים שעושים הנמלים באדמה ואגרות בתוכם הזרעונים"¹³³.

נמר

הרמב"ם התייחס לזיהוי הנמר בעקיפין, אגב ביאור לשון המשנה: "הַנֶּמֶר אֵת שְׂדֵהוּ – הוא הזרע טלאים טלאים (רקע רקע), ודומה לנמר (אלנמר) שהוא 'כתמים כתמים' (למע למע)"¹³⁴. אין ספק שהכוונה היא לנמר (*Panthera pardus*), שניכר בחברבורותיו (ירמיהו יג, כג).

עם זאת, בדימוי לנמר הרמב"ם לא התכוון לנקודותיו השחורות אלא דווקא לחלק הבהיר שמסביבם; כך עולה מביאור המילה "למע" (למע), שפירושה חלקי הצמחים שהחלו להתייבש ולהצהיב.¹³⁵

נמר

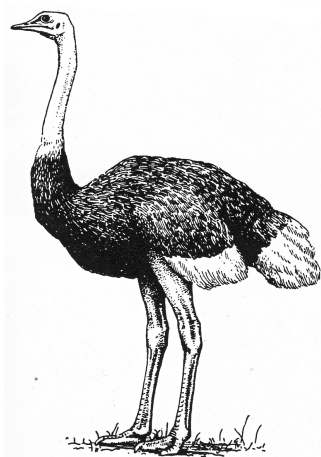
132. פהמ"ש פאה ב, ז. ראו גם: מסכת פאה עם פירוש רבי משה בן מימון (מהדורת ד' פיקסלר), ירושלים תש"ע, עמ' צח. בתקופת הקציר עולות שיירות הנמלים על השיבולים, 'קוצרות' בלסתותיהן את השיבוליות וכונסות אותן לקן. אחר כך הן 'דשות' אותם, כלומר, קולפות את קליפת גרעיני התבואה והמוץ, וחלקת השדה שבסביבת הקן נראית קרחת.

133. פהמ"ש פאה ד, יא. והשוו: הקדמות הרמב"ם, עמ' נו. נמלת הקציר מזיקה נזק ניכר לחקלאות, והכמויות שנאגרות בקן אחד נאמדות בכמה קילוגרמים.

134. פאה ג, ב. ושינינו כאן מתרגומו של ר"י קאפח. ובמהדורה הנדפסת התרגום הוא: "כדמות עור הנמר שהוא נקודות נקודות".

135. מגיד אלדין אלפירוואבאדי, קאמוס אלמחייט, בירות 1999, עמ' 686.

נעמית

יען

הרמב"ם מבאר ש"ביצת הנעמית" היא הביצה של ה"נעאמה" (نعامة), כלומר של נקבת היען (*Struthio camelus*).¹³⁶ ביצת היען גדולה וקליפתה קשה, ובעת העתיקה שימשה כלי קיבול.¹³⁷

סוס

הסוס נזכר פעמים אחדות במשנה, וזיהויו עם סוס הבית (*Equus ferus caballus*) אינו מוטל בספק. הרמב"ם מזכירו בפירושו בשמותיו בערבית, לדוגמא: את השם "אלפרס" (فرس) הביא בהקשר ל"טפיטן של סוס", כלומר – אוכף הסוס.¹³⁸ במשנה במסכת כלאיים

שעוסקת באיסור קשירת הסוס לקרון, הוא מביא את השם "אלכיל" (خيل).¹³⁹ דומה שהכינוי השני מתאים יותר לסוסי מירון, ולכן הוא מזכיר בשם זה את ה"סוס (אלכיל) הידוע", ששימש את הציידים לנשיאת עופות דורסים, שלא כמו שאר הסוסים שמשמשים בהם רק לרכיבת אדם.¹⁴⁰ דומה שפירוש ייחודי זה מושפע משיטות הציד שנהגו בימיו. על סוס הבר ראו בערך "רמך".

קִיָּחִים⁹

הרמב"ם מבאר שה"סייח" הוא ולד החמור (חמאר),¹⁴¹ כפי שעולה בבירור מלשון חז"ל,¹⁴² ושלא כמו שמקובל בעברית המודרנית: ולד הסוס.¹⁴³

136. פהמ"ש חולין יז, יד. על השימוש בביצי היענים בעת העתיקה, ראו: עמר, מסורת העוף, עמ' 172-176.

137. בהקדמת הרמב"ם למשנה מתרגם הרב קאפח (במהדורתו, הערה 10) את המונח "אנעאם" - "יענים", אך דומה שהכוונה למקנה.

138. פהמ"ש כלים כג, ב.

139. פהמ"ש כלאים ח, ד.

140. פהמ"ש פסחים ד, ג; עבודה זרה ו, ו.

141. פהמ"ש שבת יח, ב. ומוסיף תנחום הירושלמי שהכוונה לעיירים (אלג'חאש). הניקוד הוא לפי המובאה

באוטוגרף לעבודה זרה א, ו.

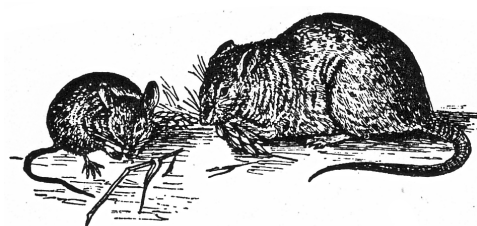
142. משנה, בבא בתרא ה, ג.

143. כנראה בעקבות פירוש רש"י לראש השנה ג ע"א, ד"ה סייח: "עייר בן סוס".

עורב

הרמב"ם אינו מבאר את שמו של העורב שנזכר במשנה,¹⁴⁴ אלא רק כאשר הוא נדרש להסביר את המילים "כלה (נ"א: כולה) עורב" (גראב).¹⁴⁵ זהו מתקן שהונח על מעקה גג בית המקדש כדי להרחיק עורבים שנמשכו כנראה לבשר הקרבנות.¹⁴⁶ וכך תיאר הרמב"ם: "כלה עורב – פירושו משמיד העורבים, והוא שהיה מקיף את כל ההיכל על גבי המעקה מארבע הרוחות פח העשוי ברזל, בגובה אמה, חד כמו סיף, כדי שלא ירד עוף על ההיכל, לפי שנחתכים רגליו באותו הסיף, ולפיכך נקרא כולה עורב".¹⁴⁷ יש כמה מינים שנכללים במין עורב (*Corvus*).

עכבר

חולדה (מימין) ועכבר הבתים (משמאל)

העכבר נזכר במשנה בדרך כלל בלשון רבים, והרמב"ם אינו מזהה אותו זיהוי מסוים. עם זאת, במקום אחד הוא מזכיר את שמו פעמיים: בשם העברי "אלעכברים" ובשם הערבי "אלג'רד'אן" (جرذان),¹⁴⁸ שבימינו מכונים "חולדות" (*Rattus*).¹⁴⁹ זיהוי

זה שונה מן הזיהוי המקובל בדרך כלל – עכבר מצוי (*Mus musculus*), שנקרא בערבית "פאר" (فأر), כפי שתרגם רס"ג למשל (ויקרא יא, כט; ישעיהו סו, יז). נראה שבלשון העברית הקדומה השם "עכבר" כלל כמה מיני עכברים, חולדות ומכרסמים דומים אחרים, והרמב"ם זיהה אותו זיהוי מסוים.¹⁵⁰

144. שבת יח, א; טהרות ד, ד.

145. פהמ"ש מדות ד, ו. למעשה, פירש בלשון רבים: "אלגרבאן" (غربان).

146. ראו א' הכהן, "עורבא פרח, זרזיר נשאר וכל השאר – על זרזירים ועורבים במקורות", *חלמיש*, 3 (תשמ"ו), עמ' 28-35; ש' ליברמן, *יוונית ויוונית בארץ ישראל*, ירושלים תשמ"ד, עמ' 278-281.

147. פהמ"ש מדות ד, ו.

148. פהמ"ש בבא מציעא ג, ז.

149. השו"פ פהמ"ש כלים כא, ג.

150. ראו: ר' יהוסף שווארץ, *ספר תבואות הארץ* (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תר"ס, עמ' שסז (להלן: *תבואות הארץ*): "העכבר – כל"ע אלפאר. ידוע, ונמצאים הרבה גדולים (ראטטען) וקטנים".

עֲכָנַאי

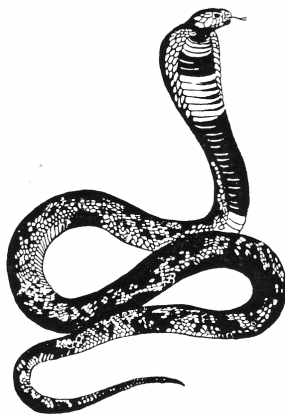
בנוגע ל"תנורו של עכנאי"¹⁵¹ ביאר הרמב"ם שזהו "אלת'עבאן אלעטיים" (تعبان العظيم).¹⁵²

השם "תע'באן" הוא בדרך כלל כינוי לנחש גדול, והוספת המילה "הגדול" (עטיים) באה להעצים ולהדגיש שזה נחש גדול מאוד. תיאור הנחש בה"א היידוע – הנחש הגדול – רומזת שהרמב"ם לא תיאר כאן תיאור כללי,

כפי שנהג בהבאת שמות אחרים בפירושו,¹⁵³ אלא תיאר נחש מסוים שהיה מצוי במצרים.

תיאור ה"תע'באן" בחיבור ערבי מן המאה הארבע עשרה

קוברת מצרית

בספר הזואולוגי של אלדמירי נאמר במפורש שאלת'עבאן הוא הגדול שבנחשים (חיאת), ובשם אלג'אחט' – סופר ידוע מן המאה התשיעית – מובא שנחשי אלת'עבאן מצויים במצרים ולא במקומות אחרים.¹⁵⁴ דומה שאין זה מקרה שרס"ג תרגם את ה"נחש" (שמות ד, ג; ז, טו) ששימש אות ומופת במצרים או את "נחש הנחושת" (במדבר כא, ט) עם ה"תע'באן".¹⁵⁵ שם זה מתייחד לקוברת המצרית (*Naja haje*), נחש ארסי ממשפחת הפתניים, שאורכו עשוי להיות כשני מטרים. זה אחד משמותיו המקומיים של מין נחש זה בדרום מצרים גם בימינו.

151. תנור של חרס העשוי חוליות חוליות וצורתו דומה לנחש מתפתל. ונחלקו חכמים אם הוא נחש תנור שלם המקבל טומאה או כלי שבור שאינו מקבל טומאה.

152. פהמ"ש כלים ה, י.

153. ראו למשל: פהמ"ש תרומות ח, ד: "נחש", "אפעי"; שם, ו: "חיאת"; ושם, ז: "נחש".

154. דמירי, א, עמ' 248.

155. גם הקוראן השתמש ב"תע'באן" לדימוי הנחש שנעשה בדרך נס ממטהו של משה במצרים (סורת המחיצה ק).

עלוקה

בהגדרת השם "נימה" הרמב"ם מבאר שזה גם שם קיבוצי וגם שם פרטי לכמה מינים, ובהם ה"עלוקה" (علقة).¹⁵⁶ כוונתו לעלוקה, תולעת פחוסה הבנויה פרקים פרקים. בקדמת גופה כפתור הצמדה ובו פתח הפה. בפי העלוקה לסתות משוננות, ובאמצעותן היא מנסרת בעור החי ומוצצת את דמו. העלוקה הייתה שכיחה במקווי מים: נחלים, שקתות הצאן ובורות מי שתייה. בין מיני העלוקות הנפוצות: עלוקה רפואית (*Hirudo medicinalis*) ועלוקת הנילוס (*Limnatis nilotica*).

הרמב"ם מביא את העלוקה בתור דוגמא לדבר מסוכן שאין לברך עליו: "הא למה זה דומה, למי שסנן את המים ואחר כך שתה בלילה מפני סכנת עלוקה".¹⁵⁷ העלוקה גם מובאת בתור דוגמא לשרץ המים: "ואיזה הוא שרץ המים, אלו הבריות הקטנות כמו התולעים והעלוקה".¹⁵⁸

ערוד

במשנה נאמר: "החמור והערוד, אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה".¹⁵⁹ הערוד מוגדר כ"מין חיה".¹⁶⁰ הרמב"ם מבאר שהערוד הוא "חמאר אלוחש" (حمار الوحش),¹⁶¹ כלומר – "חמור בר". בספרות הערבית בעל חיים זה מכונה גם "פרא" (فرا),¹⁶² הוא כנראה ה"פרא" המקראי (איוב לט, ה).¹⁶³

156. פהמ"ש כלים כט, א, על פי בבלי, עבודה זרה יב ע"ב.

157. הלכות ברכות יא, ד.

158. הלכות מאכלות אסורות ב, יב.

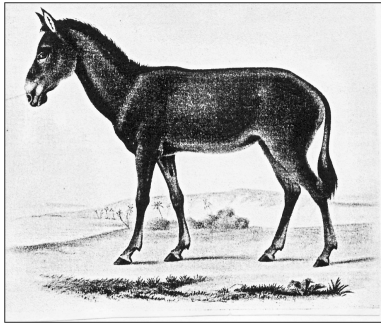
159. כלאים א, ו.

160. כלאים ח, ו.

161. כך תרגומו, כפי שהביא אבן ג'נאח בשורש "ערד".

162. אבן ג'נאח, שורש "פרא", כותב: "והוא אלפרא והוא הצעיר (פתא) מחמור הבר (חמאר אלוחש)"; נזירי, ט, עמ' 326; דמירי, א, עמ' 359; כשאג'ם, אלמצאיד ואלמטארד, בגדד 1954, עמ' 156.

163. תרגומו של רס"ג יוצא דופן, שכן בכל מובאות ה"ערוד" הוא מתרגם "נחש"; ראו: פירוש רב סעדיה גאון לאיוב (מהדורת הרב י' קאפח), ירושלים תשל"ג, עמ' קצא, שם תרגם "ערבד" (عربد), כינוי לנחש ארסי; דניאל עם תרגום ופירוש רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל ופירוש רבי תנחום הירושלמי (מהדורת הרב י' קאפח), קרית אונו תשמ"א, עמ' קד. לעומת זאת, תנחום הירושלמי (שם, עמ' קג) כבר העיר שהראשונים מייחדים שם זה לחמור הבר (חמאר אלוחשי). אפשר שהדמיון בין השמות בלבד לעתים ביניהם. ואכן, בלשון העברית הקדומה היו שתי הוראות לשם "ערוד": כינוי לחמור בר (בבלי, ברכות ט ע"ב), וכינוי לבעל חיים מסוכן ממשפחת הזוחלים; ראו שם, לג ע"א. המילה "ערוד" בהקשר לחמור

פרא (*Equus hemionus*)

בין ההצעות האפשריות לזיהוי הערוד הוא חמור הבר הנובי (ראו בערך לבדקס), שמכונה בימינו "ערוד" (*Equus a. africanus*). הוא נחשב אבי החמור המבוית, ודווקא מסיבה זו אינו מתאים לזיהוי ה"ערוד", שכן לדעת הרמב"ם: "מין שיש בו מדברי וישובי, כגון שור הבר עם השור, והרמך עם הסוס, מותר להרכיבן זה עם זה מפני שהן מין אחד".¹⁶⁴ ואכן, הכלאה ביניהם יוצרת בדרך כלל צאצאים פוריים.

דומה שהאפשרות הסבירה ביותר היא שזה בעל חיים שמכונה בימינו "פרא" (*Equus hemionus*), מין חמור בר שקצת דומה לסוס, ובלשון חז"ל נקרא "ערוד".¹⁶⁵

בעבר היה נפוץ תת-מין אנדמי במדבריות ארץ ישראל, בצפון חצי האי ערב, בעבר הירדן, בסוריה ועד נהר הפרת. הפרא המקומי היה קטן גוף, ובערבית נקרא "פרא אלשאמי". הוא נכחד באזורנו בשנות השלושים של המאה העשרים.¹⁶⁶ נהגו לצוד את הפרא לצורך אכילת בשרו.¹⁶⁷ אי אפשר לבייתו, וקשה מאוד לאלפו.¹⁶⁸ יש עדויות להכלאות אקראיות¹⁶⁹ ויזומות של הפרא עם אתונות.¹⁷⁰ בדרך כלל

מנוקדת שם על פי מסורת יהודי תימן, המובאת במהדורת הרב יוסף עמר בשם "ערוד", ואילו בהקשר לזוחל היא מובאת בשם "ערוד".

164. הלכות כלאים ט, ה.

165. נראה שהמילים "פרא"- "ערוד" (איוב לט, ה) הם שמות נרדפים לבעל חיים אחד. כך גם משמע מן התרגום הארמי לירמיהו (ב, כד).

166. הפרטים שקיימים כיום בישראל הם מתת-המין האירני והטורקסטני.

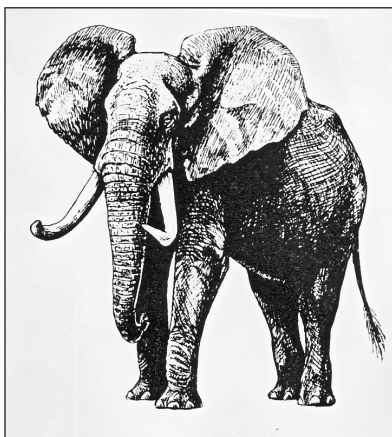
167. ה"ערוד" אינו כשר למאכל (בבלי, חולין נט ע"א; רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות א, ג), אך הערבים נהגו לאכול "חמאר אלוחשי" (פרא); ראו דמירי, א, עמ' 359-360. גם בעיני הרומאים בשר הפרא הצעיר נחשב מטעם יקר; ראו: ע' אלון (עורך ראשי), **אנציקלופדיה החי וצומח**, יונקים, תל אביב 1987, עמ' 243. ר' יהוסף שווארץ מעיד באמצע המאה התשע עשרה שחמור הבר שמכונה בערבית "פרא" נמצא בהר אדום, "והערביים יאכלוהו"; ראו: **חבואות הארץ**, עמ' שעא.

168. בדרך כלל, הנסיונות לאלף פראים אינם מצליחים, אך יש עדות בתלמוד הבבלי שהשתמשו בערוד להנעת אבני רחיים (עבודה זרה טז ע"ב).

169. וכך מפורש בתרגום הארמי המיוחס ליונתן לבראשית לו, כד: "הוא ענה דארבע ית ערודיא עם אתני, ולזמן אשכח ית כודנייתא די נפקו מנהון (=הוא ענה שהרביע את הערודים עם אתונות ולאחר זמן מצא את הפרדים שיצאו מהם)".

170. "אהרונים, **זכרונות זואולוג עברי**, ב, תל אביב תש"ו, עמ' 108-109; **הספר האדום של החולייתנים בישראל**, ירושלים 2002, עמ' 267. עופר הרטוב מן הישוב עזוז (בארותיים) שכנגב סיפר לי שב-1990

בני הכלאיים עקרים,¹⁷¹ ולכן החמור והפרא (=הערוד) הם כלאיים זה בזה.

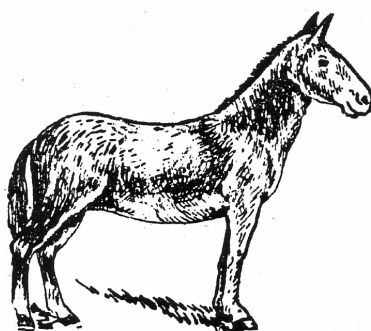
פיל אפריקאי

פִּילִי

הפיל נזכר במשנה בתור מין חיה,¹⁷² והרמב"ם ביאר שהוא "אלפיל" (فيل), דהיינו היונקים המכונים בימינו "פיל הודי" (*Elephas indicus*) ו"פיל אפריקאי" (*Loxodonta africana*). הרמב"ם גם מזכיר את הפיל בתור בעל החיים הגדול ביותר.¹⁷³

פֶּרֶד

במשנה נאמר: "הסוס והפרד, הפרד והחמור... אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה".¹⁷⁴ הרמב"ם מבאר שהפרד הוא "אלבגל" (بغل), כלומר, בן מכלוא של חמור וסוסה או סוס ואתון.

פרד

פְּרוּטִיּוֹת

לדעת הרמב"ם, ה"פרוטיות" הוא שם כללי לפרדים,¹⁷⁵ כלומר, לכל הכלאה אפשרית

-
- חדר פרא זכר למכלאת החמורים שברשותו והרביע כמה אתונות, ורק כמה ולדות שרדו. בן המכלוא דמה לפרדה גדולה, אך היה קשה לאלפה (ראיון בי"ט מרחשון תשע"ב).
171. תודתי לד"ר בני שלמון על מידע זה, ראו: O. Ryder et al., "Chromosome Banding Studies of the Equidae", *Cytogenetics and Cell Genetics* 20 (1978), pp. 323-350.
172. כלאים ח, ו.
173. הקדמות הרמב"ם, עמ' נו; מורה הנבוכים, א, עג, ההקדמה העשירית.
174. כלאים א, ו.
175. השם "פרד" בלשון חז"ל הוא בדרך כלל כינוי להכלאה השכיחה בין חמור ובין סוסה, ואילו הפרט הוא הוולד שאיננו יודעים לבטח מי אביו ומי אמו. גם בספרות הרומית הבחינו בין הכלאה רגילה של חמור וסוסה ובה הצאצא נקרא "פרד" (mulos), ובין הכלאה נדירה יותר ופחות טובה בין סוס לאתון, ובה הצאצא נקרא "היניולוס" (hinnyulos), ראו: Plinius, *Naturalis Historia* VIII 172. מכאן ההבחנה באנגלית בין Mule ובין Hinny.

ולעשיית מלאכה בין המין סוס ובין המין חמור (סוס ואתון או סוסה עם חמור).¹⁷⁶ לפי פירוש זה, המשנה הזאת ממשיכה את המשנה שלפניה¹⁷⁷ ועוסקת בספק בנוגע לפרדות (ה"פרטיות") מסוימות, למשל: איננו יודעים אם מדובר בפרד שאמו סוסה, ואז אסור להרכיבו על פרדה שאמה אתון, וכן אסור להרכיב פרד שאמו אתון על פרדה שאמה סוסה. להלכה, הפרדים נוצרו באיסור ונחשבים מין אחר; בדיעבד, מותר להשתמש בהם, ואף להכליאם במינם – כלומר פרד בפרדה – ולדעת רב יהודה, רק אם מוצא ההורים זהה בשני הזיווגים.¹⁷⁸

כידוע, בדרך כלל הפרדים עקרים, אך היו בעבר כמה עשרות מקרים שבהם פרדות המליטו,¹⁷⁹ וברוב המקרים הפרדה הייתה בת מכלוא של חמור וסוסה. נראה שלדעת הרמב"ם האיסור חל גם על ניסיון האדם לקיים פעולת הכלאה שאסורה מן התורה,¹⁸⁰ אף על פי שאין זה שכיח שוולדות ייווצרו מפרדים.¹⁸¹ האיסור חמור יותר במשיכת שתי "פרטיות" יחד, שכן כך נעשית מלאכה אסורה בפועל.¹⁸²

יש מי שהציע שהשם שבמשנה נגזר מן השורש פ-ר-ט, כלומר, שבהמה זו בודדת, בלא זוג, הואיל ואין לה הכשרה טבעית לזיווג; ראו: א' שושן, **בעלי חיים בספרות ישראל: בין יהודי לכהמותו**, רחובות תשל"א, עמ' 212.

176. פהמ"ש כלאים ח, ה, והשוו תנחום הירושלמי, ערך פרט, שמוסיף עוד פירוש: "ויש אומרים סוסי משא".

177. כלאים ח, ד.

178. בבלי, חולין עט ע"א; רמב"ם, הלכות כלאים ט, ו. ובפהמ"ש כלאים ח, א, כתב בקצרה מבלי לפרט: "שאסור להרביע בהמות שהם מורכבים משני מינין זה עם זה, כגון להרביע פרד על פרדה ('בגל עלי בגלה'), כמו שיתבאר בפרק זה". ובגרסה המודפסת המתרגם חשב כנראה שיש כאן סתירה בדברי הרמב"ם, ולכן שינה מן המקור וכתב: "פרד על סוסיא".

179. פליניוס מציין שבדרך כלל הפרדים עקרים, אך ברשומותיו "נוכרים מספר מקרי המלטה של פרדים, אך אלה היו 'מנבאי רעות'". הוא גם מצטט את תיאופרסטוס, שמציין את הפרדות הממליטות בקפדוקיה, שנחשבות גזע מוזר; Plinius, *Naturalis Historia* VIII 173. וכן ראו מה שכותב קולומילה על הפרדים בכמה אזורים באפריקה: L. J. M. Columella, *On Agriculture* (E. S. Forster & E. H. Heffner trans.), London 1968: VI, xxxvii 3.

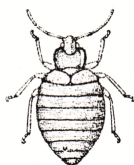
180. ראו מורה הנבוכים, ג, מט, בעניין איסור כלאי בהמה.

181. השו"ע: עמר, ארבעת המינים, עמ' 43, הערה 104; שם, עמ' 51.

182. על פי הלכות כלאים ט, ו-ז.

פֶּשֶׁשׁ

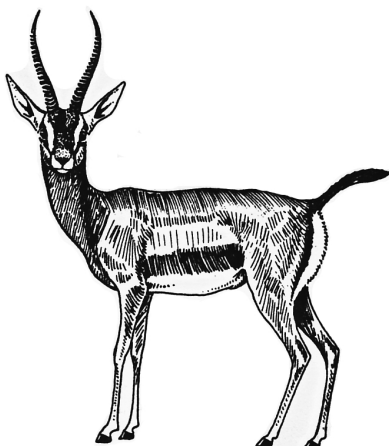

פשפש המטה
(בהגדלה)

המשנה כותבת בנוגע לאוכל תרומה ו"טעם טעם פשפש לתוך פיו – הרי זה יפלוט",¹⁸³ ואין בפליטתו חשש הפסד תרומה. הרמב"ם מפרש שהפשפש הוא "אלבק" (بق), שם כללי למשפחת הפשפשיים, ובייחוד לפשפש המיטה (*Cimex lectularius*). יצור זה נזכר אצל הרמב"ם בתור דוגמא לבעל חיים קטן ביחס לפיל.¹⁸⁴

זהו חרק קטן, טפיל מוצץ דם, שעקיצתו גורמת גירודים לאדם. הוא מפריש ריח דוחה שמקורו בבלוטות מיוחדות שנפתחות בגבו.

צָבִי

צבי

במשנה מובא: "העזים והצבאים... אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה",¹⁸⁵ והרמב"ם מפרש שהצבאים הם "אלגזלאן". זיהוי הצבי – בערבית "ע'זאל" (غزال), ובשם המדעי *Gazella* – אינו מוטל בספק.

צִפְרָדֵּעַ

הצפרדע נזכרת אצל הרמב"ם פעמיים בתור דוגמא לשרץ "טהור", כלומר, שרץ שאינו מטמא במגע.¹⁸⁶ הוא מביא את שמה בערבית "צ'פדע" (ضفدع),¹⁸⁷ שם כללי למיני צפרדעים וקרפדות.

צִרְעָה

המשנה אומרת: "דבש צרעין – טהור ומותר באכילה". הרמב"ם מדגיש שאין הכוונה לשם קיבוצי שכולל את הדבורה אלא רק לשם שמיוחד לצרעה: "ואל תחשוב כי דבש

183. תרומות ח, ב.

184. מורה הנבוכים, א, עג, הקדמה עשירית.

185. כלאים א, ו.

186. פהמ"ש טהרות ה, א.

187. הקדמה לפהמ"ש לסדר טהרות.

דבורים יש לו שם לואי, כי שמו דבש בסתם ואינו צריך לואי, אבל ספחו כאן לדבורים כדי להבדיל בינו ובין דבש צרעין, והוא דבש אלזנאביר¹⁸⁸. בהמשך פירושו למשנה זו הוא מבאר את טעם היתרם של דבש דבורים וצרעים: "לפי שאין הדבש מתהווה בגוף הדבורים או הצרעים, אלא הוא טל (נדי) היורד על הצמחים ומתערב בו כח אותו הצמח ולשדו ונעשה דבש ואוכלות אותו הדבורים ומביאות ממנו בקרבן, והעודף של מזונם פולטות אותו בכוורות ומצניעות אותו שימצאוהו בזמן כלות הצמחים והעדר הדבש בשדות". ב"משנה תורה" הוא מבאר שאגירת הדבש מיועדת לעונת החורף: "מפני שאינו מתמצית גופן אלא כונסין אותו מעל העשבים בתוך פיהם ומקיאות אותו בכוורת, כדי שימצאו אותו לאכל ממנו לימות הגשמים"¹⁸⁹.

צרעה מזרחית

הרמב"ם מזהה את ה"צרעין" שבמשנה עם "אלזנאביר" (زنابير ביחיד: زنبور), שמה של הצרעה המזרחית (*Vespa orientalis*). לעתים ה"זנבור" (או דבור) הוא שם כללי למיני צרעות או דבורים שדומות לה – לרוחב גופם יש פסים צהובים ושחורים¹⁹⁰ – ולכן כנראה נקט הרמב"ם את לשון הרבים שבמשנה.

יש כמה הצעות אפשריות לזיהוי הצרעה שבמשנה, למשל: בומבוס האדמה (*Bombus terrestris*), מין דבורה חברתית שמקננת באדמה ומפיקה דבש. לעומת זאת, הצרעות המוכרות לנו, הצרעה המזרחית למשל, אינן מייצרות דבש בעצמן ואינן אוגרות מזון לימות הגשמים, ואז הקנים מתרוקנים והמלכות נמצאות בתרדמה. לפי הסברו של הרמב"ם בפירוש המשנה, ובו הוא אינו מגביל את איסוף הדבש לחורף, אפשר להסביר את הימצאותו של דבש אצל צרעות בכמה דרכים.¹⁹¹ מכל מקום, אלו רק פרשנויות, והן

188. פהמ"ש מכשירין ו, ד.

189. הלכות מאכלות אסורות ג, ג.

190. נזירי, י, עמ' 279, מזכיר מינים שונים, ובהם המין "ההררי" שמקנן בעצים והמין "המישורי" שמקנן בקרקע.

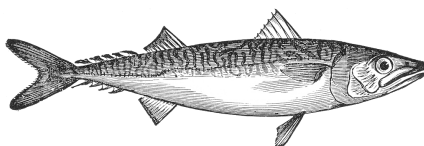
191. ד"ר משה גרשון מן המחלקה לזואולוגיה באוניברסיטת תל אביב, מסר לי שיש דיווחים על צרעות הפלך (*Polistes*) שגודלו בתנאי מעבדה וניזונו ממי דבש בתור תחליף לצוף, ופלטו אותם בתאים שבקן. דיווחים כאלה מחוץ לארץ ידועים גם ממיני צרעות אחרות בטבע. אלו כמובן כמויות קטנות שראויות לשימוש מזדמן בלבד. ראוי לציין שאכן הצרעות המזרחיות אוכלות דבש, וחלקן תופסות דבורים בשעת מעופן או בפתח הכוורת, כוססות את גופן ומוצצות את הדבש שאצור בזפקן (ראו א' בן-נריה, גידול דבורים, תל אביב תש"י, עמ' 222). בדרך כלל הן מערכות מזון זה

אינן רלוונטיות לימינו, כפי שכתב הרמ"א: "ואין אנו צריכין לחוש לו, כי אינו מצוי בינינו כלל".¹⁹²

קוליס האספנן

הרמב"ם מבאר שקוליס האספנן (נ"א: האספנן) הוא: "מין דג עורו רך מאד, ידוע אצלנו במערב בשם 'אלשבוט'".¹⁹³ על פי התלמוד, מלומדי ימי הביניים והמסורת של יהודי עירק בעת החדשה, זהו דג השיבוטא, מין קרפיון (*Barbus grypus*), שגדל עד היום בנהרות הפרת והחידקל.¹⁹⁴

עם זאת, דומה שהרמב"ם קשר בין דג בשם זה שידוע באספניא של ספרד ולא של בבל.¹⁹⁵ לפי פירוש אחד, הרמב"ם זיהה את ה"שבוט" או ה"שאבוט"¹⁹⁶ עם דג שנקרא בערבית "שאבל" (شابل),¹⁹⁷ הוא הטריט

דג הקוליאס (מקל), בספרדית נקרא *japuta*

עם חלקי גופה של הדבורה או עם בשר אחר שהיא אוכלת עד שנוצרת מהם עיסה, ובה היא מאכילה את הזחלים. אין ספק שאסור לאכול חומר זה. עם זאת, אם מדובר רק בדבש טהור שנמצא בזפק, לכאורה יהיה מותר לאוכלו. יש עדויות על אנשים שלכדו דבורות בומבוס, פתחו את הזפק שלהם ואכלו את הצוף שמצוי בהם. ד"ר משה גרשון הציע אפשרות שזו דבורת דבש ננסית (*Apis florea*), מין דבורת בר שמוצאה בדרום מזרח אסיה. מין זה הגיע בשנים האחרונות לדרום הארץ, ולא מן הנמנע שהיו בעבר הרחוק פלישה כזו ונוכחות זמנית של מין זה בארץ ובמצרים. זו מין דבורה קטנה (7-10 מ"מ), וכמו צרעת הפלך היא בונה קן חשוף על שיחים קטנים, אך היא גם מייצרת דבש והתנהגותה דומה להתנהגות דבורת הדבש התרבותית. קשה להציע זיהוי כזה למין שמוצאו מיבשת אמריקה, כגון צרעת הדבש המקסיקנית (*Brachygastra mellifica*).

192. יו"ד פא, ט. בעקבות הבית יוסף, שם.

193. פהמ"ש מכשירין ו, ג.

194. להרחבה ראו: ז' עמר וא' זיבוטפסקי, "לזיהוי דג השבוטא", המעיין, מה/ג (תשס"ה), עמ' 41-46.

195. על דגי אספניא (או אספמיא), ראו: בבלי, עבודה זרה לט ע"א; בראשית רבה (מהדורת וילנה), ה, ח. בייחוד היה אפשר להחליף בין שני שמות המקומות על רקע הסיפור אודות ראש הגולה הבבלי שנסע מקורטבא לאספמיא (יבמות קטו ע"ב), והיא קורטבא שבבבל ולא קורטובא שבספרד. וראו על דג זה בהקשר לזיהויים השונים של אספמיא: י' נאמן, "...ספינות הבאות מגליא לאספמיא אינן מתברכות אלא בשביל ישראל", סיני, קמג (תשס"ט), עמ' קיח-קיט.

196. בשם 'שאבוט' הוא מובא במילון אלג'אמע - המאסף המיוחס לר' דוד בן ישע, ירושלים תשמ"ח, עמ' 113.

197. I. Low, *Fauna und Mineralien der Juden*, Hildesheim 1969, p. 12.

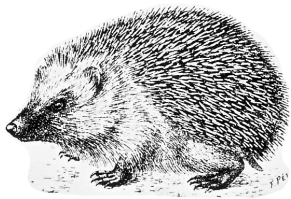
(*Clupea*).¹⁹⁸ אך סביר יותר שהוא התכוון לדג המקרל (*Scomber*),¹⁹⁹ שכיום נקרא בעברית "קוליאס". לדג זה עור חלק, קשקשיו זעירים²⁰⁰ או מועטים, ועד היום הוא נקרא בספרד *japuta*, שם שמזכיר את השם "שבוטא".²⁰¹ בשם זה נקראים גם דגים מן הסוג: פלמורה (*Auxis*) ו-*Brama*. הר"י קאפח סבר שהרמב"ם התכוון לדג הסולית (*Solea*), ואיני יודע מה המקור לטעמו.²⁰²

בהלכות כלאיים הרמב"ם מביא הלכה המבוססת על התלמוד הבבלי:²⁰³ "אסור להנהיג בהמה מן היבשה עם חיה שבים, כגון עז עם שבוט".²⁰⁴

קוף

במשנה נאמר שהקוף הוא מין חיה,²⁰⁵ והוא כשר ליטול ידיים. הרמב"ם מזהה את הקוף: "אלקרד" והוא שקוראין במצרים 'אלנסנאס'.²⁰⁶ ה"קרד" (قرد) הוא שם קיבוצי לכל מיני הקופים,²⁰⁷ ו"נסנאס" (نسناس) הוא קוף מן הסוג גונון (*Cercopithecus*), ועד ימינו הוא ידוע במצרים בשם זה²⁰⁸ (ראו גם בערך "אדני השדה").

-
198. ראו מעלוף עמ' 68; שם, עמ' 225.
199. כך גם פירש בעל "תפארת ישראל" את המשנה, שבת כב, ב.
200. השו"ת טובי, עמ' 115: "קוליים - דג שקשקשיו קטנים".
201. אהרונ'י, עמ' 105.
202. כך כתב הר"י קאפח בפהמ"ש מכשירין ו, ג, הערה 7: "דג קטן מצוי בנהרות כל השנה, ראשו קטן וגופו רחב וסנפיריו לכל אורך גופו ומתחת לצוארו ועד זנבו, שמו באנגלית Sole ובגרמנית schollen וידוע בארץ בשם 'דג משה רבינו' ואינו מה שמדמים אותם שאין להם מסורת חכמים שהוא הנקרא באנגלית Spanish Mackerel, ובלטינית Scomber Colias". ולא ברור לי מדוע יצא קצפו על הזיהוי האחרון.
203. בבא קמא נה ע"א.
204. הלכות כלאים ט, ח. בעלי התוספות זיהו את הדג שנוכר בתלמוד בשם "עיזא דימא" שיש לה קרניים (בבא בתרא עד ע"א) עם השבוטא (עבודה זרה לט ע"א, ד"ה וסימניך). ככל הנראה כוונתם לבינים, היינו, איברי חישא כעין חוטים שיוצאים מפי הדג ובאמצעותם הוא מאתר מזון, תוך כדי בחישת קרקעית המים.
205. כלאים ח, ו.
206. פהמ"ש ידיים א, ה.
207. כך פירש גם אבן ג'נאח, שורש קוף, והוסיף: "וכן פרשו אותו רבותינו ז"ל 'וכל הולך על כפיו' (ויקרא יא, כז)".
208. מעלוף, עמ' 57.

קיפוד מצוי

קפוד

הקופד מוגדר במשנה כמין חיה, והרמב"ם ביאר שהוא אלקנפד (قنفذ),²⁰⁹ בעל חיים שמכונה בימינו "קיפוד" (*Erinaceus*). במשנה במסכת שבת הסביר הרמב"ם מהו "עור הקופד": "עור הקיפוד (אלקנפד) – קושרין על דדיה [=של הפרה] כדי שלא יינקנה השרץ (דביב) כשתישן בלילה, שאם יבוא לינק ידקרוהו קוצי הקפוד ויברח מהם".²¹⁰

קורא

חוגלה

במשנה יש מחלוקת אם "קורא זכר" חייב בדין שילוח הקן: רבי אליעזר מחייב וחכמים פוטרים. הרמב"ם מזהה את ה'קורא': "שם אלחג'ל ומין זה דוגרים ממנו הזכרים כדרך שדוגרות הנקבות, ולפיכך נחלקו בקורא זכר דוקא אם נמצא דוגר".²¹¹ החג'ל (حجل) הוא שמה של החוגלה (*Alectoris*). לעתים נקבת החוגלה מטילה שתי סדרות של ביצים; על הראשונה דוגר הזכר, ועל השנייה הנקבה.²¹² תופעה זו הייתה ידועה לקדמונים, והיא תוארה על ידי אריסטו,²¹³ ותרגומו לערבית היה כנראה המקור לפירוש הרמב"ם.

רוֹדְסִיּוֹת

רוֹדְסִיּוֹת,²¹⁴ או יונים רודוסיות, הם לפי הרמב"ם: "יונים ביתיות (אלחמאם אלתו פי

209. פהמ"ש כלאים ח, ה. השוו לפרוש רס"ג, בתוך: אלוני, עמ' 158.

210. פהמ"ש שבת ה, ד. המונח הערבי "דביב" הוא גם שם כללי לזוחלים. ובטיוטה כתב בתחילה: "כדי שלא יינקו ממנה העטלפים" (הופקנס, עמ' 53).

211. פהמ"ש חולין יב, ב.

212. על הסוגיה של דין קורא זכר מן ההיבט הזואולוגי-הלכתי, ראו בהרחבה בספרי: מסורת העוף, עמ' 242-239.

213. Aristotle, *Historia Animalium*, IV 564.

214. הניקוד על פי פהמ"ש חולין יב, א.

אלדיאר) מיוחסות להורדוס, אשר החזיקן בארמונו.²¹⁵ הרמב"ם הלך בעקבות הפירוש בתלמוד הבבלי, ש"הרדסיאות על שם הורדוס" ולא על שם מוצאם (מן האי רודוס?).²¹⁶ ואכן, יוסף בן מתתיהו מעיד שהורדוס גידל יוני בית בשוככים שהותקנו במגדלים קטנים רבים בארמונו שבירושלים.²¹⁷ אפשרות אחרת היא שהכוונה לגידול יונים שהתקיים ב"הר המלך" לצורכי קרבן העוף במקדש,²¹⁸ ולפי דעה אחת "הר המלך" הוא מבצר הרודיון.²¹⁹

לפי הקשר המשנה, אין ספק שמדובר ביונים מבויתות שהסתגלו לחיי שבייה, ולא הורגלו ללקט בעצמן את מזונן, ולכן האדם נדרש להאכילן ולהשקותן. על רקע זה מעניין הביאור הייחודי שביאר תנחום הירושלמי, שאלו יוני דואר, כנראה לפי שימוש שהיה ידוע בתקופתו בארץ ישראל ובמצרים:²²⁰ "הן היונים שמגדלים בבתיים ובדירות ושולחים באמצעותן מכתבים ממקום למקום. ויש אומרים שראשון שהתעסק בזה, הביאן מהמדבר וגידלן ושילחם ממקום למקום הוא הורדוס המלך היווני ועל כן ייחסו אותן לשמו".²²¹

רְמָה

זבוב פגרים (בהגדלה)

"רמה – הם התולעים המתהווים בבשר המת בעת שמתחיל לרקב (כפי שנאמר) 'וירם תולעים' (שמות טז, כ)."²²² אלו רימות של חרקים שונים, בעיקר ממשפחת זבובי הפגרים (*Calliphoridae*).

215. פהמ"ש שבת כד, ג.

216. חולין קלט ע"ב. ראו גם: א' ארן, "יוני הרדסיאות" בספרות התלמודית ומעורות הקולומבריה במרישה, **תרביץ**, לד (תשכ"ה), עמ' 356-362.

217. מלחמת היהודים, ה, ד, ד.

218. תוספתא, מנחות ט יג.

219. ר' ינקלביץ, "הר המלך - הרודיון", **קתדרה**, 20 (תשמ"א), עמ' 27. במכתבי בר כוכבא נקרא מבצר זה "הרודיס"; ראו: י' ידן, **החיפוש אחר בר כוכבא**, ירושלים תל-אביב תשל"א, עמ' 182-183. עדות לגידול יונים (קולומבריום) בהרודיון נמצאה במתקן שבמרכז הבריכה ההרודיאנית הגדולה שבהרודיון תחתית; ראו: E. Netzer, *Greater Herodium*, in: *Qedem* 13, Jerusalem 1981, p. 14.

220. על השימוש ביוני דואר ראו: ש' בודנהיימר, **החי בארצות המקרא**, ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 386-388.

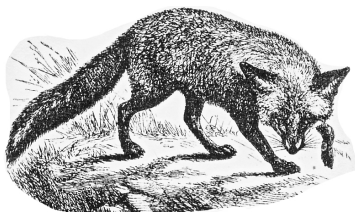
221. תנחום הירושלמי, ערך רדס.

222. פהמ"ש אהלות ב, ב.

רָמָךְ

במשנה נאמר שה"רמך"²²³ מותר בכלאיים. הרמב"ם מפרש פירוש ייחודי. לדבריו, זהו מין סוס (כ"ל), ממניי הבר (אלמתברר) שלו, והוסיף: "לפי שיש מן סוסי הבר".²²⁴ ייתכן שהערה זו באה לציין שבימיו היו ידועים סוסי בר,²²⁵ לעומת "שור הבר" שנזכר לצדו ב"משנה תורה",²²⁶ חיה שכבר לא הייתה שכיחה במזרח התיכון.²²⁷ הוא מזוהה עם סוס הבר שנקרא בימינו "רמכי" (*Equus ferus*). קרוב לוודאי שזה תת המין המונגולי, שנקרא "סוס פז'בלסקי" (*Equus ferus przewalskii*). למרות שלסוס המבוית 64 כרומוזומים ולמין הבר 66 כרומוזומים, שניהם יוצרים צאצאים פוריים. תנחום הירושלמי מביא פירוש שאינו קולע לדעת רבנו: "סוסים אצילים (כמו) 'בני הרמכים' (אסתר ח, י) בעלי סוסים מפוארים הידועים בזריזותם ובחוסנם".²²⁸

שועל

שועל מצוי

במשנה נאמר: "הכלב הכופרי והשועל... אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה".²²⁹ הרמב"ם מזוהה את השועל עם "אלת'עלב" (شعلب), הוא השועל המצוי (*Vulpes vulpes*). על השימוש בשן של שועל הרמב"ם מסביר שהמאמינים בסגולות רפואיות משתמשים בה לשינה: אם

לוקחים שן של שועל חי ותולים אותה על מי ששנתו מרובה – הוא יתעורר, ואם לוקחים

223. נוסח אחר: רָמָךְ.

224. פהמ"ש כלאים ח, ה.

225. אולי הכוונה לסוסי בר מאזור ערבית אסיה. משם הביאו גם עבדים שאומנו כחיילים בצבאות המוסלמים.

226. השוו להלכות כלאים ט, ה: "מין שיש בו מדברי וישובי, כגון שור הבר עם השור, והרמך עם הסוס, מותר להרכיבן זה עם זה מפני שהן מין אחד".

227. על השור הבר ראו: ז' עמר, ר' בוכניק וג' בר-עוז, "זיהוי החיות הטהורות שבמקרא לאור מחקר הארכאולוגיה", **קתדרה**, 132 (תשס"ט), עמ' 33-54, ובייחוד עמ' 45.

228. תנחום הירושלמי, ערך רמך. לדעת כמה פרשנים, "הָאֲחַשְׁתָּרְיָנִים בְּנֵי הָרָמָכִים" (אסתר ח, י) הם פרדים שגולדו מסוסות, והפרדים האלה חזקים מבני האתונות; ראו פירוש רס"ג, **חמש מגילות** (מהדורת ר"י קאפח), ירושלים תשכ"ב, עמ' שיז: "ואלבג'אל נתאג אלרמאך", וכן בפירוש אבן עזרא לאסתר ח, י.

229. כלאים א, ו.

שן משועל מת – הוא יישן.²³⁰ דיוק בלשונו מורה שלכתחילה דעתו לא הייתה נוחה בשימוש בסגולות כאלו.²³¹

שׁוֹר פָּרִי

בנוגע להגדרת שור הבר נחלקו תנאים: "שור הבר – מין בהמה ור' יוסי אומר מין חיה".²³²

הרמב"ם מתרגם את המילים "שור בר" לערבית באופן מילולי "אלת'ור אלברי", ומוסיף: "מי שסבור שהוא מין חיה מתיר אכילת חלבו כצבי וכאיל".²³³ הרמב"ם סבר כדעת תנא קמא, ששור הבר הוא מין בהמה, ולמעשה הוא נכלל בשם הקיבוצי "שור", שם שנמנה בתורה בין הבהמות הטהורות.²³⁴ לעומת זאת, רבי יוסי סבר ששור הבר הוא מין חיה – ה"תאו" שבתורה.²³⁵ שור הבר (*Bos primigenius*) הוא מין בקר גדול שבעבר חי בארץ ישראל, כנראה עד תקופת חז"ל, ולאחר מכן נכחד ממנה. היעדר זיהוי מסוים על ידי הרמב"ם מעיד שהוא לא הכיר מין זה.

שְׁמִיר

השמיר נזכר בין עשרת הדברים שנבראו בין השמשות, והרמב"ם מבאר: "הוא בעל חי קטן הבוקע את האבנים הגדולות בעברו עליהם, ובו בנה שלמה את המקדש".²³⁶ המשנה מציינת שהשמיר בטל לאחר שחרב בית המקדש, והרמב"ם מפרש: "בעל חיים שחוקק באבן, בו נחרטו אורים ותומים, והיה מצוי באותם הזמנים".²³⁷ למעשה, הרמב"ם מביא את פירוש חז"ל, אך בלא נופך האגדה שנקשר בשמיר.²³⁸ עם זאת, הוא לא זיהה זיהוי מסוים, שכן בימיו ברייה זו לא הייתה ידועה.²³⁹

230. פהמ"ש שבת ו, י.

231. ראו גם: מ' זמיר, "דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות 'סגולות'", תחומין, טו (תשנ"ה), עמ' 363-368.

232. משנה, כלאים ח, ו.

233. פהמ"ש שם.

234. הלכות מאכלות אסורות א, ח.

235. תוספתא, כלאים א, ט.

236. פהמ"ש אבות ה, ה.

237. פהמ"ש שוטה ט, יב.

238. פירוש קרוב לדברי התוספתא, שוטה טו, א, ותיאור עם נופך אגדי יותר מובא בבבלי, גיטין סח ע"א-ע"ב.

239. השאלה היא: מה פירוש המילים "בטל השמיר" – האם הוא נכחד מן העולם או שרק השימוש בו בוטל ("נגנז" בלשון חז"ל)? היו חוקרים שהציעו שזהו שכלול מן הסוג שנתי (*Euchondrus*); כמה

מכאן גם משמע שכנראה הוא לא קיבל את סברתם של פרשנים אחרים, כגון רס"ג, אבן ג'נאח ותנחום הירושלמי, שסברו שזו אבן היהלום, שנקראת בערבית "אלמאס".²⁴⁰

שֶׁפֶן

הרמב"ם מזכיר את השפנים בשם "קנליאת".²⁴¹ בלשון יחיד השפן מתורגם בשם "קנליה" (قنلية). זהו שמו של הארנבון (*Oryctolagus cuniculus*),²⁴² שמוצאו בחצי האי האיברי ובצפון אפריקה.

אין ספק שהרמב"ם הכיר בעל חיים זה, והוא מזכירו בספרו "ביאור השמות הרפואות" כנגד מי שהחליף אותו עם הבונה (*Castor fiber*): "הוא אינו מזדהה כלל עם אלקנליה, כמו שטוענים אלה שאינם מכירים את הקנליה".²⁴³

זיהוי זה עם השפן המקראי היה מקובל במסורת הפרשנית הספרדית – מסורת הפרשנות של הרמב"ם – והוא מובא בפעם הראשונה במפורש בכתבי הבלשן היהודי הספרדי אבן ג'נאח (חי במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה), שכתב בערך שפן: "הוא 'אלובר', בעל חיים בגודל חתול שהוא מצוי מעט במזרח, ואולם אצלנו הוא מרובה, ואולם המון העם אינו מכירו באותו השם, אלא בשם 'קנליה' (قنلية), והוא ניב ספרדי".²⁴⁴ ה"ובר" (وبر) מזוהה בדרך כלל במזרח עם בעל החיים שמכונה בימינו "שפן סלעים" (*Procavia capensis*), ודומה שאבן ג'נאח הושפע כאן – כמו במקרים רבים אחרים – מתרגומו של רס"ג.²⁴⁵ עם זאת, הוא כנראה לא הכיר את שפן הסלעים

מינים שלה חיים בנגב. השננית עשויה לחרות בעשרים דקות סלע בעומק של שני מ"מ ובאורך של עשרה מ"מ. חריטת התעלות בסלע נעשית אגב אכילת החזויות שגדלות עליו. על אפשרויות שונות

לזיהוי השמיר, ראו: N. Slifkin, *Sacred Monsters*, Brooklyn 2007, pp. 195-206.

240. S. Schechter (ed.), *Saadyana: Geniza fragments of writings of R. Saadya Gaon and others*, Cambridge 1903, p. 60; אבן ג'נאח, שרש שמר; ה' שי, **פירוש תנחום הירושלמי לתרי עשר**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 293 (לזכריה ז, יב).

241. פהמ"ש עוקצים ג, ג. כך צריך לכתוב מילה זו, שלא כמו השיבוש "קנליאת"; ראו גם: **פירוש סדר טהרות להרמב"ם על פי כ"י פאריס ואוקספורד** (מהדורת דירינבורג), ג, ברלין תרמ"ט, עמ' 270, הערה א.

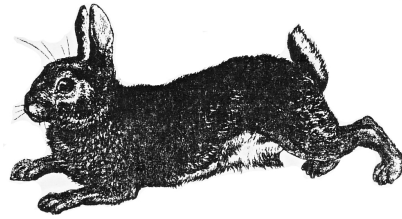
242. סינונים: *Lepus cuniculus*.

243. רמב"ם, ביאור, מס' 79.

244. אבן ג'נאח, שורש שפן, עמ' 740-741.

245. ראו תרגום השפן המקראי ל"ובר" בפירוש רס"ג לויקרא יא, ה; דברים יד, ז; משלי ל, כו; תהלים קד, יח.

שאינו גדל בספרד, וככל הנראה החליפה אותו המסורת הפרשנית שהוא מייצג עם הארנבון (*Oryctolagus*)²⁴⁶, ששכיח שם, וכפי שהוא מציין במפורש – גם בשמו הספרדי "קנליה"²⁴⁷. הרמב"ם אפוא מזהה את השפן עם הארנבון, כמו פרשנים ספרדיים מאוחרים יותר,²⁴⁸ ולא עם שפן הסלעים, כפי שזיהה רס"ג.

ארנבון (*Oryctolagus*)

כאמור, שפן הסלעים אינו חי באירופה, ואילו הארנבון שכיח מאוד בדרום-מערב אירופה, ונראה שכבר בתקופה קדומה נטו להחליף ביניהם בטעות.²⁴⁹ כך מסתברת גם הסברה ששמה הלטיני של ספרד ניתן לה בהשפעת הפיניקים שהגיעו אליה וכינו בטעות את הארנבון שגדל בספרד למכביר בשם העברי-פיניקי "שפן". כלומר, השם Hispania הוא "אי השפנים" (*I-Shapan-im*), ושם זה מונצח גם בשם האנגלי Spain.

תולעת שני

הרמב"ם מבאר ש"שני תולעת" הוא הצמר הצבוע ב"אלקרמז" (قرمز) ולא בסממן צביעה אחר.²⁵⁰ אין ספק שזו כנימת מגן מן הסוג קרמז (*Kermes*), כנימה שגדלה על

246. החילופים בין השמות עשויים לנבוע מן הדמיון בין השם בערבית של בעל החיים שנקרא "נִפֶּר" (פתח ושווא), הוא שפן הסלעים, ובין ה"נִפֶּר" (פתח, פתח) - כינוי לפרווה, או ליתר דיוק, שם כללי לבעלי חיים בעלי פרווה צפופה ונדרשת כפרוות גמלים, ארנבות ושועלים; ראו למשל: מגיד אלדין אלפירוזאבאדי, קאמוס אלמחית, בירות 1999, עמ' 441.

247. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, II, Leiden & Paris 1927, p. 422. הרופא הספרדי אבן זהר (מת ב- 1161) כותב על ה"קנליה" שהקדמונים (המקורות הקלאסיים) לא הכירוהו, ואילו האחרונים טענו שבשרו הוא בעל טבע קר ויבש, ושהוא גורם גזים בגוף; ראו: אבן זהר, כתאב אלאעדייה, מדריד 1992, בערבית: עמ' 26, בתרגום הספרדי: עמ' 59, בשם conejo. השם הספרדי "קנליה" התגלגל כנראה לאנגלית לשם Coney.

248. שם טוב, עמ' 510; ר' יוסף נחמיאש, פירוש על ספר משלי, ברלין תרע"ב, עמ' 187: "מין חיה הנקראת בלע"ז קניליא"; רשב"ץ, יבין שמועה, ליוורנו תק"ד (מ"צ ירושלים תשכ"ט), דף יא ע"א, מתאר את השפנים כבעלי אוזנים ארוכות ופרווה דקה.

249. הארנבון התפשט במזרח כנראה רק מן התקופה הרומית, כפי שעולה למשל מן הממצא הזואו-ארכיאולוגי, ראו: O.S. La Bianca & A. von den Driesch, *Faunal remains: taphonomical and zooarchaeological studies of the animal remains from Tell Hesban and vicinity* (Hesban, 13), Andrews University Press, Michigan 1995, pp. 71-74.

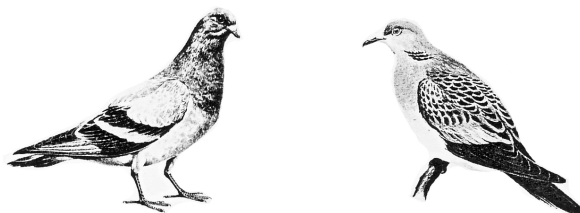
250. פהמ"ש נגעים יד, א; שם פרה ג, י.

עץ אלון, ומגוף הנקבה הטפילה והביצים שבתוכה הפיקו צבע אדום-כתום. קרוב לוודאי שהרמב"ם מתאר את המין "כרמיל השני האירופאי" (*Kermococcus vermilis*), מין שהכיר בספרד ותואר בידי מלומדים אנדלוסים אחרים בתקופתו.²⁵¹ גם הרמב"ם מתאר ב"משנה תורה" את הכנימה והזחלים שבוקעים מגופה: "והתולעת היא הגרגירים האדומים ביותר הדומין לגרעיני החרובים והן כמו האוג,²⁵² ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגר מהן, לפיכך מודיע לכל ומגלה להן שאלו הן המינין האמורין בתורה".²⁵³

זוג כנימות מגן
מן הסוג קרמז
(Kermes)
על ענפי עץ אלון

תור

תור מצוי (מימין) יונת סלעים (משמאל)

המשנה מזכירה כמה פעמים את התורים בנוגע לדיני קרבן העוף. בפירוש המשנה שעוסקת בגיל הבגרות ובו ראוי להעלותם למזבח, הרמב"ם מזכיר את שמם של

התורים בערבית – "אלימאם" (يمام).²⁵⁴ אلدמירי איש מצרים מסביר שה"ימאם" הוא יונת הבר (אלחמאם אלברי), ובלשון יחיד "ימאמה",²⁵⁵ ובמקום אחר הוא מסביר שה"שפנין" (شفنين) הוא אשר נקרא בלשון העם "ימאם".²⁵⁶

251. ראו סיכום: עמר, תולעת השני, עמ' 32-34.

252. תיאורו של הרמב"ם מתייחס לפירותיו של אוג הבורסקאים (*Rhus coriaria*), שדומים בצורתם לכנימת האלון.

253. רמב"ם, הלכות פרה אדומה ג, ב (מהדורת י" קאפח, עמ' רכ). על התיאור המדעי של כרמיל השני האירופאי שמתאר הרמב"ם, ראו: עמר, תולעת השני, עמ' 38-39; שם, תמונה מס' 5.

254. פהמ"ש חולין א, ד. השוו: מורה הנבוכים - מקור ותרגום (מהדורת ר"י קאפח), ג, מו, ירושלים תשל"ב, עמ' תרלו.

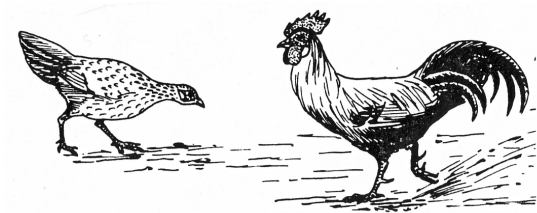
255. דמירי, א, עמ' 363-364.

256. דמירי, ב, עמ' 83. כך כתב גם הרופא האנדלוסי שחי במצרים לאחר הרמב"ם - אבן אלביטאר, ב, עמ' 64: "שפנין ברי הוא הימאם"; שם, ד, עמ' 209.

הרמב"ם אפוא הלך בעקבות המסורת הפרשנית של התרגומים הארמיים ושל פירוש רס"ג לתורה (ויקרא א, יד), שקבעו שזהו תור, הוא עוף ה"שפנין". אין ספק שמדובר בעוף בר ממשפחת היוניים.

בעירק, ואולי גם בספרד, קראו בשם זה בעיקר לתור המצוי (*Streptopelia turtur*)²⁵⁷, אך במצרים מוסכם שהכוונה היא ליונת הבר, היא קרוב לוודאי יונת הסלעים (*Columba livia*)²⁵⁸.

תַּרְנַגָּלִין

תרנגול בנקיבה, מאבות התרנגול המבוית:
זכר (מימין) נקבה (משמאל)

תרנגול (*Gallus gallus domesticus*), עוף הבית השכיח ביותר. הרמב"ם מבחין הבחנת לשון בין הזוויגים: "ותרנגול – שם הזכר (אלדיך), ושם הנקבה (אלדג'אג'ה) תרנגולת, והשם הכוללם יחד, זכרים ונקבות – תַּרְנַגָּלִין".²⁵⁹

257. מעלוף, עמ' 87. ולעניות דעתנו זהו התור המקראי; ראו: עמר, מסורת העוף, 194-196. אלאדריסי, בלשן שישב בסיציליה באמצע המאה השתים עשרה, מתארם כך: "עופות בר שניתן לעתים לראות בבתים. קטנים מיונים בהרבה, דומים לפואח'ת (צוצלות) בצורה, אך לא בצבע ולא בקול, והם מרובים בערי ספרד"; ראו: עמר וסרי, שקיעים, עמ' 184, הערה 32.

258. מעלוף, עמ' 73; שם, עמ' 87.

259. פהמ"ש שבת ה, ד. השוו לפהמ"ש תרומות יא, ט, ושם מובא הניקוד: תַּרְנַגָּלִין.

נספחים

טבלה מס' 1 : סיכום זיהוי צמחי המשנה על פי הרמב"ם

השם במשנה ע"פ הניקוד כפי שהביאו הרמב"ם	שם בערבית	שם עברי מודרני	שם מדעי	הערות
אָבוּב רוֹעָה	עצא אלראעי	ארכובית	<i>Polygonum ssp.</i>	
אָבִטִיחַ	בטיך	שם כולל לאבטיח ירוק ולאבטיח צהוב (מלון)	<i>Citrullus lanatus</i> <i>Cucumis melo</i>	נראה שכאן הכוונה למלון, ראו : דלעת.
אָגוּזִים	גיוז	אגוז המלך	<i>Juglans regia</i>	אגוזי "פרך" נקראו על שם מקום מוצאם, ואפשר שפירותיהם ניכרו בפריכותם.
אָגָסִים	אגיאץ	שזיף	<i>Prunus domestica</i>	
אָדָן				צמר שמתהווה במין ממיני העשבים.
אוג, אוג	סמאק	אוג הבורסקאים	<i>Rhus coriaria</i>	
אֹרִז	אֶרֶז	אורז	<i>Oryza sativa</i>	
אוֹרָן				אחד ממיני הארז.
אָזוּב	צעתר	אזוב מצוי	<i>Majorana syriaca</i>	
אָזוּבִיוֹן	אֶסְטִיכְדוּס	אזוביון דגול	<i>Lavandula stoechas</i>	
אָטָדִים		אשחר ?	<i>Rhamnus ssp.</i>	עץ קוצני שפירותיו השחורים נאכלים.
אֵילָם	חלתית, אנגידאן	כלך החלתית	<i>Ferula asa-foetida</i>	השור : חֶלְתִית.
אֵירוּס	סיסנבר	מין של נענה	<i>Mentha ssp.</i>	נענע שעליה רחבים.
אֵלָה	בלוט	אלון	<i>Quercus ssp.</i>	
אֵלוֹן	בלוט	אלון	<i>Quercus ssp.</i>	
אֶסְטָס	נילג	איסטיס הצבעים ניל הצבעים	<i>Isatis tinctoria</i> <i>Indigofera tinctoria</i>	
אֶמוּנִים	חמץ	חמצה תרבותית	<i>Cicer arietinum</i>	

	<i>Pinus halepensis</i>	אורן ירושלים	קצים קריש	אַפְּרוֹבִּילִין°
באזור ארץ ישראל ומצרים כינוי מסוים לארז הלבנון (<i>Cedrus libani</i>).		שם כללי לעצים שונים, ושם פרטי לערער ספרדי (<i>Juniperus thurifera</i>)	אַרְז, שפין	אַרְז
	<i>Buxus sempervirens</i>	אַשְׁכְּרוּעַ קְרוֹק עד	בקס, שמשאר	אַשְׁכְּרָע°
	<i>Citrus medica</i>	אתרוג	אתרגי	אַתְרוֹג°
	<i>Pistacia vera</i>	אלת הבטנה (אמיתית)	פסתק	בוֹטְנָה°
לא ברור.				בוֹכְרִיָה°
שם קיבוצי לצמחי מלחה שהפיקו מהם חומרים אלקאליים לניקוי.			גאסול	בוֹרִית
בשם "יש אומרים".	<i>Solanum nigrum</i> <i>Withania somnifera</i>	סולנום שחור או ויתניה משכרת	ענב אלדייב	בְּלוֹסִין
בעקבות התלמוד הירושלמי.		זן תאנה שפריה לבן ומשובח ביותר		בְּנוֹת שֶׁבַע°
בעקבות התלמוד הבבלי.		זן תאנת בר שפריה לבן		בְּנוֹת שֶׁחַ°
	<i>Allium cepa</i>	בצל הגינה	בצל	בְּצָל°
בעקבות רס"ג וגאונים אחרים. בצל קטן.	<i>Allium ascalonicum</i> ?	אולי בצל אשקלוני ?	בצל ברי	בְּצָלְצוֹל°
אחד ממיני הארז. ייתכן שהוא עץ ערער (<i>Juniperus</i>).				בְּרוֹשִׁים
1. בעקבות התלמוד הירושלמי. 2. רס"ג.	<i>Foeniculum vulgare</i> <i>Cordia myxa</i>	1. שומר 2. ערף דביק	1. צמח דומה לשבת 2. סבסתאן	גְּוֹפְנוֹ°
	<i>Cyperus papyrus</i>	גומא הפפירוס	בְּרָדִי	גְּמִי°
	<i>Vitis vinifera</i>	גפן	ענב, כרם	גְּפִן
	<i>Eruca sativa</i>	בן-חרדל מצוי	גרגיר	גְּרִיר°
		צמחים שונים ממשפחת המצליבים הדומים לבן-חרדל מצוי	גרגיר בר	גְּרִיר שְׁלֶאֶפֶר°

	<i>Panicum miliaceum</i> <i>Setaria italic</i>	דחן זיפן איטלקי	דכין	דוחן°
זיהוי שאר מיני הדלעות שנוכרים במשנה אינו ברור.	<i>Citrullus vulgaris</i>	אבטיח ירוק	דלאע	דלעת°
השוו : אירוס, מינתה.	<i>Mentha ssp.</i>	נענע	נענע	דנדנה°
	<i>Phoenix dactylifera</i>	תמר	נכיל	דקל°
שם כללי לצמחי בר קוצניים, והשוו : חוחים.				דדריס°
	<i>Myrtus communis</i>	הדס	אס	הדס°
צמח רעיל לבהמה ולא לאדם.				הדפני°
	<i>Rosa ssp.</i>	ורד	ורד	הרד, וורד°
	<i>Lolium temulentum</i>	זון משכר	זואן	זונין°
	<i>Olea europaea</i>	זית אירופי	זיתון	זית°
	<i>Mespilus gernerica</i>	מיספליוס	עזראן	הזרר°
שם כללי לצמחי בר קוצניים, והשוו : דרדרים.				חוחים°
	<i>Lactuca sativa</i>	חסה תרבותית	כיס	הזרת°
חסת בר.	<i>Lactuca serriola</i>	חסת המצפן ?	כיס אלג'בלי	הזרת גלים°
	<i>Triticum</i>	חיטה	קמח	חטים°
לא ברור.				חלביצין°
	<i>Portulaca oleracea</i>	רגלת הגינה	רג'לה, בקלה אלחמקא	חלוגלות°
	<i>Alcea rosea?</i>	חטמית תרבותית?	1. לא ידוע 2. י"א כיטמיה	חלמית°
אפשרות לזיהוי: חילף החולות.		כמה צמחים ממשפחת הגמאיים והדגניים	חלפא	חלף
	<i>Ferula asa-foetida</i>	כלך החלתית	חלתית, אנג'דאן	חלתית
	<i>Cinnamomum zeylanicum</i>	קינמון צילוני	דאר ציני	חמס

חֲצֵבֹה	קצב אלסכר	קנה סוכר	<i>Saccharum officinarum</i>	
חֲצוֹבֹה	שורשיו יורדים ישר			אינו מזהה זיהוי מסוים.
חֲצִיר	כראת	שום הקָרֶשׁ	<i>Allium porrum</i>	השור : כְּרִישִׁין.
חֲדָלֹה	כִּרְדֵּל	כְּרוֹב שְׁחוֹר	<i>Brassica nigra</i>	
חֲדָלֹה מִצְרִי	כִּרְדֵּל אלמצרי	חֲדָלֹה לָבוֹן?	<i>Sinapis alba?</i>	כנראה תרגום מילולי.
חֲרוֹבֹה	כִּירוֹב	חרוב	<i>Ceratonia siliqua</i>	
חֲרֻבִינָה	קָרְצֶעֱנָה	חרחבינה	<i>Eryngium ssp.</i>	
חֲרִיעֹה	עצפר, קרטם	קרטם הצבעים	<i>Carthamus tinctorius</i>	השור : קוצה.
טוֹפִיחֹה	קרטמאן	מין טופח?	<i>Lathyrus ssp.</i>	מין קטנית שדומה בתכונותיה לשעורה.
זַבְלִית	עשב רך מאוד			אין זיהוי מסוים.
יוֹעֶזֶר	פודנגי	שם קיבוצי לצמחים ממשפחת השפתניים		השור : סיאה.
יַחְנוֹן				אין זיהוי מסוים.
יֶרְבֹּזִין	ירבז	ירבז	<i>Amaranthus ssp.</i>	
יֶרֻקָּה		אצות חוטיות		
יֶרְקוֹת חֲמוֹר	יש אומרים : 1. קתי'א אלחמאר והוא אלעלקם 2. עסלוגי	1. אבטיח הפקועה 2. ערטנית השדות	1. <i>Citrullus colocynthis</i> 2. <i>Leontice leontopetalum</i>	
כּוֹסְמִין	אַלְקֶמַח אֶלְבְּרִי	חיטה דו-גרג'ית	<i>Triticum dicoccum</i>	
כּוֹפֶרֶה	חנא	כופר	<i>Lawsonia inermis</i>	
כֶּמֶן	כמון	כמון תרבותי	<i>Cuminum cyminum</i>	
כֶּסֶדֶרֶה	כזברה	גֵּד הַשָּׂדֶה	<i>Coriandrum sativum</i>	
כֶּסֶדֶר שָׂדֶה	כזבר אלפחצי			פליט תרבות של גד השדה, ובסבירות נמוכה – עשן רפואי.
כְּרוֹבֹה	כרנב	כרוב העלים	<i>Brassica oleracea var. acephala</i>	
כְּרִישִׁין	כְּרֹאת	שום הקָרֶשׁ	<i>Allium porrum</i>	השור : חציר.
כְּרִכּוֹם	זעפראן	כְּרִכּוֹם הַגֶּנֶה	<i>Crocus Sativus</i>	

	<i>Apium graveolens</i>	כרפס ריחני	כרפס	כַּרְפָּס שלנהרות°
	<i>Vicia ervilia</i>	בקית הכרשית	כַּרְסֵנָה	כַּרְשִׁינִים
	<i>Boswellia</i>	לבונה	לבאן	לְבוֹנָה
	<i>Castanea sativa</i> <i>Pinus pinea</i>	1. קסטניה 2. ארן הגלעין	1. שאה-בלוט 2. צנובר	לוֹטָם°
אין זיהוי מסוים.			ממיני הבצלים	לוף°
	<i>Atriplex hortensis</i> <i>Rumex acetosa</i>	1. מלוח הגינה 2. חומעה תרבותית	קטף	לְעוּנִין°
	<i>Sinapis arvensis</i>	חרדל השדה	לפסאן	לִפְסָן°
	<i>Brassica rapa</i>	לפת	לפת, שלגים	לִפְתָּה°
אין זיהוי מסוים.				מִילָא°
	<i>Mentha ssp.</i>	מנתה	נענע	מִיִּנְתָּה
	<i>Cucumis sativus</i>	מלפפון	כיאר	מִלְפָּפון°
השוו: חזרת גלים.	<i>Lactuca serriola</i>	חסת המצפן?	כיס ברי	מָרוֹר
השוו: פקועות.	<i>Citrullus colocynthis</i>	אבטיח הפקועה	חנט'ל	מִתִּיק°
	<i>Brassica napus</i>	כרוב הנפוס	פג'ל שאמי	נָפוֹס°
	<i>Petroselinum hortense</i>	פטרוסילינון	מקדונס	נַץ הַחֶלֶב°
השוו: צלף.	<i>Capparis spinosa</i>	צלף קוצני	כבר	נַצְפָּה°
אין זיהוי מסוים.			מין עשב חשוב	נִקְלִיבִס°
		שם קיבוצי לצמחים ממשפחת השפתניים	פוד'נג'	סִיאָה°
הזיהוי אינו ברור.				סִינְרִיּוֹת°
		שם קיבוצי לקוצים	שוכה	סִינְה°
	<i>Phaseolus mungo</i>	שעועית המונג או מין לוביה	מאש	סִפִּיר°
	<i>Lepidium latifolium</i>	שחלים גבוהים	שיטרג'	עֶדֶל
	<i>Lens culinaris</i>	עדשה תרבותית	עדס	עֶדְשִׁים
	<i>Crataegus aronia</i>	עזר קוצני	זערור	עֶזְרִין°

עולשין°	הנדבא אלבסתאני	עולש תרבותי	<i>Cichorium intybus</i>	
עולשי שדה°	הנדבא אלפחצי	עולש מצוי	<i>Cichorium pumilum</i>	
עקביות	כירשף	קנרס הארטישוק	<i>Cynara scolymus</i>	השוו : קינרס.
עץ שמן				לא זיהה.
עקרביני°	עקרבאן	גריזית נאה	<i>Phyllitis sagittata</i>	
ערבה°	ערבה	ערבה	<i>Salix ssp.</i>	
פואה°	פנה	פואת הצבעים	<i>Rubia tinctorum</i>	
פול°	פול	בקית הגנה	<i>Vicia faba</i>	
פול הלבן°	פול אלאביאץ'			תרגום מילולי.
פול המצרי°	פול אלמצרי	נלומבו נאה	<i>Nelumbo nucifera</i>	
פול החרוב°				אין זיהוי מסוים.
פורקדן°	גילבאן	הטופח התרבותי	<i>Lathyrus sativus</i>	
פלוסלוס°	תרמס אלברי	אחד ממני התורמוס	<i>Lupinus ssp.</i>	
פטריות	פטר	פטריות	<i>Fungi</i>	
פיגם°	סדיאב, פיגין	פיגם	<i>Ruta ssp.</i>	
פלפל	פלפל	פלפל שחור	<i>Piper nigrum</i>	
פקועות	עלקם	אבטיח הפקועה	<i>Citrullus colocynthis</i>	השוו : מתיק.
פרגין°	כישכיאש	פרג תרבותי	<i>Papaver somniferum</i>	
פרישין°	ספרגיל	חבוש	<i>Cydonia oblonga</i>	
פרסקין°	כיד	אפרסק	<i>Prunus persica</i>	
פתילת המדבר	עלי עשבים שמתקפלים ונדלקים			אין זיהוי מסוים.
פשתן°	פתאן	פשתה תרבותית	<i>Linum usitatissimum</i>	
צלף°	כבר	צלף קוצני	<i>Capparis spinosa</i>	השוו : נצפה.
צמר גפן°	קטן	כותנה	<i>Gossypium sssp.</i>	
צנון, צנונות°	פגיל	צנון הגנה	<i>Raphanus sativus</i>	
צפצפת°		צפצפת הפרת	<i>Populus euphratica</i>	

קִדְה לְבָנָה°	עץ שריחו טוב	קוסטוס	<i>Costus speciosus</i>	השוו : קושט.
קוֹצָה°	עצפר	קרטם הצבעים	<i>Carthamus tinctorius</i>	בשם קצת מפרשים, והשוו : חריע.
קוֹרְנִית°	חאשא			אחד ממיני ה"אזובים".
קוֹשֵׁט	קסט	קוסטוס	<i>Costus speciosus</i>	
קִטָּף°	בלסאן	אפרסמון	<i>Commiphora gileadensis</i>	
קִינָרִיס°	קנאריה, כ'רשף	קִנְרִס הָאֶרֶטִישוֹק	<i>Cynara scolymus</i>	השוו : עכביות.
קִיסוֹס°	לבלאב	לבלב מטפס קיסוס החורש	<i>Dolichos lablab</i> <i>Hedera helix</i>	
קִיק	כ'רוע	קיקיון מצוי	<i>Ricinus communis</i>	
קִנְבִּיס°	קנב	קנבוס תרבותי	<i>Cannabis sativa</i>	
קִנָּה	קצב	קִנָּה מְצוּי	<i>Phragmites australis</i>	
קִפְלוּטוֹת°	כראת' אלשאמי	שום הכראת	<i>Allium ampeloprasum</i> var. <i>kurrat</i>	
קִצְחָה°	שוניז	קצח הגינה	<i>Nigella sativa</i>	
קִרְבֵּס°	כרויה	כרויה תרבותית	<i>Carum carvi</i>	בשם "יש אומרים".
קִרְסָטְמִלִּין°	כְּמִתְ'רִי	אגס תרבותי	<i>Pyrus communis</i>	
קִרְקָסִס°	קלקאס	קולקס הקדמונים	<i>Colocasia antiquorum</i>	
קִשּׁוֹת°	קִתְ'א, פִּקוּס	מִלּוֹן הַקֵּתָא	<i>Cucumis melo</i> var. <i>chate</i>	
רִכְכָּה°	בקם	ברזיל	<i>Caesalpinia</i> <i>Reseda luteola</i> ?	
רִימִין°	נבק, סדר	שיזף מצוי	<i>Zizyphus spina-christi</i>	
רִמּוֹן°	רמאן	רמון	<i>Punica granatum</i>	
שְׂבּוּלֶת שׁוּעַל°	סנבל אלת'עלב	שבולת שועל מצויה או שיפון	<i>Avena sativa</i> <i>Secale cereale</i>	
שְׂבֵת°	שבת	שבת ריחני	<i>Anethum graveolens</i>	

	<i>Allium sativum</i>	שום הגנה	תיום	שום °
שונים, שושנות המלך	<i>Anemone coronaria</i>	כלנית	שקאיק אלנמאן	שונים, שושנות המלך
	<i>Ziziphus jujuba</i>	שיזף תרבותי	ענאב	שזפין °
	<i>Lepidium sativum</i>	שחליים תרבותיים	חב אלרשאד	שחלים °
השוו: שכולת שועל ° .	<i>Avena sativa Secale cereale</i>	שבולת שועל מצויה או שיפון	דוסר	שיפון °
	<i>Allium scorodoprasum ssp. rotundum</i>	שום עגול	תיום אלברי	שמנית °
לא ברור לאיזה מין מתכוון.			בצל חרף	שמרקעין
	<i>Vigna</i>	לוביה	לוביה	שעועית °
	<i>Vulgare Hordeum</i>	שעורה תרבותית	שעיר	שעורים
	<i>Amygdalus communis</i>	שקד	לון	שקדים °
	<i>Ficus sycomorus</i>	שקמה	גמיו	שקמה °
	<i>Sesamum orientale</i>	שמשם	סמסם	שמשמין °
משמש גם כינוי כללי לענפים גמישים.	<i>Bambusa vulgaris</i>	חזרן	חיזראן	שעם
	<i>Ficus carica</i>	פיקוס התאנה	תין	תאנה °
	<i>Lupinus termis</i>	תרמוס תרבותי	תרמס	תרמוס °
	<i>Morus nigra</i>	תות שחור	תות	תותים °
השוו: חלתית.	<i>Ferula asa-foetida</i>	כלך החלתית	חלתית, אנגידאן	תינה
	<i>Trigonella foenum-graecum</i>	גרנרנית החלבה	חלבה	תלתן °
	<i>Cichorium endivia</i>	עולש האינדיביה	סריס	תמקה °
	<i>Phoenix dactylifera</i>	תמר	נכיל	תמרה °
	<i>Malus pumila</i>	תפוח	תפאח	תפוח °
	<i>Beta vulgaris var. cicla</i>	סלק עליים	סלק	תדיון °
	<i>Brassica oleracea var. capitatar</i>	כרוב ראש	כרנב בר	תרנבתור °

טבלה מס' 2: שמות צמחים נוספים שנזכרים בפירוש המשנה

השם העברי	השם הערבי	שם מדעי	אזכור בפהמ"ש ומספר בביאור שמות הרפואות
אגוז מוסקט (פרי)	ג'וז אלטיב	<i>Myristica fragrans</i>	עקצים ג, ה; מס' 71
אגוז מוסקט (מעטה)	בסבאסה	<i>Myristica fragrans</i>	עקצים ג, ה; מס' 38
איגנית הציפורן	קרנפל	<i>Eugenia caryophyllata</i>	עקצים ג, ה
אלוי	צבר	<i>Aloe ssp.</i>	הקדמה לפהמ"ש; מס' 318
אקוניטון	ביש	<i>Aconitum ssp.</i>	הקדמה לפהמ"ש
אשור היערות	זאן	<i>Fagus silvatica</i>	בבא בתרא ב, יג
גזר	ג'זר	<i>Daucus carota subsp. sativus</i>	פאה ו, י; כלאים ב, ב; שבת ט, ז; מס' 73
גלנה	כ'ולינג'אן	<i>Alpinia galangal</i>	שבת ט, ה; מס' 398
זנגביל רפואי	זנג'יביל	<i>Zingiber officinale</i>	שבת ט, ה
חבלבל רפואי	סקמוניא	<i>Convolvulus scammonia</i>	הקדמה לפהמ"ש; מס' 281
כשות	כשות'יא	<i>Cuscuta ssp.</i>	חולין ג, ב
לוטם השרף או לוטם כרתי	לאד'ן	<i>Cistus ladanifer</i> <i>Cistus creticus</i>	כרתות א, א
נרד	סנבל	<i>Nardostachys grandiflora</i> = <i>N. jatamansi</i>	שבת ט, ה (טיוטה: הופקינס, עמ' 60)
סמר	סמאר	<i>Juncus ssp.</i>	שבת ח, ד; מס' 90
עץ הבושם ההודי	עוד	<i>Aquilaria agallocha</i>	כרתות א, א
עשב הדם	חשישת אלדם	שם קיבוצי לצמחים עוצרי דם	
פרונוס מחלב	מחלב	<i>Prunus mahaleb</i>	כרתות א, א
קנבוס הודי	חשישת אלסרור	<i>Cannabis sativa var. indica</i>	שבת יד, ג
קנמון הכסיה	קרפה	<i>Cinnamomum cassia</i>	שבת ט, ה; מס' 95
קנמון המלבתרום	סאדג'י	<i>Cinnamomum citriodorum</i> <i>Cinnamomum tamala</i>	עקצים ג, ה
שומר	ראזיאנג'	<i>Foeniculum vulgare</i>	כלאים ב, ב; מס' 352
שיזף הכרז	קראציא	<i>Prunus cerasia</i>	עקצים ב, ב; מס' 330
שכרון	שוכראן	<i>Hyoscyamus ssp.</i>	בכורות ז, ו; מס' 58

טבלה מס' 3:

שמות צמחים נוספים שנזכרים ב"משנה תורה"

השם במשנה תורה	שם עברי מודרני	שם מדעי	אזכור במשנה תורה	הערות
אהלה			שבת כב, יג; שמיטה ויובל ה, י	צמחי מלחה שמהם הפיקו חומרים אלקאליים לניקוי. השו: בורית.
אהלים			תעניות ג, ח	כינוי כללי לעצי בשמים. ¹
אלוי	אלוי	<i>Aloe ssp.</i>	שמיטה א, ו	בערבית "צבר" נזכר בהקדמה לפחמ"ש.
אספסתא (אספסת)			שבת ח, ד; שכנים ט, יב; שכירות ח, ז	הזיהוי לפי העניין: שם מסוים לצמח מספוא או תערובת מזון שניתנת לבקר. ²
אפסנתין	לַעֲנַת הָאֶבְסִינְט ³	<i>Artemisia absinthium</i>	רוצח ושמירת נפש יא, י	
דורמסקין, דרמסקניות	כנראה שְׁזִיף הָעֵץ	<i>Prunus domestica</i>	מעשר יג, יא; רוצח ושמירת נפש יא, ט	ייתכן שהוא שם נרדף לאגסים שבמשנה.

1. בנוגע לזיהוי האהלים (הלכות תעניות ג, ח), אין אנו יודעים למה התכוון הרמב"ם במונח זה. מפרשנות ימי הביניים עולים שני פירושים: רס"ג מפרשו "עֶבְרָה", אך פירושו פחות סביר; ואילו שניים מפרשני הרמב"ם - אלג'אמע ותנחום הירושלמי - מפרשים אותו ככינוי כללי לבשמים. ויש המביאים זיהוי מסוים יותר: בושם מכמה מינים של עצי ה"צַנְדֵּל" (אבן ג'נאח, תנחום הירושלמי). מלשון הרמב"ם - "ובנטיעה שלשמחה כגון מיני הדס ואהלים" - נראה שהוא מתכוון לכינוי כללי לעצי בשמים.
2. את האספסת (הלכות שבת ח, ד; שכנים ט, יב; שכירות ח, ז) הרמב"ם לא זיהה במפורש, אך לדעת תנחום הירושלמי, זהו הצמח שנקרא בערבית "קֶרֶט", צמח שמזוהה עם תְּלָתָן אֶלְכְּסַנְדְּרוֹנִי (*Trifolium alexandrinum*) ומשמש מספוא; לפי רס"ג, במקרא הוא נקרא 'אָחוּ'. זהו גם כינוי כללי לתערובת מזון שניתנת לבקר (על פי התרגום הארמי לאיוב ו, ה).
3. אֶפְסִנְתִּין (רוצח ושמירת נפש יא, י) - וכן הוא שמו גם בערבית. מזוהה בוודאות עם לַעֲנַת הָאֶבְסִינְט (*Artemisia absinthium*). צמח רב-שנתי בעל עלים גזורים בצבע מכסף, וטעמו מר. צמח זה משמש בעיקר תיבול למשקאות חריפים ולבשר. היין שנקרא בימינו "רְמוֹט" מכיל צמחים ארומטיים, ובהם - האֶבְסִינְט, שמקנה לו טעם מריר.

הזמא והגא	צמחים קוצניים ⁴		נזקי ממון ה, ג	ייתכן שהוא הקה (Alhagi).
זנגביל	זנגביל רפואי	<i>Zingiber officinale</i>	ברכות ח, ז; שביתת עשור ב, ו	השוו: פהמ"ש שבת ט, ה.
חזין			עירובין א, יא	אולי עשב בר שתכונותו כתכונת השעורה. ⁵
חלפי הים			ברכות ט, ו	צמח בושם מעוצה. ⁶
חלבנה בערבית: מיעה	ליקוידאמבר מזרחי	<i>Liquidambar orientalis</i>	כלי המקדש ב, ג-ד	"כמו דבש שחור... שרף אילנות בערי יון".
יסמין	יסמין	<i>Jasminum ssp.</i>	שבת כב, יג	
לענה	כנראה אֶבְטִיחַ הפקועה	<i>Citrullus colocynthis</i>	שבת כא, כא	השוו: ירקות חמור, מתיק ופקועות. ⁷
מלוחים	כנראה מלוח קפח	<i>Atriplex halimus</i>	דעות ד, יג	ייתכן שהוא שם נרדף ללענון שבמשנה או שהוא דומה לו בתכונותיו.

4. הגא והזמא (הלכות נזקי ממון ה, ג). צמד הצמחים האלה נזכרים בספרות חז"ל כמיני קוצים, אך הרמב"ם אינו מזהה אותם במפורש שם: "והוא שיהיו עצים פחותים וקרובים להיות קוצים כמו הזמא והגא". מקובל לזהות את ההגא עם צמחים רב-שנתיים קוצניים מן הסוג המכונה בערבית "חאג" או "עאקול", ובימינו הוא נקרא "הקה" (*Alhagi*). וראו גם מאמרי: "הגים וחגים", סיני, קטז (תשנ"ה), עמ' רפד-רפח.
5. חזין (הלכות עירובין א, יא) - מובא בבבלי, בבא קמא קיט ע"ב. הרמב"ם לא זיהה אותו, ולדעת תנחום הירושלמי זהו עשב בר שדומה מעט לשעורה (ערך חזין).
6. חלפי הים (הלכות ברכות ט, ו; והשוו בבלי, ברכות מג ע"ב) - הרמב"ם לא הביא את שמו בערבית, ולפיכך קשה להציע פירוש מדויק. לראשונים זיהויו המוחלט לא היה ידוע (הערן), וזה מסביר את שלל הזיהויים שהוצעו לו: רוזמרין, נרד, צמחי ביצה (נופר או נמפיאה), ועוד. הזיהוי הקדום ביותר מובא במילונאות הסורית-ערבית: "חלפא דִּימָא" - "אלאך' חיר" (*Cymbopogon parkeri* = *C. schoenanthus*).
7. לַעֲנָה - סממן צמחי משלשל (הלכות שבת כא, כא). כנראה שלצמחים אלה קוראים בערבית "עלקם", כלומר, "יריקת החמור" (*Ecballium elaterium*) או "אֶבְטִיחַ הפקועה" (*Citrullus colocynthis*), צמח שידוע גם בשם "חנט'ל". מסורת זיהוי זו הייתה מקובלת במסורת הפרשנות של פרשנים דוברי ערבית; ראו עמר, מקרא, עמ' 164. אלו שני צמחים ממשפחת הדלועיים, בעלי פירות רעילים ומרים, שמכילים סממנים משלשלים. במין האחרון זיהה רבנו גם את הצמחים: ירקות חמור, מתיק ופקועות (ראו בערכיהם).

מעלה עשן			כלי המקדש ב, ב	זהותו אינה ידועה.
מצטיכי	אלת המִסְטִיק ⁸	<i>Pistacia lentiscus</i>	ברכות ט, ו; שבת כא, כד	
נטף בערבית: עוד בלסאן	עצת האפרסמון	<i>Commiphora gileadensis</i>	כלי המקדש ב, ג-ד	"עצי הקטף שיוצא מהן הצרי".
נרגס שלגנה ושלשדה	נַרְקִיס ⁹	<i>Narcissus ssp.</i>	ברכות ט, ו	
נרד בערבית: סנבל אלנארדין	נרד	<i>Nardostachys grandiflora</i> = <i>N. jatamansi</i>	כלי המקדש ב, ג-ד	
סלקא	סֶלֶק עֲלִים	<i>Beta vulgaris var. cicla</i>	שבת ח, ד	השוו: תרדין.
סנה			שבת ח, ג	שם כללי לצמחים קוצניים, כגון "פֶּטֶל" (<i>Robus sanguineus</i>).
קוץ, קוצים			עבודה זרה ג, ז; ציצית א, יא; שבת א, ז; כלאים ה, יח ועוד	בדרך כלל, שם כללי לצמחים קוצניים ¹⁰ , והשוו: סירה.

8. מִצְטִיכִי (הלכות ברכות ט, ו; שבת כא, כד) - שם יווני שנשאל לעברית, לערבית ולשפות אירופיות. כינוי לשיח ירוק-עד שנקרא "אלת המִסְטִיק" (*Pistacia lentiscus*). בעל עלעלים גלדניים ופירות אדומים קטנים. יש לו תת-מין - כיום גדל באי כיאוס - ופציעת גזעו גורמת הפרשת שרף בצורת טיפות לבנבנות-צהובות, והשתמשו בו לעשיית קטורת והכנת בשמים, להכנת תרופות וחומר אנטיספטי, לטיפול בשיניים ועוד.
9. נרגס שלגנה ושלשדה (הלכות ברכות ט, ו). מובא בבבלי, ברכות מג ע"ב, אך כאן התעתיק הושאל מן הערבית - "נַרְקִיס". הכוונה לצמחים מן הסוג נַרְקִיס (*Narcissus*), בעלי בצל רב שנתי ופרחים ריחניים. מיני בר ותרבות שימשו צמחי בושם. פריחת נרקסי שדה (בר) היא פריחה עונתית, ואילו מנרקיס גינה (מתורבת) טיפחו כנראה זנים שפורחים כל השנה. על הראשון מברכים "בורא עשבי בשמים", ועל השני - "בורא עצי בשמים", וכן מובא אצל ראב"ם, המספיק, עמ' 243. על החילוק שהבאנו בין שני הזנים כבר עמד הרשב"א: "דגנוניתא נעבד ומשקין אותו וגדל ומתקיים אף על פי שעצו מתייבש. דדברא מתייבש כעשב והולך לו" (שו"ת הרשב"א, א, סימן שצט). תודתי לרב יואל פרידמן שפרס לפניי את המקורות בסוגיה זו.

קלופה בערבית: קשר סליכ'ה	קנמון	Cinnamomum ssp.	כלי המקדש א, ג	
קנה בשם בערבית: תבן מכי, קצב ד'רירה	רב זקן קרח	Cymbopogon parkeri= Andropogon schoenanthus או Acorus calamus		"הקנים הדקין כתבן האדומים הבאים מאיי הודו וריחן טוב"; השוו: רמב"ם, ביאור, מס' 8; שם, מס' 329.
קנמון בערבית: עוד	עץ הבושם ההודי	Aquilaria agallocha	כלי המקדש א, ג; שם ב, ג-ד	"העץ הבא מאיי הודו שריחו טוב ומתגמרין בו בני אדם"; השוו: רמב"ם, ביאור, מס' 296.
קציעה			כלי המקדש ב, ג-ד	זהותו אינה ידועה.

טבלה מס' 4:

רשימה מסכמת של בעלי החיים שנזכרים במשנה והרמב"ם זיהה אותם

השם במשנה על פי הניקוד שניקד הרמב"ם°	שם בערבית	שם עברי מודרני	שם מדעי	הערות
אֲדִנִּי הַשָּׂדֶה°	נסנאס	קוף מן הסוג גונון	Cercopithecus	השוו: קוף.
אֵיל קוֹמָצִי°	איל אלג'ראד			תרגום מילולי, בלא זיהוי מסוים.
אִישוּת°				זיהוי על פי התלמוד, מתכוון כנראה לחולד (Spalax ehrenbergi)
אֶלְתִּית				אינו מזהה זיהוי מסוים.
אֲרָגָן	לכ	כנימת הלכה	Laccifer lacca	

10. המונח קוף או קוצים הוא בדרך כלל שם כללי, אבל במקום אחד יש לכאורה רמז שזהו גם שם כללי וגם שם פרטי: "המקים קוצים בכרם בערב, שרוצים בקוצים לגמליהם" (פהמ"ש כלאים ה, ח; הלכות כלאים ה, יח). ייתכן שהכוונה היא לצמח גדילן מצוי (*Silybum marianum*), צמח שהיה מפורסם בארץ ישראל ובמקומות אחרים בתור צמח מאכל מועדף לגמלים; ראו בהרחבה: עמר וסרי, תמימי, עמ' 74-75; שם, עמ' 124-125.

	<i>Panthera leo</i>	אריה	אסד	אַרְיָה
	<i>Lepus</i>	ארנבת	ארנב	אַרְנַבַּת
זיהוי על פי תלמוד בבלי.	<i>Hyaena hyaena</i>	צבוע	צ'בע	בַּרְדָּלַס ^ו
שם פרטי לארבה המדבר (<i>Schistocerca gregaria</i>).		כינוי כללי לחגבים מתלהקים	ג'ראד	גִּבְיִי ^ו
	<i>Camelus dromedarius</i>	גמל	ג'מל, נאקה	גָּמֶל
זיהוי כללי.		מין של תולעים	דוד	גִּנְיִים
	<i>Apis mellifica</i>	דבורת הדבש	נחל	דְּבוּרִים
מין דג, אינו מזהה זיהוי מסוים.				דָּגָה
דג ידוע במצרים בימי הרמב"ם.	<i>Engraulis encrasicolus</i>	דג אנשובי או מינים קרובים	צחנה	דָּג הַמַּצְרִי
		חרקים מזיקים שונים	סוס	דִּירָה
	<i>Canis lupus</i>	זאב	ד'יב	זָאֵב ^ו
אינו מזהה זיהוי מסוים.		ממיני הארבה	ג'ראד	חֲגָבִים
	<i>Sus scrofa</i>	חזיר	ח'נוזיר	חֲזִירִים
שם קיבוצי לבעלי חיים שונים.	1. <i>Spalax ehrenbergi</i> 2. <i>Mustela</i>	1. חולד 2. חמוס	1. ח'לד 2. אבן ערס	חֹלְדָה ^ו
ייתכן שהתיאור מתאים לדלק (<i>Martes foina</i>).				חֹלְדַת הַסְּנִיִּים ^ו
זיהוי כללי, מבוסס על דברי חז"ל.				חֲלִיק ^ו
שם כללי למיני חיפושיות.		חיפושית	ח'נפסא	חַפּוּשִׁית
אינו מזהה זיהוי מסוים.		ממיני הארבה	ג'ראד	חַרְגוּל
אחד ממיני הדגים הטהורים.				טָרִית ^ו
	<i>Columba livia domestica</i>	יונת הבית	חמאם	יוֹנָה
	<i>Capra ibex nubiana</i>	יעל נובי	ועל	יַעֲלִי ^ו
כבש זכר.	<i>Ovis aries</i>	כבש בית	כבש	כֶּבֶשִׁים
ספק בהמה או חיה.				כוֹי ^ו
	<i>Canis lupus</i>	כלב ציד מן הגזע	כלב אלציני	כָּלֵב בּוּפָרִי ^ו

	<i>familiaris</i>	הסלוקי		
זיהוי אפשרי : החיפושית נובר התבואה (<i>Rhizopertha</i>) (<i>dominica</i>)		זחלי חרקים שניזונים מגרגירי תבואה	דוד	כָּנָה שֶׁתְּבוּאָה
		כינוי כללי לזחלי חרקים המזיקים ליבול החקלאי	דוד	כְּנִימָה
זיהוי המבוסס על דברי התלמוד.	1. <i>Equus asinus</i> <i>africanus</i> 2. <i>Equus asinus</i>	1. חמור בר נובי 2. ערוד	חמאר	לְבוּדָקֶס°
	<i>Hemidactylus</i> <i>turcicus</i>	שממית הבית	סאם אברץ	לְטָאָה
זיהוי המבוסס על דברי התלמוד, מתאים לסוג נדל (<i>Scolopendra</i>)				נָדֵל
		כינוי כללי לנחשים או שם פרטי לנחשים ארסיים	חנש, חיה, אפעא	נָחֶשׁ
	<i>Herpestes</i> <i>ichneumon</i>	נמיה	נמס	נְמִיָּה
	<i>Messor</i>	נמלת הקציר	נמל	נְמִלִּים°
	<i>Panthera</i> <i>pardus</i>	נמר	נמר	נֶמֶר
	<i>Struthio</i> <i>camelus</i>	יען	נעאם	נַעֲמִית
השוו : רמך.	<i>Equus ferus</i> <i>caballus</i>	סוס הבית	פרס, כייל	סוּס
פירוש המבוסס על דברי חז"ל.	<i>Equus asinus</i>	סייח חמור הבית	פלו אלחמאר	סִינְחִים°
	<i>Corvus</i>	עורב	גראב	עוֹרָב
	<i>Rattus</i>	חולדה	ג'רד'אן	עֶכְבָּר
בדרך כלל כינוי לנחש גדול.	<i>Naja haja</i>	כנראה קוברת מצרית	תיעבאן	עֶכְנָאִי
	1. <i>Hirudo</i> <i>medicinalis</i> 2. <i>Limnatis</i> <i>nilotica</i>	עלוקה	עלקה	עֶלְוָקָה

חמאר אלוש	1. חמור בר מתת מין אוניר 2. ערוד	1. <i>Equus hemionus onager</i> 2. <i>Equus asinus</i>	השוו: לובדקס.	ערוד ^ו
צ'פדע	שם כללי למי צפרדעים וקרפדות			צפרדע
פיל ^ו	פיל	<i>Elephas indicus</i>		פיל
פרד ^ו	בע"ל	פרד	מכלוא של חמור וסוסה.	פרד
פרוטיות ^ו			יצירי הכלאות בין פרדים.	פרוטיות
פשפש	בק	<i>Cimex lectularius</i>		פשפש
צבי	עזאל	<i>Gazella</i>		צבי
צרעה	זנבור	<i>Vespa orientalis</i>	לעתים שם כללי למיני צרעות.	צרעה
קוליס האספון	שבוט		כמה אפשרויות לדגים שנקראים בספרדית .japuta	קוליס האספון
קוף ^ו	קרד, נסנאס	<i>Cercopithecus</i>	השוו: אדני השדה.	קוף
קופד ^ו	קנפד	<i>Erinaceus</i>		קופד
קורא ^ו	חגיל	<i>Alectoris</i>		קורא
רוךסיות ^ו		<i>Columba livia domestica</i>		רוךסיות
רפה			רימות של חרקים שונים, בעיקר ממשפחת זבובי הפגרים (<i>Calliphoridae</i>).	רפה
רמד ^ו	חיל אלמתברר	<i>Equus ferus</i>	השוו: סוס.	רמד
שועל ^ו	תיעלב	<i>Vulpes vulpes</i>		שועל
שור בר ^ו	אלת'ור אלברי		תרגום מילולי.	שור בר
שמיר			פירוש המבוסס על דברי חז"ל.	שמיר
שפון	קנליה	<i>Oryctolagus cuniculus</i>		שפון
תולעת שני	קרמז	<i>Kermes</i>	כרמיל השני (כנימת מגן מן הסוג קרמז)	תולעת שני
תור	ימאמה	<i>Columba livia</i>	יונת סלעים	תור
תנגליו ^ו	דיך (זכר), דג'אגיה (נקבה)	<i>Gallus gallus domesticus</i>	תרגול הבית	תנגליו

ספרות נבחרת

(שאר הפריטים הביבליוגרפים הובאו בהערות שוליים בגוף החיבור)

אבו אלח'יר	אבו אלח'יר אלאשבילי, עמדת אלטביב פי מערפת אלנבאת (מהדורת מ"ח אלח'טאבי), בירות 1995.
אבודרהם	רבנו דוד ב"ר יוסף ב"ר דוד בן אבודרהם, אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג.
אבן אלביטאר	אבן אלביטאר, אלג'אמע למפרדאת אלאדויה ואלאע'ד'יה, קהיר 1874.
אבן ג'נאח	רבי יונה אבן ג'נאח (מהדורת A. Neubauer), אוקספורד 1875.
אהרני	י' אהרני, "הרמב"ם - זואולוג", בתוך: רבנו משה בן מימון למלאת שמונה מאות שנה להולדתו, הארץ, ערב פסח תרצ"ה, עמ' 106-110.
אישתורי הפרחי	רבי אישתורי הפרחי, כפתור ופרח (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תרנ"ט.
אלבויס	ח"צ אלבויס, מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח.
אלבויס דסרטציה	ח"צ אלבויס, מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה – היווצרותה ומסירתה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ג.
אלג'אמע	מילון עברי-ערבי "אלג'אמע" – המאסף (מהדורת שלום בן סעדיא גמליאל), ירושלים תשמ"ח.
אלוני	נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א, פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו.
אסף	ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב.
אפשטיין	י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות (מהדורה מחודשת בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים ותל-אביב תשמ"ב.
אריסטו	Aristotle, <i>Historia Animalium</i> (A.L. Peck & D.M. Balne trans.), London 1965-1991.
ג'אחט'	אלג'אחט', כתאב אלחיואן, בירות 1955.
דור וטלשיר	מ' דור וד' טלשיר, "החולד והחולדה", לשוננו, נז (תשנ"ג), עמ' 39-49.
דור, החי	מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז.
דיוסקורידס	R. T. Gunther (trans.), <i>The Greek Herbal of Dioscorides</i> . New York 1959.
דינסמור ודלמן	J. E. Dinsmore & G. Dalman, "Die Pflanzen Palästinas", Z.D.P.V 34 (1911), pp. 1-38, 147-172, 185-241.
דלמן, עבודה	G. Dalman, <i>Arbeit und Sitte in Palästina</i> , I/2, Gütersloh 1928.
דלמן, שמות	G. Dalman, "Palästinische Tiernamen", Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins, 46 (1923), pp. 65-78.

- דמידי** אלדמידי, **חיות אלחיואן אלכברא**, בירות 1994.
- הופקנס** ס' הופקנס, **פירוש הרמב"ם למסכת שבת, טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר**, ירושלים תשס"א.
- הערוך** ר' נתן בן יחיאל, **ספר הערוך השלם** (מהדורת ח"י קוהוט), ניו יורק תשט"ו.
- הקדמות הרמב"ם** **הקדמות הרמב"ם למשנה** (מהדורת י' שילת), ירושלים תשנ"ז.
- טובי** י' טובי, "מילון עממי עברי-ערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל", **ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות**, רמת גן תשנ"ב, עמ' 77-121.
- לוויזון** L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmud*, Frankfurt 1858.
- לב, החי** I. Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, Hildesheim 1969.
- לב, פלורה** I. Löw, *Die Flora der Juden*, I-IV, Vienna--Leipzig 1924—1934.
- מחברת הצמחים** ז' עמר, **מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח**, תל-אביב תשס"ה.
- מעלוף** א' מעלוף, **מעג'ם אלחיואן**, בירות 1975.
- ניירי** אלנוירי, **נהאית אלארב פי פנון אלארב**, י' קהיר 1924.
- ספר הזכרון** ז' עמר וח' סרי (עורכים), **ספר הזכרון לרב יוסף בן דוד קאפח**, רמת גן תשס"א.
- סרי, לקסיקוגרפיה** י' סרי, **הלקסיקוגרפיה הרפואית הערבית למן המאה ה-9 ועד המאה ה-13: התפתחותה, מאפייניה, מקורותיה והשתקפותה בחיבוריהם של אבן בכלארש ואבן אלסודי**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ז.
- סרי, מסורת** י' סרי, "מסורת התרגום של רב סעדיה גאון לשמות העופות הטמאים שבתורה (ויקרא יא ודברים יד), בתוך: ז' עמר, **מסורת העוף**, תל אביב תשס"ד, עמ' 251-319.
- עאני** אלעאני, **מוסועת אלחיואן ענד אלערב**, ארבד 1998.
- עיסא** A. Issa, *Dictionnaire des noms des plantes*, Cairo 1930.
- עמר, ארבעת המינים** ז' עמר, **ארבעת המינים**, נוה צוף תש"ע.
- עמר, גידולי ארץ** ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות**, ירושלים תש"ס.
- עמר, היבטים** ז' עמר, "היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה: מראשית דרכו הרפואית של הרמב"ם", בתוך: י"א מובשוביץ (עורך), **קובץ הרמב"ם, במלאת שמונה מאות שנה לפטירתו**, ירושלים תשס"ה, עמ' תכח-תלט.
- עמר, החמוס** ז' עמר, "החמוס – זיהוי ה"חולדה" שבמשנה על ידי הרמב"ם", **לשוננו**, עג (תשע"א), עמ' 327-333.
- עמר וסרי, שקיעים** ז' עמר וי' סרי, "שקיעים של מסורת לשון עברית במילון התרופות של אלדמידי", **לשוננו**, סז (תשס"ה), עמ' 179-194.
- עמר וסרי, תמימי** ז' עמר וי' סרי, **ארץ-ישראל וסוריה על פי תיאורו של אלתימי**, רמת-גן תשס"ד.

עמר וקאפח	ז' עמר וא' קאפח, "הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה", בתוך: א' אטינגר וד' בר-מעוז (עורכים), מטוב יוסף, ספר היובל לכבוד יוסף טובי , ב, חיפה תשע"א, עמ' 11-22.
עמר ושויקי	ז' עמר וא' שויקי, במה מדליקין , תל אביב תשס"ג.
עמר, חמשת	ז' עמר, חמשת מיני דגן , הר ברכה תשע"א.
עמר, מסורת העוף	ז' עמר, מסורת העוף , תל אביב תשס"ד.
עמר, מקרא	ז' עמר, צמחי המקרא , ירושלים תשע"ב.
עמר, מרורים	ז' עמר, מרורים , נוה צוף תשס"ח.
עמר, קטורת	ז' עמר, ספר הקטורת , תל אביב תשס"ב.
עמר, תולעת השני	ז' עמר, בעקבות תולעת השני הארץ ישראלית , ירושלים תשס"ז.
פהמ"ש	משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום (מהדורת הרב י' קאפח), ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.
פיקסלר	ד' פיקסלר, "ספרד, ארץ ישראל ומצרים בפירוש המשנה לרמב"ם", נטועים , ח (תשס"ב), עמ' 48-50.
פליניוס	G.Plinius, <i>Naturalis Historia</i> , (H. Rackham & W.H.S. Jones trans.) London 1989.
פליקס, הצומח	י' פליקס, הצומח והחי במשנה , ירושלים תשמ"ג.
פליקס, כלאים	י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה , תל אביב תשכ"ז.
צורבל	ת' צורבל, עדה ולשון , כה, ירושלים תשס"ד.
צרי הגוף	צרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה (מהדורת ז' עמר וי' בוכמן), תל-אביב תשס"ד.
קזויני	אלקזויני, עגיאב אלמח'לוקאת , בירות (בלא ציון תאריך).
ראב"ם	פירוש פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות (מהדורת נ' שרגא וא"י ויזנברג), לונדון תשי"ח.
ראב"ם, המספיק	רבינו אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם (נ' דנה מהדיר), רמת-גן תשמ"ט.
רמב"ם, ביאור	M. Meyerhof, Un glossaire de matière médicale arabe composé par Maïmonide, <i>MIE</i> 41 (1940).
	למהדורה בעברית: רבינו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט.
רמב"ם, הנהגה	רבינו משה בן מימון, הנהגת הבריות (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשי"ז.
רמב"ם, סמים	Maimonides, <i>On Poisons and the Protection against Lethal Drugs</i> (G. Bos ed.), Provo. Utah 2009.
רמב"ם, פרקי משה רבינו משה בן מימון, פרקי משה ברפואה	(מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשכ"א.

- רס"ג לתורה
 הרב י' קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד.
- שם טוב
 G. Bos, M. Hussein, G. Mensching and F. Savelsberg, *Medical Synonym Lists from Medieval Provence : Shem Tov ben Isaac of Tortosa: Sefer ha-Shimmush*, Book 29, Leiden – Boston 2011.
- תבואות הארץ
 ר' יהוסף שווארץ, ספר תבואות הארץ (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תר"ס.
- תיאופרסטוס
 Theophrastus, *Historia Plantarum* (A. Hort trans.), London 1961.
- תנחום הירושלמי
 תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם (מהדורת ה' שי), ירושלים תשס"ה.

מקורות לאיורים

- י' אהרונס, "מה זו אליה", סיני, יא (תש"ג), עמ' רצח-שד.
 ד' גלבוש, מילון אנציקלופדי לטבע וחקלאות, תל-אביב 1974.
 מ' דור, לכסיקון זואולוגי, תל אביב תשכ"ה.
 א' כהן, חרקים, ירושלים 1984.
 ל' מעלופ, אלמנך, בירות 1992.
 משה בן מימון, מהדורת פקסמיליה של הרב ס' ששון, קופנהגן תשט"ז.
 ג' נאמן, מגדיר שדה לעצים ומטפסים של צפון הארץ, משרד החינוך והתרבות, תל אביב 1978.
 מ' נון, הדיג העברי הקדום, מרחביה תשכ"ד.
 ח' נמלך, לקסיקון בוטני, ירושלים תל אביב 1982.
 עמרי, אבן פצ'ל אללה, מסאלכ אלעבצאר פי ממאלכ אלעמצאר (מהדורת פואד סזכין), כ, פרנקפורט-מיין 1989.
 י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג.
 י' פליקס, תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית, ירושלים תש"מ.
 י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן 1976.
 ב' צ'יז'יק, אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב.
 מ' קוסטא, חרקים נגד אדם, תל אביב תשל"ח.
 פ' דה לה פואנטה רודריגו, אנציקלופדיה חיות הבר, חולון תשל"ה.
 P. J. Baldensperger, *The immovable East: studies of the people and customs of Palestine*, London 1913.
 F.S. Bodenheimer, *Animal Life in Palestine*, Jerusalem 1935.
 L. Boulous, *Medicinal Plants of North Africa*, Michigan 1983.
 A. Von den Driesch and J. Boessneck, "Chapter 5: Final report on the Zooarchaeological investigation of animal bone finds from Tell Hesban, Jordan", In: *Hesban 13: Faunal remains* (O.S. La Bianca. and. von der Driesch eds.), Berrien springs, Michigan 1995, pp. 67-108.
 C. E. Dubler (ed.), *La Materia Medica de Dioscorides traducida ya comentada por D. Andres de Laguna*, Barcelona 1955.
 Enciplopedia Italiana, Roma 1951.
 Y. Feliks, *The Animal World of the Bible*, Tel Aviv 1962.
 R. Germer, *Flora des pharaonischen Ägypten*, Mainz am Rhein 1985.
 G. Henslow, *The Plants of the Bible*, London 1907.
 A. Musmarra, *Dizionario di Botanica*, Bologna 1996.
 V. Täckholm & M. Drar, *Flora of Egypt*, I-IV, Cairo 1941-1969.

- P. K. Warrier & V. P. K. Nambiar, *Indian Medicinal Plants*, Hayderabad 1994-1996.
- M. Zohary & N. Feinbrun-Dothan, *Flora Palaestina*, I-IV, Jerusalem 1966-1986.

מפתח כללי

אדן 25, 40	אבהל 57
אדני השדה 173	אבו אלח'יר אלאשבילי 14, 62, 92, 96, 126,
אדריסי 14, 214	164
אהלה 224	אבוב אלראעי 37
אהלים 224	אבודרהם 154
אהרני ישראל 9, 175, 201	אבוקרט 16
אובשים 59	אבטיח 38, 111, 132
אוג 40	אבטיח הפקועה 63, 95, 112, 113, 131, 132,
אוג הבורסקאים 40, 41, 213	225
אוונה 143, 154, 158, 159	אבטיח ירוק 38, 63, 80
אוז 26, 33	אבטיח צהוב 38, 63
אוכם 53	אביונות 136
אורז 41	אביצור שמואל 74
אורן 42	אבן אלביטאר 14, 140, 180
אורן הגלעין 48, 106	אבן בכלארש 14
אורן ירושלים 48, 49	אבן בצאל 170
אזביון 42	אבן ג'נאח יונה 14, 25, 46, 60, 91, 193, 206,
אזוב 42, 43, 44, 140	211
אזוביון דגול 42	אבן ג'קטילה משה 46
אזוב כוחלי 43	אבן וחשיה 33
אזוב מצוי 43	אבן זהר 212
אזוב רומי 43	אבן מנכלי 35
אחו 224	אבן עזרא 25
אטד אירופי 44	אבן ערס 183, 184
אטדים 12, 44	אבן רסול 169
אטריון 159	אבסינט 224
איגנית הציפורן 98, 223	אברהם בן הרמב"ם, ראו: ראב"ם
איהקאן 62	אג'אץ 39
איובים 30	אגוז 38, 46, 161, 163
איורים עתיקים 16	אגוז מוסקט 31, 223
איילון איתן 74	אגוז מלך 38
איל 26	אגוז פקאן 38
איל המושק 25	אגוזי פרך 39
איל קומצא 27, 174	אגס 39, 40, 148, 224
אילום 44, 82	אד'ח'ר 225
איל קמציא 174	אדמונית רפואית 33, 34

אספסתא 224	אילת 175
אספניא 205	איסטס הצבעים 27, 47
אספרגוס 100	אירוס 45, 65, 44
אסקוד'ריון 159	אישות 174, 183, 26
אסקרולה 170	אישתורי הפרחי 15, 16, 90, 150
אפאעי 32, 193	אלבויים חיים צבי 13
אפונין הגמלונין 48	אלבק חנוך 12
אפונין השופין 48	אלה 14, 34, 45, 46
אפונים 47, 48	אלה אמתית 52
אפזאן אלמקלוב 121	אלת הבטנה 52
אפילפסיה 34, 42	אלת המסטיק 226
אפיפירות 145	אלוי 31, 223, 224
אפסנתין 224	אלון 14, 45, 46, 106, 213
אפסר 179	אלון השעם 164
אפרוח 26	אלון מצוי 45
אפרסמון 33, 141, 142, 226	אלון תבור 110
אפרסק 48, 133	אלון תולע 110
אצל 100	אליה 188, 189
אצה חוטית 94	אליזרין 123
אצטרובילין 48	אלמוג 28, 29
אצף 136	אלתית 26, 175
אקוניטון 31, 223	אמהות של בצלים 55
ארבה 26, 174, 178	אמיתא 33, 111
ארבעת המינים 67, 68	אמנית המוות 129
ארג'ואן 175	אנבוב אלראעי 37
ארגמן 175, 176	אנג'אץ 148
ארון 107	אנג'דאן 82, 83
אַרְז 20, 42, 49, 74	אנוארה 60
אַרְז 49	אנדלוס 13, 17, 20
אַרְז 41	אנפאק, ראו: זית אלנפאק
ארז הלבנון 49	אנשובי 181
ארזים 49, 57	אס 69
ארטישוק 121	אסד 177
אריה 26, 177	אסטוכדוס 42
אריסטו 16, 22, 180, 188, 207	אסטס 13, 46, 102
ארכובית 31, 37	אסטרנומיה 20
ארנבון 211, 212	אסטרית הצאן 93
ארנבת 177	אספמיא 205
ארנים 42, 56	אספסת 224

בורי 186	ארץ ישראל 19, 20, 21, 38, 41, 45, 50, 53,
בורית 27, 53, 54	67, 74, 116, 126, 144, 165, 185, 188,
בורית רפואית	190, 200, 208
בורק 82	אשור היערות 21, 31, 50, 223
בזאה 32	אשחר ארץ ישראלי 44
בטיח', ראו: בטיך	אשיות 117
בטיך 38, 63	אשכרוע 49, 51
בטם 34	אשכרוע ירוק עד 51
ביזנטים 68	אשכרע 51
ביש 223	אשל 51
בית אלפא 188	אשלג 53
בית בר 74	אשנאן 53, 54
בית מקדש, ראו: מקדש	אשפילטא 158
בית נטופה 115	אשקליה 96
בית פוריך 39	אשקאנדא 158
בלס 166	אשקריולא 170
בלסאן 141, 142	אשרה 77
בלס יהונתן הרב 30	אתון 26, 200, 201, 209
בלסם העץ 142	אתרג 52
בלאו יהושע 20, 39	אתרוג 52
בלוט 45, 56	
בלוסין 25, 54	באושים 59
בליטו 94	באקלא אלמצרי 126
בלשנות 19	בבל 205
במבוק 163	בגדים 164
בן חיטה 158	בגל 201
בן חרדל מצוי 61, 62	בד 74
בנות שבע 55, 165	בדן 152
בנות שוח 55, 165	בהמה 104, 106, 141, 154, 158, 168, 206,
בנות שקמה 55, 162	210
בסבאסה 223	בודרה 74
בסד 29	בוזוליה 105
בצל 55, 56, 107, 160	בוטנה 52, 53
בצל אשקלוני 56	בוטניקה ארכיאולוגית 94
בצל הבר 56	בוכריה 24, 53
בצל הגינה 55, 56	בומבוס האדמה 204
בצל של רכפה 151	בונה 26, 211
בצלים הסריסים 55	בוטר 61, 133
בצלים הקיצונים 55	בוצין 134

גופנן 58, 57, 25	בצלצול 56
גזר 31	בק 203
ג'זר 223	בקדונים 103
גירן ויקטור 56	בקית הגינה 125, 124
ג'לבאן 128, 92, 91	בקית הכרשינה 104, 97, 91
ג'לג'לאן 163	בקלא אלחמקא 79
גלינוס 16	בקס 51, 49
גלנגה 223, 130	בקס 150, 46
גלנה 31	בראת'וא 57
ג'מאר 66	ברדי 58
גמא הפפירוס 58	ברדלס 177
גמזיות 161	ברוש 57, 49, 24
גמי 58	ברושים 56
ג'מיז 165, 161	ברות 57
גמל 227, 191, 179, 178	ברי 17
ג'מל 178	בריאה ספונטנית 30
גנינים 179	בר כוכבא 208, 106
גפן 63, 61, 60, 59	ברקוק 39
גפת 163, 75	ברזיל 150, 51, 46
גראב 197	בשמים 142, 139, 105, 102, 82, 70, 54, 31
ג'ראד 187, 182, 174	226, 224, 171, 156
גרגיר 62, 61	בתולות בית הבר 74
גרגיר שלאפר	בתולת השקמה 162
ג'רג'יר 61	בת קורנית 140
ג'רג'יר אלפחצי 62	
גרגרנית החלבה 168	ג'אחט' 198, 16
ג'רד'אן 197, 175	גאסול 53, 27
גריזית נאה 122	גאונים 153, 107, 92, 63, 57, 47, 24, 19, 17
גריסין 124	190, 187, 176, 164
גריסין הקלקין 125	גבעולים 43
	גד השדה 99, 98
דאר ציני 83	גדי 26
דבורה 204, 180, 179, 87, 22	גדילן מצוי 227, 121
דבורת דבש ננסית 205	גובי 178
דביב 207	ג'וז 38
דבק 34	ג'וז אלטיב 223
דבקון הזית 35, 31	ג'וז אלפרך
דבש 204, 163, 130, 87, 85, 65	גוזל 188, 187
דבש סוכרי 84	גונון 206, 173

דרמסקניות 224	דבש צרעין 203, 204
דרקונית 31	דבש תמרים 67, 84
	דג משה רבינו 206
האבסות בהמות 104	דג'אג'ה 214
הגא 225	דגה 180
הגה 225	דג המצרי 180, 181
הדם 68, 69	דגים 175, 180, 181, 186, 205, 206
הדם מזרחי 69	דגן 41, 62, 91, 96, 160, 161
הדם משולש 69	דוב 26
הדם שוטה 69	דובדבן 31
הורו 164	דוד 179, 191
הורדוס 208	דודא רפואי 33
הזמא 225	דוחן 62
הינדבי 118	דוסר 158
הנרבא 118, 170	דורמסקין 224
הנדבא אלפחצי 119	ד'יב 181
הנדבא אלבסתאני 118, 119	דיוסקורידס 89, 94, 126, 158, 169
הערוך 37, 77	דיך 214
הר (חתול) 32	דירה 181
הראובני 71	דכ'ן 62
הרד 103	דלאע 63, 64, 80
הרדוף הנחלים 70	דלית 59
הרדופנין 70	דלעת 63, 64, 65, 80, 86
הרדפני 69, 70	דלעת הבקבוק 63, 64
הר המלך 208	דלעת המצרית 64
הרודוטוס 126, 189	דלעת הקשוא 149
הרודיון 208	דלעת הרמוצה 65
הרכבת תמרים 66	דלעת יונית 64
	דלק 184, 185
ובר 211	דמירי 16, 22, 180, 198, 213
וואראטיום 93	דנדנה 14, 44, 65
וזה 180	דנדנה רפואית 65
וטואט 32	דפלה 70
ויתניה משכרת 54	דפרה 65, 166
ועל 188	דקל 65, 66, 67, 68
ורד 70, 156	דקל טב 65, 68, 115
ורמוט 224	דקל פרסי 68
ורס 103	דקל רומי 68
	דרדרים 68, 77, 121, 143

חוחן הקנרס 122	זאב 181
חולד 174, 175, 183	זאן 50, 223
חולדה 175, 183, 197	זבוב 26
חומצה תרבותית 108	זבוב הפגרים 208
חומס 48	זהרה 60
חומט 24	זואולוגיה ערבית 16, 22
חומץ סתוניות 59	זואן 71
חוסן 134	זוגין 59
חזית 21	זונין 71, 92
חזין 225	זון משכר 71
חזיר 26, 182	זימא של צבעין 175
חזיר בר 78, 182	זיפן איטלקי 62
חזירין 77	זירים 154
חזרן 163	זית 35, 72, 73, 74, 76
חזרת 77	זית אירופי 72
חזרת גלים 78	זית אלאנפאק 21, 75
חזרת יער 112	זיתון 72
חטה, ראו: חיטה	זיתוס המצרי 89
ח'זראן 163, 164	זיתי נקוף
חיטה 71, 78, 79, 161	זנאביר 204
חיטת בר 96	זנבור 204
חיטה דו-גרגרית 96, 97	זנגביל 31, 130, 131, 223, 225
חיטת הספלטה 96, 97, 158	זנג'ביל 223
ח'טמי, ראו: כ'טמי	זעפראן 31, 89, 102, 103
חטמית רפואית 33, 81	זערור 118
חיה (נחש) 32, 193	
חיטה רכה 79	חאג' 225
חיטה קשה 79	חאשא 140
חילף החולות 82	חב אלרמאן 151
חילפא גילא 123	חב אלרשאד 157
חילק 26	חבה אלסודא 146
חלבא 168	חבוש 132, 133
חלביצין 24, 79	חבלבל רפואי 31, 223
חלבנה 225	חגבים 26, 174, 182
חלדה 183, 184	חג'ל 207
חלדת הסניים 185	חדקונית האסמים 181
חלוגלוגות 79, 80, 149	חוגלה 207
חלוח 163	חוזרר 76
חלות חריע 90	חוחים 68, 77

חפושית 186, 187, 191	חלזון 24, 47
חצב 33, 84, 115	חליק 185, 186
חצב מצוי 85	חליקי אגוזים 39
חצוב 21, 85, 86	חלמית 24, 25, 33, 80, 81
חציר 14, 86, 101, 146	חלף 28, 81, 82, 110
חצירי גבע 86	חלפא 81, 82
חצרם 60	חלפא דימא 225
חרגול 26, 187	חלפי הים 225
חרדל 28, 86, 89, 109	חלפתא 139
חרדל השדה 109	חלתית 21, 44, 82, 83
חרדל לבן 86, 87	חמאם 188, 207
חרדל מצרי 86	חמאם אלברי 213
חרוב 87, 88, 127	חמאר אלוהש 199
חרובי צלמונה 88	חמדה 53
חרחבינה 88, 89	חמוס 183, 184, 185
חרחבינה מכחילה 88, 89	חמוס מצרי 184
ח'רטאל 158	חמוס שלגים 185
חריות 67	חמור 26, 95, 192, 196, 202
חריע 89, 90, 91, 140	חמור בר 199
חרץ 53	חמור בר נובי 191, 192
חרצנין 59	חמס 83, 84, 105
חרשף 121	חמץ 47
חשיש 31	חמץ' 53
חשישיים 31	חמצה תרבותית 48
חשישה סרור 31, 223	חמשת מיני דגן 41, 62, 96, 153, 160
חשישת אלדם 31, 223	חנא 97
חתול 32	חנונות 93
	חנטה 60
טברזד 84	חנט'ל 63, 95, 112, 131, 225
טולדו 42	חנצ'ל 63, 95
טומילה 140	חנש 193
טונה 187	חסה 11, 169, 170
טופח 91	חסה מסולסלת 170
טופח ספרדי 92	חסה רתמית 112
טופח תרבותי 91, 92, 128	חסת בר 112
טופיח 91, 128	חסת המצפן 78, 112
טוריים מדבריים 62	חסה תרבותית 77
טורים מצויים 62	חסיות 11
טחינה 163	חסיל 26

כבר 136, 114	טיטאן 101
כבש 189, 188, 26	טלא 26
כובדין 75	טלע 66
כוורת 179	טלשיר דוד 194, 185
כוי 189, 26	טרית 187, 186, 26
כ'וך' 133	טרשקוק 120
כ'ולינג'אן 223, 130	
כוסמין 96, 91	יבלית 92
כוסמת 97, 96	יברוח 34
כופר 98, 97, 25	יד מלאכי 23, 22
כור 179	יבחושים 26
כורכמה ארוכה 103	יהלום 211
כותנה 137	יונה 213, 208, 207, 188, 187
כזברה 98	יונקות 43
כזבר אלברי 99	יועזר 115, 93, 92, 28
כזבר אלג'בלי 99	יחנון 93, 18
כ'טמי 81, 33	יין 130
כ'טמיה 81	יין תפוחים 171
כ'יאר 111	ילון חנוך 12
כידים 74	ים 74
כ'יל 209, 196	ימאם 213
כינים 30	ינומלין 130
כלאים 147, 144, 127, 111, 99, 96, 78, 72, 71	יסמין 225
209, 203, 202, 201, 190, 173, 157, 148	יעל 188
כלב 190, 181, 26	יען 196
כלב אלציני 190	יפרוק 53
כלב המים 26	יקטין 64, 63
כלב כושי 190	ירבוז 94
כלב כפרי 209, 190	ירבוזין 94, 12
כ'לד 183	ירוחם ב"ר משולם הרב 154
כלה עורב 197	ירוקה 94
כלוסין 54	ירושלים 208, 188, 140
כליסין 166	יריחו 142, 98
כלך החלתית 83, 82	יריקת חמור 225, 131, 95
כלנית 156	ירקון 25
כמאה 129, 128	ירקות חמור 113, 95, 25, 14
כמהין 129, 128	יתוע 26
כמון 98	
כמון שחור 146	כבאש 188

כרכום 31, 47, 89, 102, 103	כמון תרבותי 98
כרם 59	כמן 98
כרכם 103	כמת'רי 148
כרמיל 213	כנה שבתבואה 191
כרנב 100	כ'נזיר 182
כרנב בר 172	כנדס 93
כרסנה 91, 97, 104	כנדר 105
כרפס 103, 114	כנימה 30, 191
כרפס שלנהרות 103	כנימת הלכה 176
כרשנים 104	כנימת השני 176
כ'רשף 121	כנכר 122
כרתי 86, 101	כ'נס 166
כשות 31, 32, 223	כ'נפסא 186
כשות'א 31, 223	כ'ס 77, 120
כ'שכ'אש 132	כ'ס ברי 112
כתאן 134	כ'ס ג'בלי 78
	כסבר 62, 78, 98, 99
ל'אד'ן 223	כסבר שדה 99
לב התמר 67	כסית האבוב 37
לב עמנואל 9	כסלו מרדכי 66
לבאן 104, 105	כפניות 66
לבדיון 117	כפתור ופרח 15, 16
לבדקס 191, 200	כראת' 86, 101, 146
לבונה 83, 104, 105	כראת' אלשאמי 146
לבלאב 143	כראת' אלג'בלי 101
לבלב מטפס 143	כ'רדל 86
לבנון 50	כרוב 100
לבסין 166	כ'רוב (חרוב) 87
לוביה 124, 160	כרויה 147
לוביה מצרית 116	כרויה תרבותית 147
לובית ארוכת תרמיל 128	כ'רוע 144
לוויזון לודוויג 9	כרוב בר 62, 172
לוז 161	כרוב דקיק 172
לוטם 49, 105, 106, 223	כרוב הנפוס 113
לוטם השרף	כרוב עלים 100, 172
לוינגר ישראל מאיר הרב 186	כרוב ראש 172
לולב 67	כרוב שחור 86, 109
לולבין 59	כרישי שדה 101
לוף 13, 25, 29, 107, 108, 147	כרישין 14, 86, 101, 104, 146

מלוח 53	לוח השוטה 107
מלוחים 225	לט 106
מלוח הגינה 108	לטאה 192
מלוח קפח 225	לטמא 106
מלון 111, 63, 38	ליקוידאמבר 225
מלון הקתא 149	לכ 176, 175
מלחית 53	לכה 176
מלפפון 149, 111	לכש 49
ממל 74	לעונין 108
מן 99	לענה 225, 132
מנתה 115, 111, 65	לפסן 109
מסורת 29	לפת 137, 114, 110, 109, 14
מסיק 73	לפתית 113
מסרק הרימון 152	
מעטן 74	מאס 211
מעלה עשן 226, 25	מאש 116
מעלוף אמין 184, 181, 16	מגג 110, 81
מע'רב, ראו: צפון אפריקה	מגיה 210, 209, 81
מצחן 174	מדלעות 63
מצטיכי 226	מוסק 73, 72
מצרים 21, 20, 19, 6, 42, 37, 50, 76, 79, 84,	מור 25
125, 126, 127, 135, 142, 146, 164, 174,	מורה הנבוכים 213, 182, 81, 34, 33
180, 184, 189, 190, 192, 198, 205, 206,	מזר 79
208, 214	מחבה 73
מקדונס 114	מחלב 223, 31
מקדש 110, 138, 141, 177, 188, 197, 208,	מי גפנים 59
210, 213	מי דקריין 67
מקל 206, 205	מי חלמות 20
מרג'אן 29	מי כבשים 73
מרוקן 50	מי משרה 134
מרור 70, 77, 78, 88, 112, 118, 119, 120,	מי סובין 77
122, 169, 170	מין עולשין 171
מרור הגינות 112	מי תלתן 169
משי 135	מילא 110
משמש 167, 39	מיעה 225
משנה תורה 5, 22, 23, 24, 30, 33, 54, 59, 63,	מים שלחזרין 77
77, 88, 89, 105, 106, 112, 113, 127, 136,	מינתה 111, 110, 65, 45, 33, 14
138, 143, 148, 156, 176, 204, 209, 224,	מיספליוס 76
225, 226, 226	מלוגמה 79

נרד 223, 31	מתיק 113, 112, 95, 14
נרקיס 226, 22	נאקה 179
נרקיס בר 156	נביד 171
נשר 26, 9	נבק 157, 150
נתן אב הישיבה 15	נברכת 134
נתן בן יואל פלקירה 170, 31	נדל 193
נתר 82	נובלות תמרה 66
סאדג' 223	נובר התבואה 191
סאם אברץ 193, 192	נחל 179
סבון 53	נייר 58
סבסתאן 58, 57	נחשים 199, 198, 194, 193, 184, 32
סד'אב 129	נטף 225, 142
סדן של שקמה 162	נטף (ענבים) 69
סדר 157, 150	נילג' 47, 46, 27
סולנום שחור 54	ניל הצבעים 47, 27
סוכר 84	ניתוח קיסרי 29
סוכראן 223	נכ'יל 65
סול 206	נלומבו נאה 127, 126
סוס 209, 202, 201, 200, 196	נמיה 194
סוס (חרק) 181	נמל 194
סוס בר 209	נמלים 195, 194, 32
סוס פו'בלסקי 209	נמלת הקציר 194
סוסן 156	נמס 194
סוריה 200, 126, 116, 53	נמר 195
סיאה 115, 93, 28	נסנאס 206, 174, 173
סייח 196	נעאג' 189
סין 84	נעאמה 196
סינונימים, ראו: שמות נרדפים	נעמית 196
סינריות 115, 24	נענע 111, 65, 45, 44, 28
סיסטמטיקה 28, 27, 26	נענע ספיקטה 111
סיסנבר 44	נפוס 138, 114, 113, 110
סירה 116	נץ 32, 26
סירה קוצנית 116	נץ החלב 114, 103, 21
סכר אלנבאת 84	נץ הרימון 152
סלוקי 190	נצחה שיחית 37
סלמון 175	נצפה 137, 114, 14
סלק 172	נקליבס 115, 114
סלק מצוי 172, 108	נרג'ס 226, 156

עב קנה 145	סלק עלים 226, 172
עובדיה מברטנורא 158, 15	סלקא 226, 172
עופות דורסים 32	סלרי 104
עופות טמאים 24	סמאק אלשאמי 40
עגל 26	סמאר 223, 35
עדל 157, 117	סמדר 61, 59, 60
עדס 117	סמור 184
עדשה תרבותית 117	סמי המות 194, 183, 129, 126, 70, 13
עדשים 125, 117	סמך 180
עדשים המצירות 117	סמסאר 51
עור 223, 31	סמסם 163
עור אלבלסאן 142	סמר 223, 35, 34, 31
עוז 9, 26	סמר ימי 34
עוזרדין 118	סנבל 223, 31
עוזרר 76	סנבל אלנארדין 226
עוללות 59	סנבל אלה'עלב 153, 15
עולשין 119, 118	סנה 226
עולש האינדיביה 169	סנונו 32
עולש לבן 119	סנונית 32
עולש מצוי 120	ספיחים 92, 46
עולשי שדה 120, 119, 118	ספיר 124, 116
עולש תרבותי 169, 119, 118	ספלוטה, ראו: חיסת הספלוטה
עולחין 119	ספן 35
עוסג' 44	ספרג'ל 132
עורב 197	ספרד 6, 20, 39, 42, 45, 54, 121, 154, 170,
עור הדג 35	214, 212, 211, 205, 193
עז 206, 203, 26	סקולופנדריון 122
ע'זאל 203	סקלה 159
עזניה 9, 26	סקמוניא 223
עזר אדום 118	סקרדיון 159
עזר קוצני 118	סרדין 187
עט'איה 193	סרי ירון 14
עטארין 30	סריס 170, 169
עטלף 207, 32	סתוניות 59
עיבוד עורות 41	
עיון אלבקר 39	ע'אסול, ראו: גאסול
עיזא דימא 206	ע'אפקי 62, 14
עזראן 76	עאקול 225
עין גדי 142, 98	עבב 54

- עריבת 17, 22, 25
 עריבת יהודית 18
 ערוד 199, 200
 ערטנית השדות 95
 עריס 59
 ערמונים 105
 ערס 183, 184
 ערער 57
 ערער ברושי 57
 ערער ספרדי 20, 50
 ערף דביק 58
 עש הבגדים 181
 עשב הדם 31, 223
 עשנן רפואי 99
 עתר 48
 פאזניא 34
 פאס 170
 פאר 197
 פגופירון 97
 פגות 161
 פג'ל 136
 פגים 66
 פואה 123, 124, 176
 פואת הצבעים 123
 פואה מצויה 124
 פואה של עידית 123
 פואה של צלעות 124
 פואח'ת 214
 פודנג' 27, 92, 93, 115
 פוד'נג'את 140
 פוה 123
 פול 108, 116, 124, 125, 148
 פול אלאביץ' 125
 פול אלמצרי 125
 פול הגינה 124
 פול החרוב 88, 127, 128
 פול הלבן 61, 125, 160
 פול המצרי 87, 125, 126, 127
 עייר 196
 עירק 214
 עכביות 14, 121, 122, 143
 עכביש 32
 עכבר 184, 197
 עכו 182
 עכוב 121
 עכובה 121
 עכובית הגלגל 121
 עכנאי 198
 עלוקה 199
 עלך 34
 עלס 96
 עלקה 199
 עלקם 95, 131, 225
 עלת' 119, 120
 עמר יוסף הרב 200
 עמרי, אבן פצ'ל אללה 16
 ענאב 150, 157
 ענב 59
 ענבים, ראו: גפן
 ענב אלד'יב 54
 ענבר 139, 224
 ענקא 26
 ענקולות 59
 עסלוג' 95
 עצא אלראעי 31, 37
 עצפר 89, 140
 עץ הבושם ההודי 31, 223
 עץ עבות 68, 69
 עץ שמן 25
 עקל 75
 עקרב 26
 עקרב בית בד 74
 עקרבאן 122
 עקרבנין 122
 ערבה 18, 123, 138, 139
 ערבה מחודדת 123
 ערבי נחל 123

פרא 192, 199, 200	פורקדן 91, 128
פרגין 132	פחצי 17, 18, 62, 78, 99, 101
פרג תרבותי 132	פטל 226
פרד 201, 202	פטמה של בצל 55
פרד (רימון) 152	פטמה של רימון 152
פרה 26	פטרוסיליה 103, 114
פרה אדומה 42, 43, 50, 56	פטרוסלינון 103, 114
פרוטיות 201	פטר 128
פרונוס מחלב 31, 223	פטריות 25, 77, 128, 129, 160
פרח הגפן 60, 61	פיגם 82, 83, 129, 130
פרידמן יואל הרב 7, 61	פיג'ן 130
פרי עץ הדר 52	פיל 201, 203
פרישין 132, 133	פיניקים 212
פרס (סוס) 196	פיקה 111
פרסיות 133, 166	פיקוס התאנה, ראו: תאנה
פרסקין 48, 133	פיקסינה 51
פרפחין 80	פיקסלר דרור הרב 7, 11, 12, 17, 18, 59, 91
פרפחיניה 80	פלסלוס 130
פרקן 53	פליניוס 126, 169, 188, 201, 202
פרקסין 133	פליקס יהודה 90, 91, 93
פרת 205	פלך 75
פשפש 203	פלמורה 206
פשתה תרבותית 134, 135	פלסלוס 130
פשתן 90, 134, 135, 145	פלפל 31, 130, 131
פתילת המדבר 134, 135	פלפל לבן 131
פתילות 94, 134, 144	פלפל שחור 130, 131
	פלפלת 130
צאן 26, 93	פסולאוס 160
צארום משה הרב 30	פסילוס 160
צב 24, 32	פסילתה 160
צבוע 177	פסתוק חלבי 52
צבי 86, 203	פסתק 34, 52
צ'בע 177	פפירוס 58
צביעה 46, 47, 89, 90, 97, 98, 102, 123, 124,	פקאע 60, 128, 129
140, 150, 175, 176	פקוס 149
צבר 223	פקוס אלכבר 136
צוצלת 214	פקועות 14, 113, 131, 132
צורבל תלמה 11, 12	פקסינון 51
צחנה 180	פקעת שדה 131

קוטבי 74	ציד 200, 196, 190, 58, 35, 32
קוליאס 205	צ'יטה 178
קוליס האספנן 205	ציקוריה 119
קולקס הקדמונים 148, 144, 107	ציר 180
קוסטוס 141, 139	צלבים 182
קוסקוטה 31	צלמון 88
קוף 206, 174, 173	צלסיוס 44
קופד 207	צלף 137, 136, 114, 14
קוצה 140, 91	צמר גפן 137
קוצים 225, 150, 143, 122, 121, 116, 77, 68	צנדל 224
226	צנובר 106, 105, 48
קור 67	צנובר זכרי 49
קורא 207, 22	צנון 138, 137, 113, 109
קורנית 141, 140	צנונות, ראו: צנון
קורנית מקורקפת 115	צעתר 141, 43, 28
קושט 141, 139, 105, 83	צפון אפריקה 6, 14, 19, 20, 21, 39, 42, 45
קטורת 141, 105, 84, 31, 22	170, 163, 122, 121, 82, 75, 54, 51, 50
קטן 137	211, 205
קטניות 132, 124, 116, 91, 62, 48, 41, 11	צפור 26
167, 163, 158	צפצאף 139
קטף (צרי) 226, 142, 141, 33, 25	צפצפה 139, 138, 123
קטף (לעונין) 108	צפצפת 138
קיליקיה 126, 125	צפצפת הפרת 138
קימוניא 53	צ'פדע 203
קינמון, ראו: קנמון	צפרדע 203
קינרס 143, 14	צרי 226, 33
קיסוס 144, 143	צרי הגוף 31
קיסוס החורש 144	צרעה 204, 203
קיסמא דריתמא 93	צרעה מזרחית 204
קיסריה 76	צרעת הפלך 205
קיפוד 207	צתרה 140, 115
קיפון 186	צתרנית משבלת 140
קיק 144, 13	
קיקיון 144	קאפח יוסף הרב 6, 10, 11, 12, 17, 23, 37
קלא אילן 47	122, 103, 100, 85, 83, 81, 54, 50, 44, 39
קלופה 227, 84	206, 193, 187, 180, 176, 170
קלי 53	קדה 141, 139
קלקאס 148, 144, 121, 107	קדה לבנה 139
קלתות 81	קוברה 198

קרטמאן 91	קמח 97, 78
קרטם 90, 89	קנאריה 143, 121
קרטם הצבעים 89	קנב 144
קרמז 212	קנבוס הודי 223, 31
קרן הכרכים 102	קנבוס רפואי 31
קרנפל 223, 97	קנבוס תרבותי 145, 144
קרטמלין 148, 40	קנבס 147, 144, 108
קרע 86, 63	קנה 164, 145, 84
קרע אלחבש 63	קנה בושם 227, 31
קרפדה 203	קנה מצוי 145
קרפה 223, 130	קנה סוכר 85, 84
קרצענה 88	קנולה 113
קרקס 148	קנים מתוקים 33
קשאים 149	קנליה 211
קשבא 84	קנמון 130, 31
קשות 149, 111, 14	קנמון הכסיה 223, 84, 31
קשר סליכה 227, 84	קנמון המלבתרום 223, 31
קת'א 149	קנפד 207
קת'א אלחמאר 131	קנרס הארטישוק 143, 121
ראב"ם 153, 96, 23, 15	קסאלפיניה ספן 151
ראזיאנג' 223	קסט 141, 139
ראליה 173, 74, 35, 34, 9	קסטניה 167, 106, 105
רב רגל 193	קפאר 114
רגילה 79	קפד 207
רגילה 149, 79	קפדוקיה 202
רגילת הגינה 80	קפלוטות 146, 101, 14
רדב"ז 22	קפריסין 136
רודוס 208	קפרס 136
רודסיות 208, 207	קצב 145
רוזמרין 225	קצב אלד'רירה 227, 31
רום 68	קצח 147, 146
רופאים 15, 20, 21, 30, 42, 75, 79, 83, 84,	קציעה 227, 139, 24
170, 159, 140, 125, 114, 103, 91	קצב אלסכר
רחלות 188, 93	קצ'ם קריש 48
רטיה 103, 79	קרא מצוי 86
רימין 157, 150	קראציא 223, 31
רכפה 151, 150	קרבס 148, 147, 107, 25
רכפת הצבעים 151	קד 206, 174
	קרט 224

שומרה 57	רמאן 151
שוניז 146	רמה 26, 30, 208
שועל 185, 209, 210	רמון 151, 152, 153
שור 28, 72	רמך 209
שור בר 26, 28, 209, 210	רמכי 209
שוריקנא 51	רענן משה 61
שורק 135	רפואה 6, 13, 14, 15, 16, 21, 70, 83, 85, 88,
שושן ברא 45	105, 92, 115, 123, 133, 142, 152, 158,
שושנים 156	160, 182, 209
שושנת המלך 156	רס"ג 5, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 37, 58, 97,
שושן צחור 156	106, 120, 135, 160, 167, 181, 192, 193,
שזיף הגן 40	197, 198, 199, 209, 211, 224
שזיף הכרז 31, 223	רצפית 32
שזיפים 31	רש"י 24, 61, 77, 184
שזפין 150, 157	
שחליים 117, 157	שאבוט 205
שחליים גבוהים 117	שאבל 205
שחליים תרבותיים 117, 157	שאה בלוט 105
שטריה 140	שאהלוג' 40
שיזף מצוי 150	שאהלונך 39
שיזף תרבותי 150, 157	שאם 17, 67
שיטראג' 117	שבוט 20, 205
שילוח הקן 30	שבוטא 205, 206
שילת יצחק הרב 6, 11	שבולת שועל 15, 27, 153, 154, 158, 159
שיפון 154, 157, 158, 159	שבעת המינים 11
שיתין 159, 167	שבשבת 34
שכאעא 122	שבת 154, 155
שכר 79	שבת ריחני 57, 154
שכרון 31, 223	שדפון 25
שלג'ם 109	שוכה 116
שלהבית 134	שום 86, 155
שלמון סורי 71	שום בעל בכי 155
שמונת השרצים 16, 24, 26	שום הבר 159
שמות נרדפים 14, 131, 146	שום הגינה 155
שמיר (בריה) 26, 210	שום הכרש 86, 101, 146
שמיר (צמח) 155	שום הנחש 159
שמירה 57	שום עגול 159
שממית 192	שומר 31, 57, 223
שמן אפרסמון 142	שומר פשוט 58

תאנת בר 161, 165	שמן אנפאק, ראו: זית אלנפאק
תאנת השבע 165	שמן זית 73, 74, 75
תבלינים 31, 43, 82, 83, 86, 87, 90, 99, 102,	שמן נפוס 113
104, 115, 130, 131, 132, 141, 147, 157,	שמן ערב 75, 142
168	שמן קיק 144
תבן מכי 227	שמנית 159
תולעים 30, 93, 176, 179, 191, 199, 208, 213	שמרקעים, ראו: שמרקעין
תולעת שני 212, 213	שמרקעין 129, 159, 160
תיום 155	שמש אברהם 178
תיום אלברי 159	שמשאר 49, 51
תיום אלחיה 159	שמשמין 163
תור 213, 214	שני 212, 213
תור בר 210	שנן רפואי 120
תורמוס 130, 167	שננית 210
תורמוס צהוב 130	שעועית 160
תורמוס צר עלים 130	שעורה 91, 160, 161
תורמוס תרבותי 167	שעורה דו טורית 160
תות 167	שעורה ארבע טורית 160
תות לבן 168	שעורין אדומיות 161
תות שחור 167	שעורת בר 153, 157
תיאופרסטוס 126, 166, 202	שעיר ברי 157
תימברון 140	שעיר רומי 96
תיה 25, 82, 83, 168	שעם 163, 164
תיל 92	שפון, ראו: שיפון
תימן 15, 40, 48, 166, 168, 174, 200	שפין 20, 50
תין 164	שפן 25, 211, 212
תין אלסבאעי 165	שפנין 214
תין ברי 161, 167	שקאיק אלנעמאן 156
תכלת 47, 53, 54	שקדים 161
תלמוד בבלי 18, 42, 57, 67, 70, 85, 93, 166,	שקד תרבותי 161
176, 177, 189, 192, 206, 210	שקמה 161, 162, 165
תלמוד ירושלמי 18, 24, 51, 57, 58, 71, 89,	שרבין 51
93, 107, 113, 117, 126, 127, 160, 165,	שרף 77, 83, 105
172, 186	שרץ שחציו בשר 29
תלתן 168, 169	שש 135
תלתן אלכסנדרוני 224	
תמד 59	תאו 210
תמכה 169, 170, 171	תאנה 55, 79, 161, 164, 165, 166, 167
תמר 14, 65, 66, 67, 68, 115	תאנים לבנים 165

תרגומים 19, 18	תמרה 171
תרדין 172, 108	תמרות 169, 136, 87, 43
תרופות 139, 104, 103, 83, 62, 31	תנחום הירושלמי רב 95, 91, 64, 63, 25, 15
תרובתור 172, 100	224, 208, 202, 196, 156, 136, 121
תריאק 194	תנשמת 192
תריסנית 35	ת'עבאן 198
תרמס 167	ת'עלב 209
תרמס ברי 130	תפאח 171
תרנגולים 214, 69	תפוח 171, 76, 52
תרנגלין 214	תרבח 122

מפתח שמות מדעיים

א. הצמחים

<i>Acorus calamus</i> 31	<i>Bambusa vulgaris</i> 163
<i>Aegilops</i> 158	<i>Beta vulgaris</i> 108, 172
<i>Alcea rosea</i> = <i>Althaea rosea</i> 81	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>cicla</i> 172
<i>Allium ampeloprasum</i> 101	<i>Boswellia</i> 105
<i>Allium ampeloprasum</i> var. <i>kurrat</i> 101, 146	<i>Boewellia sacra</i> 105
<i>Allium ascalonicum</i> 56	<i>Brassica erucastrum</i> 62
<i>Allium cepa</i> 55, 56	<i>Brassica nigra</i> 86, 109
<i>Allium porrum</i> 86, 101, 146	<i>Brassica oleracea</i> var. <i>acephala</i> 100, 172
<i>Allium sativum</i> 155	<i>Brassica oleracea</i> var. <i>capitata</i> 100
<i>Allium scorodoprasum</i> ssp. <i>rotundum</i> 159	<i>Brassica rapa</i> 109, 137
<i>Althaea officinalis</i> 33, 81	<i>Brassica napus</i> 110, 113, 138
<i>Amanita phalloides</i> 129	<i>Buxus</i> 49
<i>Amaranthus</i> 94	<i>Buxus sempervirens</i> 51
<i>Amaranthus blitum</i> 94	<i>Caesalpinia</i> 46, 150
<i>Amaranthus blitum</i> var. <i>Silvestre</i> 94	<i>Caesalpinia sappan</i> 151
<i>Amygdalus communis</i> 161	<i>Cannabis sativa</i> 145
<i>Anabasis</i> 53	<i>Capparis spinosa</i> 114, 136
<i>Andropogon</i> 31	<i>Cassia fistula</i> 37
<i>Anemone coronaria</i> 156	<i>Castanea sativa</i> 105
<i>Anethum graveolens</i> 57, 154	<i>Carum carvi</i> 147
<i>Anthemis</i> 156	<i>Carthamus tinctorius</i> 89, 140
<i>Aquilaria agallocha</i> 31	<i>Cedrus libani</i> 49
<i>Apium graveolens</i> 103	<i>Cephalaria syriaca</i> 71
<i>Atriplex</i> 53	<i>Ceratonia siliqua</i> 87, 127
<i>Arum</i> 107	<i>Ceterach officinarum</i> 65
<i>Arum palaestinum</i> 107	<i>Chaetomorpha aerea</i> 94
<i>Arundo donax</i> 145	<i>Cicer arietinum</i> 48
<i>Atriplex hortensis</i> 108	<i>Cichorium divaricatum</i> 169
<i>Avena</i> 91, 158, 159	<i>Cichorium endivia</i> 169, 170
<i>Avena sativa</i> 153, 158	<i>Cichorium intybus</i> 118, 119, 170

- Cichorium pumilum* 119, 120
Cinnamomum zeylanicum 83
Cinnamomum cassia 84
Citrus medica 52
Citrullus lanatus 38, 63, 80
Citrullus colocynthis 95, 112, 131
Colocasia antiquorum 107, 148
Commiphora gileadensis 142
Commiphora myrrha 25
Cordia myxa 58
Coridothymus capitatus 115
Coriandrum sativum 98, 99
Costus speciosus 139, 141
Crataegus aronia 118
Crataegus azarolus 118
Crocus sativus 102
Cuminum cyminum 98
Cucumis melo 38, 63
Cucumis melo var. chate 111, 149
Cucumis sativus 111
Cucurbita pepo 149
Cupressus 49
Cupressus sempervirens 57
Cuscuta 31
Curcuma longa 103
Cydonia oblonga 132, 133
Cymbopogon 31
Cynara scolymus 121, 143
Cynodon dactylon 92
Cyperus papyrus 58
Desmostachya bipinnata
     = *Eragrostis bipinnata* 82
Diplotaxis acris 62
Diplotaxis eruroides 62
Dolichos lablab 143
Dracaena draco 31
Ecballium elaterium 95, 131
Eruca sativa 61
Eryngium 88
Eryngium creticum 89
Eugenia caryophyllata 98
Fagopyrum esculentum 97
Fagus silvatica 21, 50
Ferula asa-foetida 83
Ficus carica 164
Ficus sycomorus 161
Foeniculum vulgare 57
Fumaria officinalis 99
Fungi 128
Gossypium 137
Gundelia tournefortii 121
Hammada 53
Hedera helix 144
Hordeum vulgare 160
Indigofera tinctoria 47
Isatis tinctoria 47
Juglans regia 38
Juniperus excels 57
Juniperus thurifera 20, 50
Juncus 35
Lactuca sativa 77, 78, 112, 171
Lactuca serriola=*L. scariola* 78
Lagenaria vulgaris= *L. siceraria*
     64, 112
Lathyrus sativus 128
Lavandula stoechas 42
Lepidium latifolium 117
Lepidium sativum 117, 157
Lolium temulentum 71
Lathyrus cicero 92

- Lathyrus clymenum* 92
Lathyrus sativus 91
Lawsonia inermis 97
Lens culinaris 117
Leontice leontopetalum 95
Lilium candidum 156
Linum usitatissimum 134
Lycium europaeum 44
Malus pumila 171
Malva 81
Majorana syriaca 43
Mandragora autumnalis 33
Mentha 45, 65, 111, 115
Menth suaveolens 45
Mespilus gerninica 76
Morus alba 168
Morus nigra 167
Moschus moschiferus 25
Myrtus communis 68
Nelumbo nucifera 126
Nerium oleander 70
Nigella sativa 146
Olea europaea 72
Onopordum cynarocephalum 122
Oryza sativa 41
Paeonia officinalis 34
Panicum miliaceum 62
Papaver somniferum 132
Pastinachus sephen 35
Petroselinum hortense 114
Phaseolus mungo 116, 124
Phlomis 134
Phoenix dactylifera 65
Phragmites australis 145
Phyllitis sagittata 122
Pinus 165
Pinus halepensis 48
Pinus pinea 48, 106
Piper nigrum 130
Pistacia 34, 46
Pistacia vera 52
Polygonum 31, 37
Populus 123, 138
Populus euphratica 138
Portulaca oleracea 80
Prunus domestica 40, 148
Prunus persica 133
Ptaeroxylon obliquum 93
Punica granatum 151
Pyrus communis 40, 148
Quercus 45, 45
Quercus suber 164
Raja sephen 35
Raphanus sativus 137
Reseda luteola 151
Rhamnus lycioides 44
Rhus coriaria 40, 213
Ricinus communis 144
Rosa 70, 156
Rubia tenuifolia 124
Rubia tinctorum 123, 176
Rumex acetosa 108
Ruta chalepensis 130
Ruta graveolens 130
Saccharum officinarum 84
Salicornia 53
Salix 123, 139
Salsoda kali 53
Salsoda soda 53
Saponaria officinalis 94

<i>Sarcopoterium spinosum</i> 116	<i>Triticum</i> 78
<i>Satureja thymbra</i> 140	<i>Triticum aestivum</i> 79
<i>Scolopendrium hemionitis</i> 122	<i>Triticum dicoccum</i> 96
<i>Secale cereale</i> 159	<i>Triticum durum</i> 79
<i>Sempervivum arboretum</i> 37	<i>Triticum spelta</i> 96
<i>Sesamum orientale</i> 163	U <i>rginea maritima</i> 85
<i>Setaria italica</i> 62	V <i>eraturum</i> 93
<i>Silybum marianum</i> 121	<i>Verbascum</i> 134
<i>Sinapis alba</i> 86	<i>Vicia ervilia</i> 97, 104
<i>Sinapis arvensis</i> 109	<i>Vicia faba</i> 124, 125
<i>Solanum nigrum</i> 54	<i>Vigna</i> 116, 124, 160
<i>Spinacia oleracea</i> 172	<i>Vigna nilotica</i> = <i>V. luteola</i> 116
<i>Suaeda</i> 53	<i>Vigna unguiculata</i> subssp.
T <i>araxacum officinale</i> 120	<i>Sesquipedalis</i> 128
<i>Thymbra spicata</i> 140	<i>Vigna sinensis</i> 160
<i>Thymus</i> 140	<i>Viscum cruciatum</i> 35
<i>Lupinus albus</i> 130, 167	<i>Vitis vinifera</i> 59
<i>Lupinus angustifolius</i> 130	W <i>ithania somnifera</i> 54
<i>Lupinus termis</i> 130, 167	Z <i>iziphus jujube</i> 150, 157
<i>Lupinus luteus</i> 130	<i>Zizyphus spina-christi</i> 150, 157
<i>Trifolium</i> 168	
<i>Trigonella foenum-graecum</i> 168	

ב. בעלי החיים

<i>Accipiter</i> 32	<i>Brachygastra mellifica</i> 205
<i>Acinonyx jubatus</i> 178	<i>Brama</i> 206
<i>Acrida</i> 174	C <i>alliphoridae</i> 208
<i>Aegyptius monachus</i> 9	<i>Camelus dromedaries</i> 178
<i>Alectoris</i> 207	<i>Canis familiaris</i> 181
<i>Apis florum</i> 205	<i>Canis lupus</i> 181
<i>Apis mellifica</i> 179	<i>Capra ibex nubiana</i> 188
B <i>arbus grypus</i> 205	<i>Castor fiber</i> 26, 211
<i>Barilius niloticus</i> 181	<i>Cercopithecus</i> 173, 206
<i>Bombus terrestris</i> 204	<i>Cimex lectularius</i> 203
<i>Bos primigenius</i> 210	<i>Clupea alosa</i> 175, 206

Columba livia domestica 188, 214
Corvus 197
Elephas indicus 201
Engraulis encrasicolus 181
Equus a. africanus 192, 200
Equus ferus 209
Equus ferus caballus 196
Equus ferus przewalskii 209
Equus hemionus 192, 200
Erinaceus 207
Gallus gallus domesticus 214
Gazella 203
Gyps fulvus 9
Hemidactylus turcicus 192
Herpestes ichneumon 194
Hirudo medicinalis 199
Hyaena hyaena 177
Kermes 176, 212
Kermococcus vermilis 213
Laccifer lacca 176
Lepus 177
Leptocypris niloticus 181
Limnatis nilotica 199
Loxodonta Africana 201
Martes foina 184, 185
Messor 194
Murex 176

Mus musculus 197
Mustela 183
Mustela nivalis
Mustela subpalmata 184
Naja haja 198
Oestrus ovis 93
Oryctolagus cuniculus 211, 212
Panthera pardus 195
Procavia capensis 211
Rattus 175, 197
Rhizopertha dominica 191
Sardinella 187
Sardinella sirm 186
Schistocerca gregaria 178
Scolopendra 193
Scomber 206
Sitophilus granaries 181
Solea 206
Spalax ehrenbergi 174, 175, 183
Sus scrofa 182
Streptopelia turtur 214
Struthio camelus 196
Tineola biselliella 181
Vespa orientalis 204
Vormela peregusna 184
Vulpes vulpes 209

ISBN: 978-965-90818-8-8

©

All rights reserved by the
Machon Hatorah Veharetz, 2015

FLORA AND FAUNA IN MAIMONIDES'S TEACHINGS

LEXICON OF FLORA AND FAUNA
IN MAIMONIDES'S COMMENTARY
ON THE MISHNAH

ZOHAR AMAR

5775 • 2015